حکومەتی هەرێمی کوردستان - عێراق
وەزارەتی پەروەردە
بەڕێوەبەرایەتی گشتی پرۆگرام و چاپەمەنییەکان

Kurdistan Regional Government
Council of Ministers
Ministry of Education

زمان و ئەدەبی کوردی

پۆلی دوازدەهەمی ئامادەیی

(1)

١٢

حکومەتی هەرێمی کوردستان - عیراق
وەزارەتی پەروەردە
بەڕێوەبەرایەتی گشتی پرۆگرام و چاپەمەنییەکان

زمان و ئەدەبی کوردی

پۆلی دوازدەهەمی ئامادەیی

چاپی شەشەم ٢٧١١ کوردی ٢٠١١ زایینی
چاپخانەی المستقبل لوبنان

سەرپەرشتی زانستی چاپ: سادق ئەحمەد عوسمان روستایی

سەرپەرشتی هونەری چاپ : زاگرۆس محمود- عثمان پیرداود

نەخشەسازی بەرگ و ناوەرۆك: ئاری محسن احمد

تایپیێست : ئالان کریم مولود

پێشەکی

وەزارەتی پەروەردەی حکومەتی هەرێمی کوردستان لیژنەیەکی هاوبەشی پێکهێنا بۆ پێداچوونەوەو پەرەپێدانی بەشەکانی رێزمان و ئەدەب و رەوانبێژی لە پەرتووکی زمان و ئەدەبی کوردی پۆلی دوانزەهەمی ئامادەیی، لیژنەکەمان دڵسۆزانە کارەکانی خۆی دەست پێکردو لە ماوەی دیاریکراودا کۆتایی پێهێناو ئەو ئەرکەی پێی سپێردرا بوو جێبەجێی کرد.

ئەم پەرتووکەی لەبەر دەستدایە بەری ئەو رەنجەیە، بۆیە داواکارین لە مامۆستا بەرێزەکانی بابەتی زمان و ئەدەبی کوردی پۆلی دوانزەهەمی ئامادەیی کە بە وردی و بەپێی پلانێکی دارێژراو پەرتووکەکە بڵێنەوەو قوتابییان و خوێندکارانیش لە بەهرەکانی خۆیان بێ بەش نەکەن و لەو شوێنانەی کە پێویستییان بە راڤەکردن و روونکردنەوەی زیاتر هەیە درێغی نەکەن و ئەسپی خۆیان لەم مەیدانەدا تاودەن.

هەروەها ئەوەشمان پێخۆشە بڵێین کە لە بەشی ئەدەب و نموونەی ئەدەبدا ئەو برەی لەبەر دەکرێت دەستنیشانکراوەو دەبێ هەموو لایەك پابەند بن پێی بۆ ئەوەی لەسەرتاسەری قوتابخانەکانی هەرێمدا لەبەرکردنەکە وەکو یەك بێت.

لە دواییشدا داوا لە مامۆستایانی پسپۆرو شارەزا لەبواری زمان و ئەدەبی کوردی دەکەین کە بەچاوی رەخنەگرێکی بنیاتنەرەوە سەیری ناوەرۆکی پەرتووکەکە بکەن و لەهەر کوێیەکدا کەم و کورییەکییان بەرچاوکەوت، بەهۆی پەروەردەکانیانەوە ئاگاداری بەرێوەبەرایەتی گشتی پرۆگرام و چاپەمەنییەکان لە وەزارەتی پەروەردە بکەن بۆ ئەوەی لە چاپەکانی داهاتوودا راوبۆچوونەکانیان بەهەند هەڵبگیرێن.

خوای گەورە پشتیوانی هەمووان بێت.

لیژنە

٢٠١٠/١٢/٢٦

بەشی ڕێزمان

لیژنەی پێداچوونەوەی زانستی

د. فەرەیدوون عەبدول بەرزنجی
عبدالرحمن رشید أحمد
أحمد محمود محمد
محمد احمد محمد
سادق ئەحمەد عوسمان
فاروق نورالدین ئاغۆك
طه یاسین طه

د. مصطفی محمد زنگەنە
عطا حمەصالح امین
عبدالستار فتاح
ناظم حسن أحمد
محسن احمد کریم
هوشیار درویش نامق
سامان نوری عزیز

کار بە پێی ناوەڕۆك چوار شێوازی[1] هەیە

١- شێوازی ڕێژەی ڕاگەیاندن

١- کارەکەی تۆمان دواخست.

٢- هاوکار قەڵەمەکەی بەخشیوە.

٣- هەموو بۆ بینینی پێشانگاکە هاتبوون.

٤- کە ئەوان هاتن بۆ ماڵی ئێمە، براکەم دەرگاکەی بۆیە دەکرد.

٥- دۆخی ئافرەتی کورد خاسیەتەکانی گەلی کورد دەنوێنێت.

٦- خانووەکەتان نەفرۆشرا.

٧- ڕاسپاردەکە بە ئەوان جێبەجێ ناکرێت.

لەم ڕستانەی سەرەوەدا (دواخست، بەخشیوە، هاتبوو، هات، بۆیە دەکرد،دەنوێنێت، نەفرۆشرا، جێبەجێ ناکرێت) هەموویان واتاکانیان هەواڵێك رادەگەیەنن دەردەخەن لە دەمێکدا، لە هەموو ئەم ڕێژانەدا لەوە بە گومان نین، کە واتای کارەکە گەیشتووەتە ئەنجام، واتا ڕوویان داوە یان ڕوو دەدەن یان ڕوونادەن، ئەم جۆرە ڕێژانە کە بۆ چەمکی گەیاندنی هەواڵێك بەکاردەهێنرێن، شێوازی ڕێژەی ڕاگەیاندنی کارن.

ئەو ڕێژانەی (کار) کە لە شێوازی ڕاگەیاندندا بەکاردەهێنرێن ئەمانەن:

یەکەم: ڕێژەی ڕابردووی نزیکی ڕاگەیاندن:

ئەم ڕێژەیە لە چاوگەکان، بە لابردنی (ن) نوونی چاوگ لە چاوگەکە دروستدەکرێت، وەك کاری (دواخست)، کە لە ڕستەی یەکەمدا نیشاندراوە.

---

[1] شێواز / اسلوب

دووەم: ڕێژەی ڕابردووی تەواوی ڕاگەیاندن:

ڕێـژەی ڕابـردووی نزیکـی ڕاگەیانـدن لەگـەڵ نیـشانەی ڕابـردووی تـەواوی ڕاگەیانـدن (وە، ووە) [1] دروسـت دەکرێـت، وەك کـاری (بەخـشیوە) کـە لـە ڕستەی دووەمدا نیشاندراوە.

سێیەم: ڕێژەی ڕابردووی دووری ڕاگەیاندن:

ڕێـژەی ڕابـردووی نزیکـی ڕاگەیانـدن لەگـەڵ نیـشانەی ڕابـردووی دووری ڕاگەیاندن (بوو) دروست دەکرێت.

وەك کاری (هاتبوو)، کە لە ڕستەی سێیەمدا نیشاندراوە.

چوارەم: ڕێژەی ڕابردووی بەردەوامی ڕاگەیاندن:

ڕێژەی ڕابردووی نزیکی ڕاگەیاندن، نیشانەی (دە)ی دەخرێتـە بـەردەمی بـۆ دروستکردنی ڕێژەکە ئەگەر کارەکە سادە بوو،بەڵام لەکاری دارِژاو و لێکدراو نیشانەی(دە) دەخرێتە دوای بەشی یەکەم ، وەك کاری (بۆیە دەکرد)، کە لە ڕستەی چوارەمدا نیشاندراوە.

---

(١) لە ڕێژەی ڕابردووی تەواوی ڕاگەیاندندا (ووە) بۆ ئـەو کارانـە بـەکار دێـت کـە قـەدەکانیان کۆتایی بە پیتی (د، ت) هاتووە، نیشانەی (وە) بۆ قەدی ئـەو کارانـە بـەکاردێت کـە کۆتاییـان دێت بە بزوێنەکانی (ا ، ی ، وو).

پێنجەم: ڕێژەی ڕانەبردووی ڕاگەیاندن:

ڕەگی کار، نیشانەی ڕێژەی ڕانەبردووی ڕاگەیاندن (دە)[1] دەخرێتە بەردەمی ڕەگی کارەکە ئەگەر سادە بێت بەڵام ئەگەر داڕێژراو بوو یان لێکدراو نیشانەی (دە) دەخرێتەدوای بەشی یەکەمی کار ئینجا جێناوە کەسییە لکاوەکان دەنووسرێن، کە ئەمانەن:

(م ، ین ، یت ، ن ، (ات ، ێت) ، ن).

دە + ڕەگی کار + جێناوی کەسیی لکاو وەك کاری (دەنوێنێت) کە لە ڕستەی پێنجەمدا نیشاندراوە.

هەروەها دەبێت ئاماژە بەوە بکرێت کە لە شێوازی ڕێژەی ڕاگەیاندندا:

١- کاری بکەر نادیار بەکار دەهێنرێت.

٢- لە ڕێژەی کاری ڕابردووی تەواوی ڕاگەیاندندا، ئەگەر کاری نزیکی ڕاگەیاندن کۆتایی بە پاشگری (ەوە) هاتبوو، ئەوا ناوبەندی (ت) دەخرێتە نێوان نیشانەی ڕابردووی تەواو و پاشگرەکەوە:

خوێندەوە ⟵ خوێند + ووە + ت + ەوە

دۆزییەوە ⟵ دۆزیـ + وە + ت + ەوە

٣- ڕێژەکانی شێوازی ڕاگەیاندن لە شێوەی (ئەرێ)وە دەکرێن بە نەرێ:

ئـ- هەموو ڕێژەکانی ڕابردووی ڕاگەیاندن بە کاری بکەر دیار و بکەر نادیارەوە بە ئامرازی (نە) نەرێ دەکرێت، وەك: بوو ⟵ نەبوو

فرۆشرا ⟵ نەفرۆشرا

وەرگرت ⟵ وەرنەگرت

---

[1] لە هەندێك دیالێکتی کوردی لەجیاتی نیشانەی (دە) نیشانەی (ئە) بەکاردێت.

ب- ڕێژەی ڕانەبردووی ڕاگەیاندن بە کاری بکەر دیار و نادیارەوە بە ئامرازی (نا) نەریٚ دەکرێت، لە شوێنی نیشانەی (دە) دادەنرێت وەک:

دەبێت ← نابێت

ئاوەدان دەکەنەوە ← ئاوەدان ناکەنەوە

دەنووسریٚ ← نانووسریٚ

بەکورتی:-

هەندیٚ ڕێژەی کار بۆ خەبەردان ڕاستەوخۆ لە کار و حاڵی کەسێك یان شتێك بەکاردەهێنرێت و گومان لەوەدانیە، کە کارەکە گەیشتووەتە ئەنجام یان نەگەیشتووە، بەم ڕێژانەی کار دەگوترێت (شێوازی ڕاگەیاندن).

ڕاهێنان (١)

لەم ڕستانەی خوارەوەدا کارەکان دەربهێنە. بزانە سەر بە چ ڕێژەیەکن لە شێوازی ڕاگەیاندندا؟

١- باخەوانەکە باخەکە باش خزمەت دەکات.

٢- تە ناما من خواندبوو.

٣- ئەوان گەیشتنە هەولێر.

٤- دیوانەکانی چاپکردووە.

٥- کوردستان ئاوەدان کراوەتەوە.

٦- باخچەکەیان ئاو دەدا.

٧- لە سەیرانەکە بەجێما.

ڕاهێنان (٢)

لەم چاوگانە (ڕامالّین، خولانەوە، ئازادکردن)

ڕێژەی ڕابردووی تەواو، ڕێژەی ڕابردووی بەردەوامی ڕاگەیاندن دروست بکە:

ڕاهێنان (٣)

ئەم کارانە بە شێوەی نەرێ لە ڕستەدا بەکاربهێنە:

(خواست، دەرباز کردووە، جولاّیەوە ، نووسیبوو، دادەخات).

ڕاهێنان (٤)

ئەم ڕستانە شیبکەوە:

١- شڤان ل بن کەپرێ نقستییە[1].

٢- شاناز ڕایەخەکەی چنی.

٣- ڕاسپاردەکەیان بۆ ئەوان ناردبوو.

٤- گوندەکان ئاوەدان دەکرێنەوە.

ڕاهێنان (٥)

لە ڕستەی (هۆنراوەکانیان لەبەرکرد، ئینجا چوون بۆ قوتابخانە)

١- هەردوو کار لە چ ڕێژەیەکدان؟

٢- لەکاری(لەبەرکرد) ڕێژەی رابردووی تەواوی ڕاگەیاندن دروست بکە و لەڕستەی تر بەکاری بهێنە.

٣- لەهەردوو کار ڕێژەی ڕابردووی بەردەوامی ڕاگەیاندن دروست بکەو ڕستەکە بنووسەوە.

٤- لەهەردوو کار، ڕێژەی ڕانەبردووی ڕاگەیاندن دروست بکە و ڕستەکە بنووسەوە.

٥- وشەی (هۆنراوەکان) شی بکەوە.

---

[1] لە شێوازی کرمانجی ژووروودا لەجیاتی نیشانەی (وە) نیشانەی (یە) لە ڕابردووی تەواوی ڕاگەیاندندا بەکاردێت، وەك:

هاتووە: هاتییە = یا (یێ) هاتی

چاندووە: چاندییە یا (یێ) چاندی

٢- شێوازی ڕێژەی دانانی

ئـ-

١- بریا بۆ ئاهەنگەکە چووبان.

٢- ڕەنگە لە ژوورەکەدا خەوتبێتن.

٣- کاشکی چوو بوو بام و گلەییم نەهێنابایە سەرخۆم.

٤- هەکە ئەز شیابام، دا دگەل هەوە هێم.

ب-

١- بریا نانەکەت خواردبا.

٢- لەوانەیە خانووەکەیان کڕیبێت

٣- دەبوو بارەکەتان ئامادەکردبا پاشان چووبان بۆ هەولێر.

٤- خۆزگە کەپرەکەی دروستکردبووبا.

٥- خۆزی من خانییەك ئاڤا کربا.

پ-

١- دەبێت منداڵەکانمان جوان پەروەردە بکەین.

٢- دەمەوێت لە تاقیکردنەوەکاندا سەربکەویت.

ئەگەر بڕوانینـە ئـەو کارانـەی کـە لـەو ڕستانـەی سـەرەوەدا هـەن دەبینین، ڕێـژەی ئـەم کارانـە وەك ڕێـژەکانی کـاری ڕاگەیانـدن ڕاسـتەوخۆ ئـەنجامی هەواڵێك کە دەدرێتـە پـاڵ کەسێك یـان شـتێك نـادەن بـە دەسـتەوە، بـەڵکو لەشێوەی (گومان، مەبەست، ئارەزوو، ئاوات.....) ە.

لەگەڵ ڕێژەکانی شێوازی دانانیدا هەنـدێك کـاری یاریـدەدەر و هەنـدێك وشـە بەکاردێن: (دەبێت، دەبوو، دەبووایە، بریا، خۆزگە، ڕەنگە ...) کە هەواڵەکە

دەدەن بەدەستەوە، گومان لە بە ئەنجام گەیاندنی کارەکە هەیە. لەکاتی گۆڕینی ڕستەی دانانی (ئینشائی) بۆ شێوازی ڕاگەیاندن (ئیخباری) یان داخوازی ئەم کار و وشانە لادەبرێن و پێچەوانەش ڕاستە.

١- ئەگەر کاری ڕستەکانی بەشی (ئـ) وەربگرین، کە ئەمانەن (چووبان، خەوتبێتن، چووبووبام، شیابام) هەموویان تێنەپەڕن، لەبەر ئەوە جێناوە لکاوەکانی بکەر چوونەتە کۆتایی کارەکە.

٢- ئەگەر کاری ڕستەکانی بەشی (ب) وەربگرین، کە ئەمانەن (خواردبا، کڕیبێت، ئامادە کردبا، دروستکردبووبا، ئاڤاکربا) هەموویان تێپەڕن، لەبەر ئەوە جێناوی لکاوی بکەر دەکەوێتە دوای (بەرکار) لە کرمانجی ژووروو نەبێت کە جێناوی لکاو بەکارنایەت تەنیا هەر جێناوی کەسی سەربەخۆ بەکاردەهێنین وەکو لە نموونەی (٥) ی لقی (ب)دا.

٣- ئەگەر کارەکانی بەشی (پـ) وەربگرین، کە ئەمانەن (پەروەردە بکەین، سەربکەویت) کە بۆ دەمی ڕانەبردوو بەکارهاتوون، لەبەر ئەوە جێناوە لکاوەکانی بکەر چوونەتە کۆتایی کارەکە.

دروستکردنی ڕێژەکانی شێوازی دانانی بەم شێوانەی لای خوارەوە دەبێت:

ئـ- ڕێژەی ڕابردووی نزیکی دانانی:

ڕێژەی ڕابردووی نزیکی ڕاگەیاندن[1] + با

کەوتبا هێنابا وەرگرتبا ئامادەکردبا

ب- ڕێژەی ڕابردووی تەواوی دانانی:

ڕێژەی ڕابردووی نزیکی ڕاگەیاندن + بێت.

کەوت + بێت = کەوتبێت.

هێنا + بێت = هێنابێت.

هەڵبژارد + بێت = هەڵبژاردبێت.

یارمەتی دا + بێت = یارمەتی دابێت.

پ- ڕێژەی ڕابردووی دووری دانانی:

ڕێژەی ڕابردووی دووری ڕاگەیاندن + با

هێنابووبا . کەوتبووبا- وەرگرتبووبا - ئامادەکردبووبا...

ت- ڕێژەی ڕانەبردووی دانانی:

بـ + ڕەگی کار + جێناوی کەسی لکاو

بنووسم ـ بچێت ـ بخۆین ـ پەروەردە بکەین ـ سەربکەویت[2].

لێرەدا ئاماژە بەوە دەکەین کە (با، بێت، بووبا، ب) نیشانەن لە شێوازی دانانیدا، هەروەها هەموو ڕێژەکانی شێوازی دانانی بە ئامرازی (نە) نەرێ دەکرێت ئەگەر کارەکە لە دەمی ڕابردوو بوو، دەکەوێتە پێش کارەکە.

---

(١) ڕێژەی ڕابردووی نزیکی ڕاگەیاندن - قەدی چاووگ

(٢) ئەگەر کارەکە داڕێژراو بوو یان لێکدراو بوو نیشانەی (ب) دەچێتە دوای بەشی یەکەمی کارەکە. هەروەها دەگونجێت دەرنەکەوێت.

بەلاّم ئەگەر لە دەمی ڕانەبردووی دانانی بوو، ئامرازی (نە) شوێنی نیشانەی (ب) دەگرێتەوە. وەکو:

هاتبا	ـــــــ	نەهاتبا
هێنابێت	ـــــــ	نەهێنابێت
هێنابووبا	ـــــــ	نەهێنابووبا
بنووسم	ـــــــ	نەنووسم

بەکورتی:

ئەو ڕێژەیەی کارەکە ڕاستەوخۆ ئەنجامی ئەو هەواڵەی کە دەیداتە پاڵ کەسێك یان شتێك نایدات بە دەستەوە، بەڵکو لەشێوەی گومان، ئارەزوو، ئاوات، یان مەبەستدا. واتاکەی دەردەکەوێت.

ڕاهێنان(١)

ڕێژه و شێوازی کارەکانی ئەم ڕستانە دیاربخە؟

١- سا خوایە هەڵبکەی کزەی شەماڵێ

هەرای زەنگی غەم لە دڵ بماڵــــێ.

٢- کاشکی دیتبام و کتێبەکەم لێ وەرگرتبا.

٣- ئەگەر چووباین، پێیان دەزانی.

٤- ڕەنگە زوو هاتبێتن و زوو ڕۆیشتبێتن.

٥- ئەگەر بچێتە سەر سیروان وشکی دەکات.

٦- بریا کوردستان زیاتر پێشکەوتبا.

ڕاهێنان(٢)

لە ڕستەی (دەبێت ژینگە بپارێزین).

١- (دەبێت) چ جۆرە کارێکە ؟ چی دەگەیەنێت؟

٢- (بپارێزین) لە چ جۆرە ڕێژەیەکدایە؟ چۆن دروستکراوە؟

٣- لەکاری(بپارێزین) ڕێژەی ڕابردووی نزیکی دانانی دروستبکە؟

٤- کاری(بپارێزین) بدە پاڵ جێناوە لکاوەکانی دووەمی تاك و سێ یەمی کۆ.

٥- شێوازی ڕستەکە بگۆڕە بۆ شێوازی ڕاگەیاندن.

ڕاهێنان(٣)

ئەم کارانە سەر بە چ ڕێژەیەکن لە شێوازی دانانیدا:

(نەپاراستبا، هاتبا، گەیاندبووبا، ئاگادار کردبێتەوە، بخوازێت).

ڕاهێنان(٤)

ئەم ڕستانەی خوارەوە شیبکەوە:-

١- بریا کوردستان یەکی گرتبایەوە.

٢- دەبێت کورد پێش بکەوێت.

ڕێژەی کار

ئـ –

کەوتم	کەوتوومە	دەکەوتم	کەوتبووم
کەوتین	کەوتووینە	دەکەوتین	کەوتبووین
کەوتیت	کەوتوویتە	دەکەوتیت	کەوتبوویت
کەوتن	کەوتوونە	دەکەوتن	کەوتبوون
کەوت	کەوتووە	دەکەوت	کەوتبوو
کەوتن	کەوتوونە[1]	دەکەوتن	کەوتبوون

ب –

(١)	(٢)	(٣)	(٤)
خوێندم	خوێندوومە	دەم خوێند	خوێندبووم
خوێندمان	خوێندوومانە	دەمان خوێند	خوێندبوومان
خوێندت	خوێندووتە	دەت خوێند	خوێندبووت
خوێندتان	خوێندووتانە	دەتان خوێند	خوێندبووتان
خوێندی	خوێندوویە (یەتی)	دەی خوێند	خوێندبووی
خوێندیان	خوێندوویانە	دەیان خوێند	خوێندبوویان

(١) هەندێ جار لە شێوەزاری سلێمانی لەکاتی ئاخافتندا دەوترێت (کەوتووم – کەوتووین) (کەوتوویت، کەوتوون) (کەوتووە – کەوتوون)ە.

پ-

دەچم	دەخۆم[1]
دەچین	دەخۆین
دەچیت	دەخۆیت
دەچن	دەخۆن
دەچێت	دەخوات
دەچن	دەخۆن

ئەگەر بڕوانینە ئەو وشانەی سەرەوە، لە شێوە[2] و ناوەڕۆکیان[3] بکۆڵینەوە دەبینین:

---

(١) لە کرمانجی ژووروودا نیشانەی (دە) یان دەبێ بە (د) بۆ کاتی ئێستا یان (دێ) بۆ کاتی داهاتوو وەک دچم، دێ چم.

(٢) شێوە: شکل

(٣) ناوەڕۆک: محتوی.

١- هەموویان کارن و کارێك نیشاندەدەن، کارەکە بەردەمێك لە دەمەکان کەوتووە (ڕابردوو یان ڕانەبردووە) دراوەتە پاڵ کەسێك، کەسەکە تاك یان کۆیە لە دەوری بکەردا.

٢- ئەو کارانە لە شێوەدا لەیەك جیان و هەر یەکەیان واتایەك دەبەخشێت.

٣- ئەو دەم و کەسانەی، کە لەگەردان کردندا دراونەتە پاڵ هەر یەکێکیان بووەتە هۆی گۆڕینی شێوەیان، بۆیە بە هەر یەکێك لەو شێوانە دەگوترێت (ڕێژەی کار)[١].

ئـ- کاری ڕابردووی تێنەپەڕ، بە هاوکاری کۆمەڵە جێناوی لکاوی (م ، ین - یت، ن - $\emptyset$ ، ن) دەبێت.

[١] ڕێژە: صیغة: مەبەست لە ڕێژە گەردانکردنی کارە (تصریف الفعل).

ئەگەر کار ڕابردووی تێنەپەڕ بوو، ئەوا جێناوە لکاوەکان لە کۆتایی داڕشتنی کارەکەدا دەبن، لە هەموو دەمەکانی ڕابردوودا جگە لە ڕابردووی تەواو نەبێت وەك: لە نموونەکانی بەشی (ئـ) نیشاندراون.

ب- کاری ڕابردووی تێپەڕ بە هاوکاری کۆمەڵە جێناوی لکاوی (م. مان – ت. تان – ی. یان) دەبێت[1].

١- ئەگەر کار لە دەمی ڕابردووی نزیکی ڕاگەیاندندا بوو[2]، ئەوا جێناوە لکاوەکان لەکۆتایی داڕشتنی کارەکەدا دەبن، وەك لە نموونەکانی بەشی (ب) ڕیزی (١) نیشاندراون.

٢- ئەگەر کار لە دەمی ڕابردووی تەواوی ڕاگەیاندندا بوو، ئەوا جێناوە لکاوەکان، نیشانەی ڕابردووی تەواو (وە) کەرت دەکەن و دەچنە نێوان نیشانەی ڕابردووی تەواوەوە، وەك لە نموونەکانی بەشی (ب) ریزی (٢)نیشاندراون.

---

[1] ئەم جێناوە لکاوانە (مان، تان، یان) بەم شێوانە دروستکراون

مان = (م+ ان).

تان = (ت+ ان).

یان = (ی+ ان).

[2] ئەگەر کار پاشگری (ەوە)ی پێوەبوو، ئەوا جێناوی لکاوی ڕێژەی کار، دەچێتە پێش پاشگرەکە.

٣- ئەگەر کار لە دەمی ڕابردووی بەردەوامی ڕاگەیاندندا بوو، ئەوا جێناوە لکاوەکان دەچنە دوای نیشانەی (دە)ی ڕابردووی بەردەوامەوە، وەك لە نموونەکانی بەشی (ب) ڕیزی(٣) نیشاندراون.

٤- ئەگەر کار لە دەمی ڕابردووی دووری ڕاگەیاندندا بوو، ئەوا جێناوە لکاوەکان دەچنە دوای نیشانەی (بوو)ی ڕابردووی دوور، وەك لە نموونەکانی بەشی (ب) ڕیزی (٤) نیشاندراون.

پ- ڕێژەی کار لە کاری ڕانەبردوو (ڕاگەیاندن، دانانی) بەهۆی جێناوی لکاوی کۆمەڵەی(٣) دێتەدی، کاری ڕانەبردووی (تێپەڕ و تێنەپەڕ) بە هاوکاری کۆمەڵە جێناوی لکاوی (م ، ین ـ یت ، ن ـ (ات – ێت)، ن) دەبێت.

ئەگەر کارەکە ڕانەبردووی (تێپەڕ و تێنەپەڕ) بوو، ئەوا جێناوە لکاوەکان دەچنە کۆتایی ڕەگی کارەکە وەك لە نموونەکانی بەشی (جـ) نیشاندراون.

تێبینی:

ئەگەر کارە ڕابردووە تێپەڕەکە سادە بوو، لەشێوەی نەرێدا بوو، لە هەموو دەمەکانی ڕابردوودا، جێناوە لکاوەکان دەچنە دوای ئامرازی (نەرێ)، بەڵام ئەگەر داڕێژراو یان لێکدراو بوو، جێناوە لکاوەکان دەچنە دوای بەشی یەکەمی کارەکە.

کەس	تاك	کۆ
یەکەم	ناردم	ناردمان
دووەم	ناردت	ناردتان
سێیەم	ناردی	ناردیان

کەس	تاك	کۆ
یەکەم	خەوتم	خەوتین
دووەم	خەوتیت	خەوتن
سێیەم	خەوت	خەوتن

کەس	تاك	کۆ
یەکەم	دەچم	دەچین
دووەم	دەچیت	دەچن
سێیەم	دەچێت	دەچن

کەس	تاك	کۆ
یەکەم	دەنووسم	دەنووسین
دووەم	دەنووسیت	دەنووسن
سێیەم	دەنووسێت	دەنووسن

---

* لە کرمانجی ژووروودا لەجیاتی جێناوی لکاوەکانی (م، ت، ی، مان ... هتد) لەگەڵ کاری ڕابردووی تێپەڕدا جێناوەکەسیە جوداکانی(من، تە، (وی، وێ) ، مە، وە، وان) بەکاردەهێنرێت. وەك من چاند، وی چاند ... هتد.

کۆ	تاک	کەس
وەردەگرین	وەردەگرم	١
وەردەگرن	وەردەگریت	٢
وەردەگرن	وەردەگرێت	٣
بانگ دەکەین	بانگ دەکەم	١
بانگ دەکەن	بانگ دەکەیت	٢
بانگ دەکەن	بانگ دەکات	٣

بەکورتی: پێویستە بوترێ (ڕێژەی کار) ئەو شێوەیەیە کە کار بە پێی دەم و کەس و ژمارەی کەس لە گەردان کردندا دەردەکەوێت، کاریش شەش ڕێژەی هەیە.

ڕاهێنان

(١)

کار بەپێی دەم و کەس چەند ڕێژە وەردەگرێت؟

لەم کارانەدا (بەست ، چووبا) نیشانی بدە؟

ڕاهێنان (٢)

١- لە چ کاتێکدا جێناوی کەسیی لکاوی ڕێژەی کار دەکەوێتە نێوان ئەم نیشانەیە (وە)؟ بە نموونەوە ڕوونی بکەرەوە.

٢- ئەم جێناوە لکاوانە (م ـ ین، یت ـ ن، (ات - ێت).ن) چ کاتێك بەکاردێن بۆ ڕێژەی کار؟ بە نموونەوە ڕوونی بکەوە.

ڕاهێنان (٣)

١- جێناوی کەسیی لکاوی ڕێژەی کار بەپێی کەس و ژمارە دەکەوێتە چ شوێنێکی ئەو کارانە (دەڕشت، دەهات)، بۆچی؟

٢- کاتێك کاری تێپەڕ بەکار هات، جێناوی لکاوی ڕێژەی کار دەچێتە کۆتایی بەشی یەکەمی کارەکە، ئەمە لە چ دەمێکی کاری ڕابردوو داهەیە؟ ڕوونی بکەوە.

٣- ئایا دەگونجێت جێناوی لکاوی ڕێژەی کار بچێتە دوای ئامرازی نەریێ؟ کەی ئەوە دەبێت؟ بە نموونەوە ڕوونی بکەوە.

ڕاهێنان (٤)

لەم کارانەی خوارەوەدا ڕێژەی ڕابردووی تەواوی ڕاگەیاندن و دانانی دروستبکە، ئینجا بیاندە پاڵ جێناوە کەسییە لکاوەکان

(چاپکردەوە، پێداچووەوە).

٣- شێوازی ڕێژەی داخوازی

١/

(ب)	(ئـ)
لێکۆڵینەوەکە مەنووسە.	لێکۆڵینەوەکە بنووسە.
کتێبەکە هەڵمەگرە.	کتێبەکە هەڵبگرە.
لەگەڵ فرۆشیارەکە ڕێك مەکەوە.	لەگەڵ فرۆشیارەکە ڕێك بکەوە.

٢/

گۆڤارەکە مەکڕن.	گۆڤارەکە بکڕن.
لە ژوورەوە دامەنیشن.	لە ژوورەوە دابنیشن.
شانۆگەرییەکە پێشکەش مەکەن.	شانۆگەرییەکە پێشکەش بکەن.

٣/

نانەکەت مەخۆ.	نانەکەت بخۆ.
پێنووسەکەت دامەنێ.	پێنووسەکەت دابنێ .
منداڵەکە بانگ مەکە.	منداڵەکە بانگ بکە.

ڕێـژەی داخـوازی، فـەرمان و داوا و وریاکردنەوەیـە بـۆ بـەجێهێنان یـان بەجێنەهێنانی کارێك، لە لایەن کەسی دووەمی تاك، یان کەسی دووەمی کۆ.

ئەم ڕێژەیە نیشانە و پێکهاتنی تایبەتی خۆی هەیـە، کەرەستەی پێکهاتنی بریتیـە لـە، ڕەگـی کـاتی ڕانـەبردووی کـار و نیـشانەی (بـ) لـە پێشییەوە و جێناوی کەسی لکاو لەدوایەوە دەبێت، (ە) بۆ کەسی دووەمی تـاك و (ن) بـۆ کەسی دووەمی کۆ بەکاردێت.

ئەگەر سەرنج بدەینە ڕێژەی ئەو کارانەی لە ڕیزی ژمارە (١) بەشی (ئـ) نیشان دراون (بنووسە ــ هەڵبگرە ــ ڕێك بکەوە) دەبینین داوا لە کەسی دووەمی تاك دەکرێت، کە کارێك بە ئەنجام بگەیەنێت، بەڵام لە ڕستەکانی بەشی (ب) (مەنووسە ـ هەڵمەگرە ـ ڕێك مەکەوە) داوا لە کەسی دووەمی تاك بکرێت بۆ نەکردنی کارێك کە بەهۆی نیشانەی (مە)ەوە نەریّ کراوە.

هەروەها ئەگەر سەرنج بدەینە ڕێژەی ئەو کارانەی کە لە ڕیزی ژمارە (٢) بەشی (ئـ) نیشان دراون، کە بریتین لە (بکرن ـ دابنیشن ـ پێشکەش بکەن) داوا لە کەسی دووەمی کۆ دەکرێت بۆ کردنی کارێك، هەروەها ڕستەکانی بەشی (ب) (مەکرن ـ دامەنیشن ـ پێشکەش مەکەن) داوا لە کەسی دووەمی کۆ دەکرێت بۆ نەکردنی کارێك، کە بەهۆی نیشانەی (مە) نەریّ کراوە.

هەروەها ئەو کارانەی ڕەگی کاریان کۆتایی بە پیتی (نەبزوێن) هاتووە، ئەوا لە ڕێژەی داخوازیدا بەئاسانی جێناوی کەسی لکاو (ە) یان (ن) وەردەگرێت وەکو لە ڕستەکانی ژمارە (١، ٢) نیشان دراون، بەڵام ئەگەر ڕەگی کارەکە کۆتایی بە پیتی (بزوێن) هاتبوو ئەوا جێناوی لکاوی (ە)ی کەسی دووەمی تاك دەرناکەوێت، چونکە لە زمانی کوردیدا دوو بزوێن بەدوای یەکدا نایەن، بەڵام جێناوی لکاوی کەسی دووەمی کۆ دەردەکەوێت، وەکو لە ڕستەکانی ڕیزی ژمارە(٣)دا لەباری (ئەریّ و نەریّ)دا نیشان دراون.

---

* کاری (هات) ڕەگەکەی (هێ)یە، بۆ سووك کردنیش هەندێ جار دەبێتە (ێ) کارە داخوازییەکەش دەبێتە (بێ، بێن)، لێرەدا (ە) دەرناکەوێت لە کەسی دووەمی تاکدا بەڵام ئەم کارە شێوەی تری هەیە، وەك (وەرە — وەرن) تەنیا جێناوەکان بەپێی دەستوورە گشتییەکەی داخوازین دەنا بە (وەر) ڕەگی (هاتن)ە، نە (بـ) دەرکەوتووە.

شایانی باسە ئەگەر کارەکە لەڕووی دارشتنەوە (دارێژراو) یان (لێکدراو) بێت، لەکاتی ئاخاوتن و وتندا بەزۆری (بـ) دەرناکەوێت، بەلاّم چاکتر وایە لەکاتی نووسیندا بنووسرێت، وەك:

وەربگرە – وەرگرە.

سەربخە – سەرخە.

فریابکەوە – فریاکەوە

بەکورتی:

ریژەی داخوازی، ئەو ڕێژەیەیە کە قسەکەر بەشێوەی داوا و فەرمان، داوا لە کەسی دووەمی تاك، یان دووەمی کۆ دەکات بۆ بەجێهێنان یان بەجێ نەهێنانی کارێك.

بۆ دارشتنی کاری داخوازی، رەگی کاری ڕانەبردوو وەردەگیرێ و نیشانەی (بـ) لە پێشییەوە دادەنرێت و جێناوی کەسی لکاو (ە) بۆ کەسی دووەمی تاك و (ن) بۆ کەسی دووەمی کۆ لە دواوە پێوە دەلکێنرێت.

بـ + ڕەگی کار +
- **ە: جێناوی لکاوە بۆ کەسی دووەمی تاك**
- **ن: جێناوی لکاوە بۆ کەسی دووەمی کۆ.**

ڕانەبردوو	ڕەگ	ڕیژەی داخوازی
دەفرۆشێت	**فرۆش**	**بفرۆشە، بفرۆشن**
دادەگرم	**داگر**	**دابگرە، دابگرن**

(١) ئـ– کار هەیە لە دەستوور لادەدات بەتایبەتی کە دەدرێتە پاڵ کەسی دووەمی تاك وەك (بچۆ) (وەرە) (هەڕە) ئەگەر کارەکە کۆتایی بە پاشگری (ەوە) هاتبوو، ئەوا لە ڕێژەی داخوازیدا لەپاڵ کەسی دووەمی تاك پیتی (ر) دەکەوێتە نێوانیانەوە، وەك (بخوێنەرەوە، بهێنەرەوە ...)

ب– ئەگەر کۆتایی ڕەگی کارەکە پیتێکی (بزوێن) بوو، ئەوا دیسان پیتی (ر) دەکەوێتە نێوان کۆتایی ڕەگی کارەکە و پاشگرەکەوە، وەك (بکەرەوە ، بخۆرەوە ......)

– جێناوی لکاوی (ە–ن) لەکاری داخوازی (تێپەڕ – تێنەپەڕ) ی (سادە – دارژاو – لێکدراو) دەبن بە بکەر و دەچنە کۆتایی رەگی کارەکە.

ڕاهێنان (١)

لەم ڕستانەی خوارەوەدا ئەو کارانەی کە بۆ شێوازی داخوازی بەکارهاتوون دەریان بهێنە:

١- دڵسۆزی گەلی کورد ببە.

٢- پەرلەمانی کوردستان بپارێزن.

٣- لە هەموو هەورێك باران نابارێت.

٤- وەك هەنگ بگەڕێ گۆرانی بڵێ
لادە جار جاریٌ بۆ بەرپێی گوڵێ.

٥- وێنەکە مەشێوێنە.

ڕاهێنان (٢)

لەڕێژەی داخوازیدا (ە) چییە؟ کەی دەردەکەوێت؟
کەی دەرناکەوێت، وەڵامەکانت بە نموونەوە بسەلمێنە.

ڕاهێنان (٣)

ئەم ڕستانەی خوارەوە شیبکەوە:

١- گۆڤارەکان چاپ بکەن.

٢- پەخشانەکە بخوێنەرەوە.

٣- بەخۆشی بژی.

ڕاهێنان (٤)

لە ڕستەی (پڕۆژەکە تەواوبکە).

١- کوا بکەری ئەم ڕستەیە؟

٢- ئایا دەتوانیت نیشانەی (بـ) لەکارەکە بەکارنەهێنیت؟ چۆن؟

٣- وشەی (پڕۆژەکە) شیبکەوە.

٤- شێوازی ڕستەکە بکە بە شێوازی دانانی.

٤- شێوازی مەرجی

(ڕستەی ئاوێتەی مەرج)

١- ئەگەر یەکبگرین، سەردەکەوین.

٢- هەتا ڕەنج نەکێشیت، گەنج نانۆشیت.

٣- تا نیڤا دەستی ڕەش نەبیت، تاما دەڤی خۆش نابیت.

٤- کە ڕاپەڕین بەرپابوو، بەئامانج گەیشتین.

٥- کەی بایەخ بە پیشەسازی بدرێت، وڵات پێش دەکەوێت.

٦- ئەگەر نەورۆز هات، ئەم دێ چینە سەیرانێ.

٧- کەی چوویت بۆ پەرتووکخانە، گۆڤارەکە ببەوە.

ئەگەر سەرنج بدەینە ئەو ڕستانەی سەرەوە و چاوێك بە ڕێژەی کارەکان بخشێنین، کە تیایاندا بەکارهێنراون دەبینین هەر ئەو کارانەن کە لە شێوازی ڕاگەیاندن یا دانانی یا داخوازی بەکارهێنراون، بەڵام مەبەست لەم ڕستا گۆڕاوە، واتە کارەکان بۆ مەبەستی بنجی خۆیان کە (ڕاگەیاندن، دانـ داخوازی)یە بەکارنەهێنراون، بەڵکو بۆ مەبەستی مەرج بەکار هێنراون.

ئینجا ئەگەر سەیری ڕستەکان بکەین، دەبینین. لە ڕستەی یەکەمدا کاری (یەك بگرن) ڕێژەکەی ڕانەبردووی دانانییە، کاری (سەردەکەوین) ڕێژەکەی ڕانەبردووی ڕاگەیاندنە ئەمە لەڕووی ڕێژەوە، بەڵام لەڕووی ناوەڕۆکەوە هەردووکیان لەم شوێنەیاندا بۆ مەبەستی مەرج بەکارهێنراون.

واتە ڕوودانی کاری (یەك بگرین) مەرجە بۆ ڕوودانی کاری (سەردەکەوین).

لە ڕستەی دووەمدا کاری (ڕەنج نەکێشیت) ڕێژەکەی ڕانەبردووی دانانییە، کاری (گەنج نانۆشیت) ڕێژەکەی ڕانەبردووی ڕاگەیاندنە، ئەمە لەڕووی ڕێژەوە بەڵام لەڕووی ناوەڕۆکەوە هەردووکیان لەم شوێنەیاندا بۆ مەبەستی

مەرج بەکارهێنراون. واتە ڕوودانی کاری ڕەنج نەکێشیت مەرجە بۆ ڕوودانی کاری گەنج نانۆشێت.

لە ڕستەی سێیەمدا کاری (ڕەش نەبیت) ڕێژەکەی ڕانەبردووی دانانییە، کاری (خۆش نابیت) ڕێژەکەی ڕانەبردووی ڕاگەیاندنە ئەمە لەڕووی ڕێژەوە بەڵام لەڕووی ناوەڕۆکەوە هەردووکیان لەم شوێنەیاندا بۆ مەبەستی مەرج بەکارهێنراون.

واتە ڕوودانی کاری (نەبێت) مەرجە بۆ ڕوودانی کاری (نابێت) بۆیە بەم شێوانەی ڕێژەی کار لە بەکارهێناندا دەگوترێ شێوازی مەرج. ١

لە ڕستەی چوارەمدا کاری (بەرپابوو) ڕێژەکەی ڕابردووی نزیکی ڕاگەیاندنە، کاری (گەیشت) ڕێژەکەی ڕابردووی نزیکی ڕاگەیاندنە ئەمە لەڕووی ڕێژەوە بەڵام لەڕووی ناوەڕۆکەوە هەردووکیان لەم شوێنەیاندا بۆ مەبەستی مەرج بەکارهێنراون، بۆیە بەم شێوانەی ڕێژەی کار لە بەکارهێناندا دەگوترێ شێوازی مەرج.

لە ڕستەی پێنجەمدا کاری (بایەخ بدرێت) ڕێژەکەی ڕانەبردووی دانانیيە، کاری (پێشدەکەوێت) ڕێژەکەی ڕانەبردووی ڕاگەیاندنە ئەمە لە ڕووی ڕێژەوە بەڵام لەڕووی ناوەڕۆکەوە هەردووکیان لەم شوێنەیاندا بۆ مەبەستی مەرج بەکارهێنراون. واتە ڕوودانی کاری (بایەخ بدرێت) مەرجە بۆ ڕوودان و ئەنجام دانی کاری (پێشدەکەوێت). بۆیە بەم شێوانەی ڕێژەی کار لە بەکارهێناندا دەگوترێ شێوازی مەرج.

لە ڕستەی شەشەمدا کاری (هات) ڕێژەکەی ڕابردووی نزیکی ڕاگەیاندنەکاری (دێچین) ڕێژەکەی ڕانەبردووی ڕاگەیاندنە، ئەمە لە ڕووی ڕێژەوە، بەڵام لە ڕووی ناوەڕۆکەوە هەردووکیان لەم شوێنەیاندا بۆ مەبەستی مەرج

بەکارهێنراون. واتە ڕوودانی کاری (هات) مەرجە بۆ ڕوودانو ئەنجام دانی کاری (دێ چین). بۆیە بەم شێوانەی ڕێژەی کار لەبەکار هێنانـدا دەگـوترێ شێوازی مەرج.

لەڕستەی حەوتەمدا کاری (چوو) ڕێژەکەی ڕابردووی نزیکی ڕاگەیاندنە، کاری (ببەوە) ڕێژەکەی داخوازییە، ئەمە لەڕووی ڕێژەوە بەڵام لە ڕووی ناوەڕۆکەوە هەردووکیان لەم شوێنەیاندا بۆ مەبەستی مەرج بەکارهێنراون. واتە ڕوودانی کاری (چوو) مەرجە بۆ ڕوودانی کاری (ببەوە). بۆیە بەم شێوانەی ڕێژەی کار لەبەکارهێناندا دەگوترێ شێوازی مەرج.

کەواتە لەم ڕستانەی سەرەوەدا ئەوەی بۆمان ئاشکرا دەبێت ئەمانەی خوارەوەن.

١- ڕستەی شێوازی مەرجی هەمیشە ڕستەیەکی ئاوێتەی مەرجەو لە دوو ڕستەی سادە پێکهاتووە.

ئ- ڕستەی کاری مەرج یا پاڕستە.

ب- ڕستەی وەڵامی مەرج کە ڕستەیەکی سەرەکییەو مەبەستەکە لەم ڕستەیە دەردەکەوێت. هەروەها پێی دەگووترێت شاڕستە.

٢- لە ڕستەی ئاوێتەی مەرجدا (ڕستەی شێوازی مەرجیدا) کار ڕێژەی تایبەتی خۆی نییە، بەڵکو هەر ئەوکارانەن کە لەشێوازی (ڕاگەیاندن ، دانانی ، داخوازی) بەکار هێنراون بەڵام لێرەدا بۆ مەبەستی بنجی خۆیان بەکار نەهێنراون، بەڵکو بۆمەبەستی مەرج بەکار هێنراون.

٣- لەڕستەی کاری مەرج (پاڕستە) ڕێژەی کار هەمیشە (ڕاگەیاندنە یا دانانییە)، لە ڕستەی وەڵامی مەرجیشدا (شاڕستە) ڕێژەی کار هەمیشە (ڕاگەیاندنە یا داخوازییە).

٤- له ڕستەی ئاوێتەی مەرجدا بەشێوەیەکی گشتی کاری مەرج دەکەوێتە سەرەتای ڕستەکە، بەڵام دەگونجێ هەندێ جار ڕستەی وەڵامی مەرج بکەوێتە سەرەتای ڕستەکە.

وەکو: دەچین بۆ سەیران، کە نەورۆز هات.

گوڵەکانم چاندووە، ئەگەر ئاژەڵ نەیان خوات.

٥- له ڕستەی ئاوێتەی مەرجدا ئامرازی لێکدەر(تا، هەتا، کە، هەکە، کەی، ئەگەر....) پێیان دەگوترێ ئامرازی لێکدەری مەرج.

بەکورتی:

ئ- لەکاتی بەکارهێنانی کار لە ڕستەدا ئەگەر ڕوودانی کارێك مەرج بێت بۆ ڕوودانی کارێکی تر، لەو بارەیدا بەو کارە، بەڕێژمو ناوەڕۆکییەوە دەگوترێ ڕستەی ئاوێتەی مەرج (شێوازی مەرج).

ب: ڕستەی ئاوێتەی مەرج لەدوو ڕستە پێکدێت:

ڕستەی کاری مەرج، ڕوودان و بەئەنجام گەیاندنی کاری ئەم ڕستەیە مەرجە بۆ ڕوودانی کاری ڕستەی وەڵامی مەرج، ڕستەی وەڵامی مەرج کە ڕستەیەکی سەرەکییە، ڕوودان و بە ئەنجام گەیاندنی کاری ئەم ڕستەیە بەستراوەتەوە بەڕوودانی کاری ڕستەی کاری مەرج.

ڕاهێنان (١)

لەڕستەی ئاوێتەی مەرجدا چەند جۆرە کار هەیە؟ لە چ ڕێژەیەکدا دەبن و بۆ چ بەکاردەهێنرێن؟ بە نموونە ڕوونی بکەوە.

ڕاهێنان (٢)

لەڕستەی (زوو برۆ، کارەکە ئەنجام بدە).

١- هەردوو کار لە چ ڕێژەیەکدان؟

٢- بکەری هەردوو ڕستەکە دیاربکە؟

٣- لەکاری (برۆ) ڕێژەی ڕابردووی نزیکی دانانی دروست بکە و لەکاری (ئەنجام بدە) ڕێژەی ڕابردووی بەردەوامی ڕاگەیاندن دروست بکە، ئینجا ڕستەکە بەشێوەی ڕستەی ئاوێتەی مەرج بنووسەوە.

ڕاهێنان (٣)

لەڕستەی (کەی نەورۆز هات، ئاگری خۆشیی هەڵدەکەین).

١- جۆری ڕستەکە دیاربخە؟

٢- وشەی (کەی) شیبکەوە.

٣- وشەی (هات، هەڵدەکەین) شی بکەوە.

٤- ئەم ڕستەیە لە چەند ڕستە پێکهاتووە و هەریەکەیان چی پێ دەگوترێت؟ ئایا دەتوانین جێیان بگۆڕین؟

ڕاهێنان (٤)

ئایا لەڕستەی شێوازی مەرجیدا کار ڕێژەی تایبەتی خۆی هەیە؟ بە نموونە ڕوونی بکەوە.

راهێنان (٥)

نموونەیەك لە شیكردنەوە.

ئەگەر ئەوان هاتبان، كارەكەیان ئەنجام دەدا.

ئەگەر ئەوان هاتبان: ڕستەی كاری مەرجە.

ئەگەر: ئامرازی لێكدەری مەرجە.

ئەوان: جێناوی كەسی سەربەخۆیە، بۆ كەسی سێیەمی كۆ، بكەرە.

هاتبا: كاری ڕابردووی نزیكی دانانییە، لێرە بۆ مەرج بەكارهاتووە، كاری مەرجە، تێنەپەڕە.

ن: جێناوی كەسی لكاوە، بۆ كەسی سێیەمی كۆ، بۆ بكەر دەگەڕێتەوە.

كارەكەیان ئەنجام دەدا: ڕستەی وەڵامی مەرجە

كارەكە: ناوە، تاكە، ناسراوە، بەركارە.

یان: جێناوی لكاوە بۆ كەسی سێیەمی كۆ، بكەرە.

ئەنجام دەدا: كاری ڕابردووی بەردەوامی ڕاگەیاندنە، لێرە بۆ مەرج بەكارهاتووە، كاری وەڵامی مەرجە، لێكدراوە، تێپەڕە.

تۆش ئەم ڕستانەی خوارەوە شی بكەوە.

ئـ: كەی بوویت بە ئەندازیار، گوندەكان ئاوەدان بكەرەوە.

ب: بخوێنە، ئەگینا دەرناچیت.

کاری چاوگی (بوون)

(ئـ)

١- پارەم هەبوو. پارەم هەیە. پارەم دەبێت.
٢- هەم بوو. هەمە. دەمبێت.
٣- نازەنین منداڵی بوو. نازەنین منداڵی هەیە. نازەنین منداڵی دەبێت

(ب)

١- چراکە هەڵبوو. هەڵدەبێت.
٢- ئازاد ژ خەو ڕابوو. ڕادەبێت.
٣- کارەکە تەواو بوو. تەواو دەبێت.
٤- کاوە سووڕ بوو لەسەر بڕیارەکەی سوور دەبێت.

(پ)

١- کاوە مامۆستایە.
٢- پێشکەوتنمان بە خوێندنە.
٣- ئەوە من بووم، کە لە باخەکەدا دەسووڕامەوە.
٤- هاوینە هەواری شەقلاوە فێنکە.
٥- ئاهەنگەکە بەشەو بووە.

(ت)

١- ڕەنگە ئاوەکە ببێت بە سەهۆڵ.
٢- سەرکەوتن بە تێکۆشانە.
٣- پێنووسەکەی تۆ بە من بوو.
٤- هەنارەکان ترشن.

(چ)

١- دەبوو[1] چووبام لە گەڵتان.

٢- دەبوو یارمەتیم دابا.

٣- دەبێت ئەمساڵ دەربچم.

چاوگی (بوون) وەکو هەموو چاوگێکی دی، سەرچاوەیە بۆ دروستبوونی دەمەکانی کاری (ڕابردوو، ڕانەبردوو)، کە بریتین لە:-

١- ڕابردوو : بوو

٢- ڕانەبردوو → (ە) بۆ دەمی ئێستا.
→ (دەبێت) بۆ دەمی داهاتوو.

ئەم کارانە وەکو کاری (تەواو) و (ناتەواو) بە تێپەڕو تێنەپەڕ، لە ڕستەی کوردیدا ئەرکەکانیان ئەنجامدەدەن.

کاری تەواو:

ئەو کارانەی لە چاوگی (بوون) پەیدادەبن، وەکو کاری تەواوی تێپەڕ لە ڕستەدا دەردەکەون، لە کاتێکدا ئەگەر بۆ خاوەنداریێتی (تملك) یان بۆ مندالبوون بەکارهات، ئەو دەمە دەبنە کاری تەواوی تێپەڕ لە ڕێگای بەرکارەکانیانەوە، ئەرکەکانیان ئەنجامدەدەن، ئەم کارانە لەبنەڕەتدا لە چاوگی (هەبوون)ەوە سەرچاوەیان گرتووە، بەڵام وشەی (هە) لە هەندێك باری ڕستەدا دەرناکەوێت یان ناوترێت، هەروەکو لە ڕستەکانی بەشی (أ) دا دەردەکەون.

---

[1] هەروا (دەبوایە)ش دەبێت.

پارەم هەبوو.	پارەم هەیە.	پارەم دەبێت.
هەم بوو.	هەمە.	دەمبێت

لە ڕستەی (پارەم هەبوو..........) (بوو) کاری تەواوی تێپەڕە، بەرکارەکەی وشەی (پارە)یە، جێناوەکەشی (م)ە، کە بووە بە بکەری ڕستەکە.

لە ڕستەکانی (هەم بوو)[1] وشەی (هە) لەگەڵ کاری ڕابردوو (بوو) و ڕانەبردوو (ە) بۆ دەمی ئێستا دەرکەوتووە، بەڵام لە ڕانەبردوودا بۆ دەمی داهاتوو لە شێوەی (دەمبێت)دا کەوتووەتە بەر چاو.

هەر لەم چاوگەوە کاری تەواوی تێنەپەڕ ساز دەکرێت، ئەگەر سەرنج بدەینە ڕستەکانی بەشی (ب) دەبینین:

کارەکان وەکو کاری تەواوی تێنەپەڕ، لە ڕستەکاندا دەرکەوتوون بەتەنها ئەرکی بکەرەکانیان ئەنجامداوەو واتای ڕستەکانیان تەواوکردووە.

لە ڕستەی (١-٢)دا بەهۆی پێشگری (هەڵ ، ڕا) وە کاری داڕێژراوی تەواوی تێنەپەڕیان پێکهێناوە، کە بەتەنها ئەرکی بکەرەکانیان ئەنجامداوە، واتای ڕستەکانیان تەواوکردووە، بەڵام لە ڕستەی (٣ ، ٤)دا، کارەکان هەریەکەیان لەگەڵ وشەی (تەواو ، سووڕ)دا کارێکی لێکدراوی تەواوی تێنەپەڕیان پێکهێناوە، ئەرکی بکەرەکانیان گەیاندووەتە ئەنجام و واتای ڕستەکانیان تەواوکردووە.

---

[1] ئەگەر بە واتای بوون (الوجود) هات، ئەو دەمە دەبێتە کاری تەواوی تێنەپەڕ.

من هەبووم- من هەم- من دەبم (وجود).

کاری ناتەواو:

لە هەندێك باری ڕستەدا کارەکانی (بوو –ە– دەبێت)، ناتوانێت ئەرکی نیهادەکانیان ئەنجامبدەن، یان واتای ڕستەکان تەواو بکەن، بەڵکو بۆ ئەو مەبەستە پێویستیان بە وشە یان بەشێکی تر دەبێت، بۆ ئەوەی ئەو ئەرکە تەواو بکەن، ئەو دەمە بەو کارانە دەوترێت کاری (ناتەواو)، ئەو وشەو بەشانەش، کە دەبنە پاڵپشت بۆ ئەو تەواوکردنە پێیان دەوترێت (تەواوکەر)، کە بریتین لە (ناو ، جێناو ، هاوەڵناو، هاوەڵکار)، کە بەشێوەی تەواوکەر و تەواوکەری بەیاریدە ئەرکی تەواوکردنی کارە ناتەواوەکە ئەنجامدەدەن. لێرەدا با بزانین ئەم تەواوکردنە چۆن و بە چ شێوەیەك تەواو دەکرێن، ئەگەر سەرنج بدەینە ڕستەکانی بەشی (پ) دەبنین:

لە ڕستەی (١)دا ناوی (مامۆستا)[١] ، کە ناوێکی گشتییە، تەواوکەری کاری (ە)ی ناتەواوە، ئەگەر ئەم ناوە نەبووایە، کاری (ە) لەگەڵ نیهادەکەیدا، نەیدەتوانی واتای ڕستەکە تەواو بکات.

لە ڕستەی (٢)دا، بە هەمان شێوە، چاوگی (خوێندن)، کە وەکو ناوێکی واتایی لە ڕستەکە دەردەکەوێت، ئەرکی تەواوکردنی کاری (ە) ناتەواوی وەرگرتووە، ئەگەر ئەم ناوە نەبووایە، کاری ناتەواوی (ە) لەگەڵ نیهادەکەیدا، نەیدەتوانی واتای ڕستەکە تەواوبکات.

لە ڕستەی (٣) دا جێناوی کەسی جودای (من)[٢] ئەرکی تەواوکردنی کاری (بوو)ی ناتەواوی وەرگرتووە، ئەگەر ئەم جێناوە کەسییە جودایە نەبووایە،

---

(١) هەموو ناوێك (گشتی، واتایی ، تایبەتی) دەبنە تەواوکەر بۆ کاری ناتەواو.

(٢) هەموو جێناوێکی جودا (کەسی جودا، پرس، خۆیی، نادیار، نیشانە) هەروەها جێناوی هەیی لەگەڵ دیار خەرەکەی دەبێتە تەواوکەری کاری ناتەواو.

کاری (بوو)ی ناتەواو لەگەڵ نیهادەکەیدا نەیدەتوانی واتای ڕستەکە تەواوبکات.

لە ڕستەی (٤)دا، هاوەڵناوی چۆنیەتی (فێنک) ئەرکی تەواوکردنی کاری (ە)ی ناتەواوی وەرگرتووە، ئەگەر ئەم هاوەڵناوە نەبووایە، کاری (ە)لەگەڵ نیهادەکەی دا نەیدەتوانی واتای ڕستەکە تەواو بکات.

لە ڕستەی (٥)دا، هاوەڵکاری (بەشەو)ئەرکی تەواوکردنی (بوو)ی ناتەواوی وەرگرتووە، ئەگەر ئەم هاوەڵکارە نەبووایە کاری ناتەواوی (بوو) لەگەڵ نیهادەکەیدا نەیدەتوانی واتای ڕستەکە تەواو بکات.

ئەگەر سەرنج بدەینە ڕستەکانی بەشی (ت)، دەبینین:

لە ڕستەی (١)دا، ناوی (سەهۆڵ) تەواوکەری بەیاریدەی کاری ناتەواوی (دەبێت)،ە، ئەگەر ئەم ناوە نەبووایە، کاری ناتەواوی دەبێت لەگەڵ نیهادەکەیدا، نەیدەتوانی واتای ڕستەکە تەواوبکات، بوونایەتیو ئەو گۆڕانکارییە دەربخات، کەبەسەر ناوەکەدا هاتووە.

لە ڕستەی (٢) دا، چاوگی (تێکۆشان) کە وەکوو ناوێکی واتایی، تەواوکەری بەیاریدەی کاری ناتەواوی(ە)یە ئەگەر ئەم ناوە نەبووایە، کاری ناتەواوی(ە) لەگەڵ نیهادەکەیدا، نەیدەتوانی واتای ڕستەکەی تەواو بکات.

لە ڕستەی (٣)دا، جێناوی کەسی جودای (من) تەواوکەری بەیاریدەی کاری (بوو)ی نا تەواوە، ئەگەر ئەم جێناوە نەبووایە، کاری (بوو)ی ناتەواو لەگەڵ نیهادەکەیدا، نەیدەتوانی واتای ڕستەکە تەواوبکاتو ئەو گۆڕانکارییە نیشانبدات، کە لەجێناوی (تۆ)وە چووە بۆ جێناوی (من).

لێرەدا پێویستە ئەوە بزانرێت، کە هەرچی(هاوەڵناو، هاوەڵکار)ە، بە شێوەی تەواوکەر، کاری ناتەواو تەواو دەکەن. هەر ئەم کارە لە چەند بارێکی تردا وەکو کاری یاریدەدەر، لەگەڵ کارەکانی شێوازی دانانی دەردەکەون، هەروەکو لە ڕستەکانی بەشی (جـ)دا، لە شێوەی (دەبوو، دەبووایە دەبێت)، کە هەمیشە دەکەونە پێش کارە سەرەکییەکانەوە، بۆ دەرخستنی هەندێک لایەنی ڕێزمانیی بۆ کارە سەرەکییەکان.

نەرێ کردنی ئەم کارە:

ئـ- دەمی ڕابردوو:

بە دانانی نیشانەی (نە)ی نەرێ لەبەردەم کارەکەدا.

پارەم بوو. ←—— پارەم نەبوو.

ئاهەنگەکە بە شەو بوو. ←—— ئاهەنگەکە بەشەو نەبوو.

دەبوو. ←—— نەدەبوو.

ب- دەمی ئێستا:

بە دانانی نیشانەی (نی) لەبەردەم کارەکەدا.

پارەم هەیە. ←—— پارەم نییە.

کاوە مامۆستایە. ←—— کاوە مامۆستا نییە.

پ - دەمی ڕانەبردوو

بە گۆڕینی نیشانەی (دە) بە نیشانەی (نا)

پارەم دەبێت. ←—— پارەم نابێت.

ئاوەکە دەبێت بە سەهۆڵ. ←—— ئاوەکە نابێت بە سەهۆڵ.

هەروەها دەبێت ئاماژە بەوە بکەین کە:

١- کاری ناتەواوی لە ڕووی کاریگەرییەوە (تێنەپەڕە).

٢– کاری (بوو – ە – دەبێت) لە هەموو بارێکدا ناکرێت بە بکەر نادیار .

٣– کاری نا تەواو (ە) بۆ دەمی ئێستا لە ڕستەدا دەرناکەوێت، ئەگەر جێناوە کەسییە لکاوەکان دیارو ئاشکرابن (م ، ین ، یت ، ن، (–) ، ن)، بە واتا کارەکە بکەوێتە نێوان (وشەکە)[1] و جێناوە کەسییە لکاوەکان

کوردم کوردین.

کوردیت کوردن.

کوردە کوردن.

بە کورتی :

ئەو کارانەی لە چاوگی (بوون)ەوە وەرەگیرێن، ئەگەر بۆ خاوەنداریێتی (تملك) یان لە منداڵبوون بەکارهاتن، دەبنەکاری تەواوی تێپەڕ.

بەشێوەیەکی گشتی، پێشگر، کە دەچێتە سەر ئەو جۆرە کارانە، کارەکە دەکەن بە کاری تەواوی تێنە پەڕی داڕێژراو.

کاری لێکدراو، کە لە چاوگی (بوون)ەوە، وەردەگیرێت کەوشە واتادارەکەی بوو بە واتا بۆ کارەکە، ئەو دەمەکارەکە دەکات بە کارێکی تەواوی لێکدراوی تێنە پەڕ.

ئەگەر کاری (بوو – ە – دەبێت) نەیتوانی بە تەنها واتای ڕستەکە تەواو بکات. پێویستی بە وشە یان بەشێکی تر هەبوو، ئەو دەمە ئەو کارانە دەبنەکاری ناتەواو.

ئەو بابەتە ڕێزمانییانەی کاری ناتەواو تەواو دەکەن، وەکو تەواوکەر و تەواوکەری بەیاریدە، بریتین لە (ناو – جێناو).

---

(١) مەبەست لەوشە (ناو– هاوەڵناو– جێناوە کەسییە سەربەخۆکان)ە.

ئەركی (ە) لە ڕێزمانی كوردیدا

١- دەبێتە كاری ناتەواو لە ڕستەی سادەدا، ئەگەر كاری سەرەكی لە ڕستەدا نەبوو. بۆ نموونە:

بەرزترین لوتكە لە چیاكانی كوردستاندا، ئاراراتە.

٢- دەبێتە جێناوی لكاو بۆ كەسی دووەمی تاك لە كاری داخوازیدا، ئەركی بكەر دەبینێت. بۆ نموونە:

بخوێنە، تا دەربچیت.

٣- دەبێتە ئامرازی پەیوەندی، دەلكێت بە كاری ڕابردوو، ڕانەبردوو، داخوازی جێگای ئامرازی (بۆ ، بە) دەگرێتەوە.

كاوە هاتە لامان. - بۆ = كاوە هات بۆ لامان.

ئازاد دەبێتە ئەندازیار - بە = ئازاد دەبێت بە ئەندازیار.

بڕۆنە دەرێ. - بۆ = بڕۆن بۆ دەرێ.

٤ - هەندێك جار بە دوای ناو دادێت بۆ مەبەستی بانگكردن:

كورەبخوێنە، بەرچاوت تەمە.

٥- دەبێتە پاشگر بۆ دروستكردنی وشەی نوێ.

چاك ← چاكە.

سەوز ← سەوزە.

دەست ← دەستە.

٦- دەبێتە ئامرازی پێناسین، كە كورتكراوەی (ەكە)ی ناساندنە.

ژنە هەژاربوو، بۆیە دەگریا.

٧- دەبێتە ئامرازی لێکدەر بۆ دروستکردنی وشەی لێکدراو. بۆ نموونە:

ڕەشەبا، گوڵە گەنم.

٨- دەبێتە جێناوی کەسی لکاو. بۆ کەسی سێیەمی تاک لەگەڵ کاری ڕانەبردوو لە کرمانجی ژووروودا[1]. بۆ نموونە:

ئەو چیرۆکێ دنڤیسە.

ئەو دکەڤە.

٩- دەبێتە پاشگر لەگەڵ هەندێك قەدی چاوگدا بۆ دروستکردنی هاوەڵناوی کراوی دارێژراو

کرد ← کردە ، برد ← بردە.

کوشت ← کوشتە.

١٠- دەبێتە ئامرازی دانەپاڵ و گرێی ناوی دروست دەکات لەو کاتەی کە لە نێوان ناوێکی ناسراو ، دیار خراو بە هاوەڵناوی چۆنیەتی دێت بۆ نموونە:

مەڕە لاوازەکە،هەنارە مزرەکە

---

[1]: لە هەندێ ناوچەی ئەم شێوە زارەدا وای لێ دێت، ئەگینا لە ناوچەکانی تر دەگوترێت: (ئەودەرسێ دنڤیسیت).

ڕاهێنان(١)

وەڵامی ئەم پرسیارانە بدەرەوە؟

١- چۆن لە چاوگی (بوون) کاری تەواوی تێنەپەڕ دروست دەکرێت؟

٢- کاری ناتەواو بەچەند جۆرە وشە و چۆن تەواو دەکرێت؟

٣- کەی کاری ناتەواو بۆ دەمی ئێستا لە ڕستەدا دەرناکەوێت؟ کەی دەردەکەوێت؟.

ڕاهێنان(٢)

لەم ڕستانەی خوارەوەدانەو کارانەی، کە لەچاوگی (بوون)ەوە وەرگیراون دەریان بهێنە؟ جۆرەکانیان دەسنیشان بکە؟.

١- گەلی کورد سوورە لەسەر بەدیهێنانی مافەکانی.

٢- دەبێت یەکریزی گەل بپارێزین.

٣- دایکیان کەمنداڵی بوو، منداڵەکە نەخۆش بوو.

٤- کێشەی ئاوارەکانی کەرکوک کەی پەیدابوو؟

٥- باوکیان لەخەو ڕابوو.

ڕاهێنان (٣)

ئەرکی (٥) لەم ڕستانەی خوارەوەدا، دەستنیشان بکە لەگەڵ ڕوونکردنەوەی پێویست.

١- کوڕە، بە دانیشتن ماڵت وێرانە.

٢- بخوێنە، چونکە خوێندن سارێژکەری برینەکانتە.

٣- ڕەشەبای سلێمانی بە هێزە.

٤- چیرۆکەکێ بنڤیسە.

٥- منداڵە گەمەی دەکردو، دایکەش تەماشای دەکرد.

ڕاهێنان(٤)

کاری (بوو) لە سێ ڕستەدا بەکاربهێنە، وەکو:

١- کاری ناتەواو.

٢ - کاری تەواوی تێپەڕ.

٣- کاری یاریدەدەر.

ئەركی جێناوە كەسییە لكاوەكان

یەكەم: وەكو بكەر

- ئـ -

١- دوێنێ، گۆڤارێكم كڕی.

دوێنێ كڕیم.

٢- گۆڤارەكەم هەڵگرتبوو.

هەڵم گرتبوو.

٣- قوتابییەكەم بانگ دەكرد.

بانگم دەكرد.

٤- تاوانبارەكەم دەست نیشان كرد.

دەست نیشانم كرد.

- ب -

١- پێرێ چووم بۆ كەركووك.

٢- لە تاقیكردنەوەكەدا بەیەكەم دەرچووم.

٣- خێرا هاتنەوە.

٤- سەركەوتینەوە سەر شاخەكە.

- پ -

١- وانەكە دەخوێنین.

٢- گوندەكان ئاوەدان دەكەینەوە.

٣- لە پێناوی نیشتیماندا تێدەكۆشین.

- ت -

١- نەمامەكە بڕوێنە.

٢- ناوی خوێندكارەكان تۆمار بكەن.

مەبەست لە ئەرکی جیناوە کەسییە لکاوەکان لە دەوری بکەردا، ئەوەیە، کە هەروەك چۆن ناو، یان جێناوە سەربەخۆکان بە هەموو جۆرەکانییانەوە، لە ڕستەدا دەبن بە (کارا) بکەر، هەروەك لە قۆناغەکانی ڕابردووی خوێندندا ڕوونکراوەتەوەو دەرخراوە، هەر بەم جۆرەش جێناوە لکاوەکان دەبنە بکەر لە ڕستەدا، جا ئەگەر بە وردی سەیری ڕستەکانی سەرەوە بکەین دەبینین:

یەکەم- لە هەموو ڕستەکانی بەشی (ئـ) دا کارەکان هەموویان کاری ڕابردووی تێپەڕن، هەیانە سادە، داڕێژراو یان لێکدراون و لێرەدا شوێنی جیناوە کەسییە لکاوەکان، ئەوانەی دەبنە بکەر نیشان دەدەین.

ئـ- ئەگەر کاری ڕستەکە ڕابردووی تێپەڕی سادە بێت و بەرکار لە ناو ڕستەکەدا باسکرابێت، ئەوا هەمیشە جێناوی لکاوی بکەر دەچێتە دوای بەرکارەکە، وەکو لە ڕستەی یەکەمی بەشی (ئـ) دا دەرکەوتووە، لەم ڕستەیەدا وشەی (گۆڤارێك) بەرکارەو جێناوی کەسی لکاوی (م) بکەری کارەکەیەو کارەکەش ڕابردووی تێپەڕی سادەیەو ئەگەر بەرکار، باس نەکرێت جێناوی لکاو دەچێتە کۆتایی کارەکە وەکو کڕیم.

ب- ئەگەر کاری ڕستەکە ڕابردووی تێپەڕی داڕێژراو یان لێکدراو بوو، بەرکار باسکرابوو، ئەوا دیسان جێناوی لکاوی بکەر دەچێتە دوای بەرکارەکەوە، وەکو لە ڕستەکانی (٢-٣)ی بەشی (ئـ)دا دەرکەوتووە، بەڵام ئەگەر بەرکارەکە باس نەکرابوو، ئەوا جێناوی کەسی لکاوی بکەر دەچێتە دوای بەشی یەکەمی کارەکە؟ وەك (هەڵم گرتبوو، بانگم دەکرد).

پ- ئەگەر کارە لێکدراوەکە لە سێ وشەی واتادار یان زیاتر پێکهاتبوو، واتە بەشی یەکەمی کارە لێکدراوەکە وشەیەکی لێکدراو بوو، ئەوا جێناوی کەسی لکاوی بکەر دەکەوێتە دوای وشە لێکدراوەکە کاتێك بەرکار لادەبرێت ، وەك

له ڕستەی (٤)ی بەشی (ئـ)دا دەرکەوتووە، ئەگەر سەیری جێناوە لکاوەکان بکەین لە ڕستەکانی بەشی (ئـ)دا، دەبینین لە هەموویاندا جێناوی کەسی لکاو (م)ە، جا دەتوانین بە پێی مەبەست لە بری ئەم جێناوە، جێناوەکانی
(م–مان، ت– تان، ی–یان) بە ڕیز بەکار بهێنین.

دووەم– ئەگەر کاری ڕستەکە، کارێکی ڕابردووی تێنەپەڕ بوو، ئەوا جێناوە کەسییە لکاوەکانی (م ، ین ، یت ، ن، O ، ن) دەبنە بکەرو دەچنە کۆتایی کاری ڕستەکە، جا کارەکە (سادە، داڕێژراو – لێکدراو) بێت، خۆ ئەگەر کاری ڕستەکە داڕێژراو یان لێکدراو بوو، بە پاشگری (ەوە) کۆتایی هاتبوو، ئەوا جێناوی کەسی لکاوی بکەر دەکەوێتە پێش ئەم پاشگرەیەوە، وەکو لە ڕستەکانی (٣–٤)ی بەشی (ب) نیشاندراوە، هەروەها پێویستە ئاماژە بەوە بکەین، ئەگەر کاری ڕستەکە ڕابردووی تێنەپەڕ بێت، ئەوا جێناوی کەسی لکاوی بکەر بۆ کەسی سێیەمی تاك دەرناکەوێت.

سێیەم– ئەگەر کاری ڕستەکە ڕانەبردووی (تێپەڕو تێنەپەڕ) بێت، ئەوا جێناوە کەسیەلکاوەکانی کۆمەڵەی (م، ین– یت، ن – (ات : ێت) ، ن) دەبنە بکەرو دەچنە سەر کۆتایی کارەکە، جا ئەگەر کاری ڕستەکە (سادە، داڕێژراو، یان لێکدراو) بێت. جێناوی کەسی لکاوی بکەر بۆ کەسی سێیەمی تاك بە پێی پیتی کۆتایی ڕەگی کارەکە دەگۆڕێت، ئەگەر ڕەگی کارەکە بە پیتی بزوێنی (ە ، ۆ) کۆتایی هاتبوو، جێناوی کەسی لکاوی (ات) بەکار دەهێنرێت، وەك (دەشوات – دەڕواتەوە– دادەخات– چاپ دەکات ......)، بەڵام ئەگەر ڕەگی کارەکە بە پیتی (بزوێنی (ە، ۆ) کۆتایی نەهاتبوو ئەوا جێناوی کەسی لکاوی (ێت) بەکار دەهێنرێت، وەکو (دەنووسێت – هەڵدەفڕێت – دەفرۆشێت... هتد).

چوارەم- ئەگەر کاری ڕستەی داخوازی (تێپەڕ یان تێنەپەڕ)ی (سادە، داڕێژراو، لێکدراو) بێت ئەوا جێناوە کەسییەلکاوەکانی (ە- ن) دەبن بەبکەر و دەچنە کۆتایی ڕەگی کارەکە.

بەکورتی:

١- ئەگەر کاری ڕستەکە ڕابردووی تێپەڕ بێت جێناوە کەسییە لکاوەکانی (م-مان، ت- تان، ی- یان) دەبنە بکەری ڕستەکەو شوێنیان لەناو ڕستەکە دەگۆڕێت:-

ئـ- ئەگەر کارەکە (سادە، داڕێژراو- لێکدراو)بێت و بەرکار باسکرابێت، ئەوا جێناوی کەسی لکاوی بکەر دەچێتە دوای بەرکارەکە.

ب- بەڵام ئەگەر بەرکارەکە باس نەکرابێت. کارەکەش سادە بێت. ئەوا جێناوە کەسییەلکاوەکان دەچنە سەر کارە سادەکە ئەگەر لە دەمی ڕابردووی نزیك و دووری ڕاگەیاندن بوو جێناوەکان دەچنە کۆتایی کارەکە. بەڵام ئەگەر لەدەمی ڕابردووی بەردەوامی ڕاگەیاندن بوو جێناوەکان دەچنە دوای نیشانەی (دە). خۆ ئەگەر لە دەمی ڕابردووی تەواوی ڕاگەیاندن بوو جێناوەکان دەچنە نێوان نیشانەی (وە).

خۆ ئەگەر کارەکە(داڕێژراو یان لێکدراو) بوو، ئەوا دەچنە دوای بەشی یەکەمی کارەکە.

٢- ئـ- بەڵام ئەگەر کاری ڕستەکە (ڕابردووی تێنەپەڕ) بێت، جێناوە کەسییە لکاوەکانی کۆمەڵەی (م – ین، یت- ن، (ە)- ن) ئەرکی بکەر دەبینن و دەکەونە کۆتایی کارەکە.

ب- ئەگەر کاری ڕستەکە (ڕانەبردووی تێنەپەڕ و تێپەڕ) بێت، جێناوە کەسییە لکاوەکانی کۆمەڵەی (م- ین، یت- ن) (ێت - ات)- ن) دەکەونە کۆتایی رەگی کارەکەوە.

٣- ئەگەر کارەکە داخوازی بێت ئەوا جێناوی کەسی لکاوی (ە- ن)دەبن بە بکەرو دەکەونە کۆتایی رەگی کارەکە.

ڕاهێنان (١)

کەی ئەم جێناوە کەسییە لکاوانەی خوارەوە لەناو ڕستەکەدا وەکو بکەر دەوری خۆیان دەبینن، بۆ هەریەکەیان نموونەیەك بهێنەوە.

(ات ، مان ، ین ،ە)

ڕاهێنان (٢)

١- ئەگەر کاری ڕستە ڕابردووی تێپەڕی (داڕێژراو یان لێکدراو) بێت، کام لەم جێناوە کەسییە لکاوانە وەکو بکەر دەردەکەون و دەچنە کوێ؟ بەنموونەوە وەڵامەکانت بسەلمێنە.

٢- کەی جێناوی لکاوی بکەر بۆ کەسی سێیەمی تاك لە ڕستەدا دەرناکەوێت؟ بە نموونەوە وەڵامەکەت بسەلمێنە.

ڕاهێنان (٣)

لە ڕستەی (وتارەکەت بڵاوکردووەتەوە)

١- کاری ڕستەکە لە چ ڕێژەیەکدایە؟ چۆن دروستکراوە؟

٢- (ت) لە کۆتایی وتارەکەت چییەو ئەرکی چییە؟ بۆچی خراوەتە ئەوێ؟

٣- وشەی وتارەکە شی بکەوە.

٤- ئەگەر وشەی وتارەکە لابرێت (ت) دەچێتە کوێ؟ بۆچی.

ڕاهێنان(٤)

لە ڕستەی (لە وانەکان باش تێگەیشتووە).

١- کوا بکەری ڕستەکە ؟ بۆچی؟

٢- کاری ڕستەکە بگۆڕە بۆ ڕێژەی ڕانەبردووی ڕاگەیاندن، چ گۆڕانێك ڕوودەدات بینووسەوە.

٣- وشەی (وانەکان) شی بکەوە.

٤- وشەی (باش) چییە؟ ئەرکی چییە؟

دووەم- وەکو بەرکار

ئـ: (م ـ مان ، ت ـ تان ، ی ـ یان)

١- بم بەخشن. بمان بەخشن.
بی بەخشن. بیان بەخشن.

٢- وەرم بگرە. وەرمان بگرە.
وەری بگرە. وەریان بگرە.

٣- بانگم بکەن. بانگمان بکەن.
بانگی بکەن. بانگیان بکەن.

ب:

١- دەم ناسێت. دەمان ناسێت.
٢- هەڵت دەبژێرن. هەڵتان دەبژێرن.
٣- هانی دەدات. هانیان دەدات.

پ:

(١)
گرتمی - گرتینی
گرتیتی - گرتنی
گرتی - گرتنی.
دای مەزراندم - دای مەزراندین.
دای مەزراندیت - دای مەزراندن.
دای مەزراند - دای مەزراندن.

(٢)
گرتمی - گرتمانی.
گرتتی - گرتتانی.
گرتی - گرتیانی.
دامی مەزراند - دامانی مەزراند.
داتی مەزراند - داتانی مەزراند.
دای مەزراند - دایانی مەزراند.

یارمەتیی دام – یارمەتیی داین. یارمەتیمی دا – یارمەتیمانی دا.

یارمەتیی دایت – یارمەتیی دان. یارمەتیتی دا – یارمەتیتانی دا.

یارمەیتی دا – یارمەتیی دان. یارمەتی دا – یارمەتیانی دا.

لەمەو پێش ئەوە فێربووین، کە بەرکار هەمیشە لەگەڵ کاری تێپەڕ دێتەکایەوە، ئینجا لێرەدا دەمانەوێت بزانین، کە جێناوە کەسییە لکاوەکان چۆن دەبنە بەرکار لە ڕستەدا؟

لەوەڵامدا دەڵێین، جێناوە کەسییە لکاوەکان دەبنە بەرکار لە ڕستەدا بەم شێوەیەی خوارەوە:

ئـ/ ئەگەر سەیری ڕستەکانی بەشی (ئـ) بکەین، دەبنیین کارەکانی (ببەخشن، وەربگرە ، بانگ بکەن) هەموویان کاری داخوازی تێپەڕن، لەگەڵ ئەم کارانەدا کۆمەڵە جێناوی کەسیی لکاوی (م ــ مان ، ی ــ یان) دەبنە بەرکار، جا ئەگەر کاری داخوازی تێپەڕ (سادە) بوو، ئەوا جێناوی کەسیی لکاو لە دەوری بەرکاردا دەچێتە دوای نیشانەی (بـ) وەکو لە ڕستەی (بم بەخشن ــ بمان بەخشن ......) دیارە، بەڵام ئەگەر کاری داخوازی تێپەڕ (داڕێژراو یان لێکدراو) بوو، جێناوی کەسیی لکاو لە دەوری بەرکاردا دەچێتە دوای بەشی یەکەمی کارەکەوە، وەکو لە ڕستەکانی (وەرم بگرە ــ وەرمان بگرە......) یان (بانگم بکەن ـ بانگمان بکەن......) نیشاندراوە.

ب/ ئەگەر سەیری ڕستەکانی بەشی (ب) بکەین، دەبینین کارەکانی (دەناسێت ، هەڵدەبژێرن ، هان دەدات) هەموویان کاری ڕانەبردووی تێپەڕن، لەگەڵ ئەم کارانەدا کۆمەڵەی جێناوی کەسیی لکاو (م ـ مان ، ت ـ تان ، ی ــ یان) دەبنە بەرکار، جا ئەگەر کاری ڕانەبردووی تێپەڕ سادە بێت، جێناوی لکاوی بەرکار دەچێتە دوای نیشانەی (دە) وەکو لە ڕستەکانی (دەم ناسێت ــ دەمان ناسێت

.........) نیشاندراوه، بەڵام ئەگەر کاری ڕانەبردووی تێپەڕ (داڕێژراو یان لێکدراو) بێت ئەوا جێناوی کەسیی لکاوی بەرکار دەچێتە دوای بەشی یەکەمی کارەوە، وەکو لە ڕستەکانی (هەڵت دەبژێرن ـ هەڵتان دەبژێرن.....)، یان (هانی دەدات ـــ هانیان دەدات) دا نیشاندراوە.

پ/ ئەگەر سەیری ڕستەکانی بەشی (پ) بکەین، دەبینین کارەکانی (گرت ـــ دامەزراند ـــ یارمەتی دا) ڕابردووی تێپەڕن، لەگەڵ ئەم کارانەدا هەردوو کۆمەڵە جێناوە کەسیە لکاوەکان دەبنە بەرکار لە دوو شێوەدا:ـ

١ـ کۆمەڵە جێناوی کەسییی لکاو (م ـــ ین ، یت ـــ ن ، Ø ـــ ن) دەبنە بەرکار، جا ئەگەر کارەکە (سادە) بێت، ئەوا جێناوی لکاوی بەرکار دوای جێناوی لکاوی بکەر دەکەون، ئەگەر کەسی یەکەم یا دووەم (تاك و کۆ) بکەری ڕستەکە بن وەك: (گرتمن ـ ناردمیت)

خۆ ئەگەر جێناوی لکاوی بکەر کەسی سێیەمی تاك یان کۆ بێت، ئەوا جێناوی کەسیی لکاوی بەرکار پێش جێناوی کەسیی لکاوی بکەر دەکەوێت، وەکو (گرتمی ـ گرتنی ـ ناردمیان).

خۆ ئەگەر کارەکە(داڕێژاو یان لێکدراو) بێت، ئەوا جێناوی کەسی لکاوی بەرکار دەچنە کۆتایی کارەوە، وەکو لە ڕستەکانی (دای مەزراندم ـــ دای مەزراندین....) یان یارمەتیی دام ـ یارمەتیی داین...) نیشاندراون.

٢ـ کۆمەڵە جێناوی کەسیی لکاو (م ـــ مان، ت ـ تان ، ی ـــ یان) دەبنە بەرکار، جا ئەگەر کاری ڕستەکە ڕابردووی تێپەڕی (سادە) بێت، ئەوا کۆمەڵە جێناوە کەسییەکە لە دەوری بەرکاردا دەچنە نێوان کۆتای کارەکە و جێناوی لکاوی بکەرەوە، وەکو لە ڕستەکانی (گرتمی ـــ گرتمانی ...) نیشاندراوە، بەڵام ئەگەر کاری ڕستەکە ڕابردووی تێپەڕی (داڕێژراو یان

لێکدراو) بێت، ئەوا جێناوی لکاوی بەرکار دەچنە دوای بەشی یەکەمی کارەکە وەکو لە ڕستەکانی (دامی مەزراند ــ دامانی مەزراند...) یان (یارمەتیمی دا ـ یارمەتیمانی دا...) نیشاندراون.

لێرەدا دەردەکەوێت، ئەگەر کارەکە ڕابردووی تێپەڕ (سادە ، دارێژراو ، لێکدراو) بێت، ئەوا جێناوی لکاو بۆ کەسی سێیەمی تاك لە دەوری بەرکاردا دەرناکەوێت، هەرچەند لە کۆمەڵەی جێناوی (م ــ مان....) جێناوی لکاوی کەسی سێیەمی تاك لە دەوری بەرکاردا هەیە، بەڵام بۆ ئاسانکردنی دەربڕین ئەمیش دەرناکەوێت.

بەکورتی :

١- لەگەڵ کاری داخوازی تێپەڕی (سادە ، دارێژراو ، لێکدراو) کۆمەڵە جێناوی لکاوی (م ــ مان ، ی ــ یان) دەبنە بەرکار. جا ئەگەر کارەکە سادەبێت ئەوا دەچنە سەر نیشانەی (بـ). خۆ ئەگەر کارەکە (دارێژراو یان لێکدراو) بێت، ئەوا دەچنە دوای بەشی یەکەمی کارەکە.

٢- لەگەڵ کاری ڕانەبردووی تێپەڕی (سادە ، دارێژراو ، لێکدراو) کۆمەڵە جێناوی لکاوی (م ـ مان ، ت ـ تان ، ی ـ یان) دەبنە بەرکار، ئەگەر کارەکە سادەبێت جێناوی لکاوی بەرکار دەچێتە سەر نیشانەی (دە). ئەگەر کارەکە دارێژراو یان لێکدراو بێت ئەوا جێناوی لکاوی بەرکار دەچێتە سەر بەشی یەکەمی کارەکە.

٣- لەگەڵ کاری ڕابردووی تێپەڕدا جێناوە کەسییە لکاوەکان دەبنە بەرکار لە دوو شێوەدا :-

ئـ- دەگونجێت جێناوە کەسییە لکاوەکانی (م ـ مان ، ت ـ تان ، ی ــ یان) ببنە بەرکار. ئەگەر کارەکە سادەبێت جێناوەکان دەچنە نێوان کارو جێناوی

لکاوی بکەر. بەڵام ئەگەر کارەکە دارێژراو یان لێکدراو بێت، جێناوەکان دەچنە دوای بەشی یەکەمی کار واتە (سەر بەشی یەکەمی کار)ەکە.

ب- دەگونجێت جێناوە کەسییە لکاوەکان (م ـ ین ، یت ـ ن ، ()، ـ ن) ببنە بەرکار. ئەگەر کارەکە سادە بێت جێناوەکان دەچنە دوای جێناوی لکاوی بکەر ئەگەر بکەری ڕستە کەسی یەکەم یا دووەمی تاك و کۆ. بێت خۆ ئەگەر بکەری ڕستەکە کەسی سێیەمی تاك یان کۆ بێت. ئەوا جێناوی لکاوی بەرکار پێش جێناوی لکاوی بکەر دەکەوێت. بەڵام ئەگەر کارەکە دارێژراو یان لێکدراو بێت. جێناوەکان دەچنە کۆتایی کارەکەوە.

تێبینی (١): جێناوی کەسی لکاو بۆ کەسی سێیەمی تاك لە دەوری بەرکاردا لەگەڵ کاری ڕابردووی تێپەڕ دەرناکەوێت

تێبینی(٢): لە کرمانجی ژووروودا کۆمەڵە جێناوی (م، ین، یت ، ن، ()،ن) دەبنە بەرکار لەگەڵ کاری ڕابردووی تێپەڕ، وەك:-

ئازادی ئەز دیتم*	ئازادی ئەم دیتین
ئازادی تو دیتیت	ئازادی هوین دیتن
ئازادی ئەو دیت	ئازادی ئەو دیتن

* واتە (ئازاد منی دیت)

ڕاهێنان (١)

کەی ئەم جێناوە کەسییە لکاوانە دەبنە بەرکار لەڕستەدا، بەنموونەوە نیشانی بدە (ن ، یت ، یان ، ت).

ڕاهێنان (٢)

جێناوی کەسیی لکاو (تان ، ین) لە دوو ڕستەدا بەکار بهێنە، لە ڕستەی یەکەمدا (تان) بکەر بێت، (ین) بەرکار بێت، لە ڕستەی دووەمدا (ین) بکەر بێت و (تان) بەرکاربێت.

ڕاهێنان (٣)

کەی جێناوی کەسیی لکاو (ی) بۆ کەسی سێیەمی تاك لە دەوری بەرکاردا دەردەکەوێت؟ بە نموونە ڕوونی بکەرەوە.

ڕاهێنان (٤)

چۆن جێناوە کەسییە لکاوەکان لەگەڵ ئەم کارانە دەبنە بەرکار؟

(ڕاسپارد ، ببینە ، هێنا ، دەبات)

ڕاهێنان (٥)

لە ڕستەی (پار هەڵی بژاردین)

١- (ین) چییە و ئەرکی چییە؟ بۆچی خراوەتە ئەو شوێنە؟

٢- ئەگەر (ین) بگۆڕین بۆ (مان) دەکەوێتە کوێ؟ بۆچی؟

٣- ڕستەکە بگۆڕە بۆ کاتی ڕانەبردوو، هەردوو جێناوە لکاوەکانیش شیبکەوە.

سێیەم: وەکو تەواوکەری بەیاریدە

١/ ئـ- نامەکەم بۆ هات (دێت). (م - مان ، ت - تان ، ی - یان)

بۆم هات.

پارەکەت لێ کەوت (دەکەوێت).

لێت دەکەوێت.

هەواڵەکەیان پێ گەیشت (دەگات).

پێیان گەیشت.

ب- کارەکەم بۆ تەواوکرا (دەکرێت).

بۆم تەواوکرا.

دەفتەرەکەت لێ ستێنرا (دەستێنرێت).

لێت ستێنرا.

پ- گوندەکانیان بۆ ئاوەدان دەکەنەوە.

بۆیان ئاوەدان دەکەنەوە.

کارەکەت پێ دەسپێرێت.

پێت دەسپێرێت.

وانەکەمان تێ دەگەیەنێت.

تێمان دەگەیەنێت.

٢/ ئـ- دارشتنەکەم بۆ بخوێنەوە. (م - مان ، (- ، -) ، ی - یان)

بۆم بخوێنەوە.

هەواڵەکەیان پێ بڵێ.

پێیان بڵێ.

ب- پێیان بگەن.

تێیان بگەن.

٢/ ئـ- پرسیارەکانی بۆم چاپکرد. (م - مان ، ت - تان ، ی - یان)

بۆمی چاپکرد.

ب- پرسیارەکانی بۆ چاپکردم. (م - ین ، یت - ن ، (؟) - ن)

بۆی چاپکردم

پێشتر ئەوەمان زانیوە، کە تەواوکەری بەیاریدە ئەو ناوەیە، یان جێناوەیە، کە لە ڕستەدا واتای کار تەواودەکات بەیارمەتی ئامرازی پەیوەندی، لەگەڵ کاری تێنەپەڕو تێپەڕدا دێت.

لێرە دەمانەوێت بزانین، کە جێناوی کەسیی لکاو چۆن دەبێتە تەواوکەری بەیاریدە؟

لە وەڵامدا دەڵێین جێناوی کەسیی لکاو دەتوانێت ببێت بە تەواوکەری بەیاریدەو بەپێی جۆرو کاتی کاری ڕستەکە لە چەند شێوەیەکی جیاوازدا دەردەکەون:

١- ئەگەر کاری ڕستەکە، کارێکی تێنەپەڕی (ڕابردوو ، یان ڕانەبردوو)ی سادە، دارێژراو یان لێکدراوبێت. بکەری کارەکە لە ناو ڕستەکەدا باس کرابێت، ئەوا کۆمەڵە جێناوی کەسیی لکاو لە کۆمەڵەی (م - مان ، ت - تان ، ی - یان) لە دەوری تەواوکەری بەیاریدەدا دەچنە دوای ئەو ناوەی کە بکەری ڕستەکەیە، وەکو لە ڕستەکانی ژمارە (١) لقی (ئـ) نیشاندراون، وەکو دەبینین لە ڕستەی (نامەکەم بۆ هات)دا وشەی (نامەکە) بکەری ڕستەکەیە، (بۆ) ئامرازی پەیوەندییە و جێناوی کەسیی لکاوی (م) لە دوای وشەی (نامەکە)وە هاتووەو تەواوکەری بەیاریدەی کارەکەیەو دەتوانین لە بری

جیناوی کەسیی لکاوی (م) هەموو جێناوە کەسییە لکاوەکانی (مان، ت — تان، ی — یان) بەکاربهێنن، بەلاّم ئەگەر وشەی (نامەکە) لاببەین ئەوا جێناوی کەسی لکاوی تەواوکەری بەیاریدە دەچێتە سەر ئامرازە پەیوەندییەکە. بەلاّم ئەگەر سەیری ڕستەکانی لقی (ب) بکەین دەبینین کاری (تەواوکرا ، ستێنرا) ڕابردووی بکەر نادیارن (کارا نادیارن)و کاری (تەواودەکرێت ، دەستێنرێت) ڕانەبردووی بکەرنادیارن و لەگەلّ ئەم کارانەدا جێناوە کەسییە لکاوەکانی کۆمەلّەی (م — مان ، ت — تان ، ی — یان) دەبنە تەواوکەری بەیاریدەو لە دوای (جێگری بکەر)[1] ەکانەوە هاتوون، لەگەلّ بوونی ئامرازی پەیوەندی (بۆ — لێ) لە ڕستەکاندا، بەلاّم ئەگەر جێگری بکەرەکان لە ڕستەکاندا لاببرێت، ئەوا جێناوە کەسییە لکاوەکانی دەوری تەواوکەری بەیاریدە دەچنە دوای ئامرازە پەیوەندییەکەوە، ئەگەر کاری ڕستەکە، کارێکی (ڕانەبردووی تێپەڕ)ی سادە، دارێژراو یان لێکدراو بێت و بەرکار لەڕستەکەدا باسکرابێت، ئەوا جێناوە کەسییە لکاوەکانی کۆمەلّەی (م — مان ، ت — تان، ی — یان) دەبنە تەواوکەری بەیاریدەو دەچنە دوای بەرکارەکە، بەلاّم ئەگەر بەرکار لابرا ئەوا جێناوە کەسییە لکاوەکان دەچنە سەر ئامرازە پەیوەندییەکە[2] هەروەکو لە ڕستەکانی لقی (پ) نیشاندراون.

٢- ئەگەر کاری ڕستەکە (داخوازی تێپەڕ) بێت و بەرکار لە ڕستەکەدا باسکرابێت ئەوا جێناوە کەسییە لکاوەکان (م — مان ، ی — یان) دەبنە

---

[1] جێگری بکەر = (نائب فاعل)

[2] هەندێ جار ئامرازو جێناوی لکاوی تەواوکەری بەیاریدە دەکەونە دوای کارەکەوە بەتایبەتی لە کاتی ئاخاوتن دا: دەی نێرێت بۆم.

تەواوکەری بەیاریدەو لە دوای بەرکارەکەوە دێن. بەڵام ئەگەر بەرکار لابرا، ئەوا جێناوە کەسییە لکاوەکان دەچنە دوای ئامرازە پەیوەندییەکەوە وەکو لە ڕستەکانی ژمارە (٢) لقی (ئـ) نیشاندراون.

خۆ ئەگەر کاری ڕستەکە (داخوازی تێنەپەڕ) بێت، ئەوا جێناوی لکاوی تەواوکەری بەیاریدە هەمیشە لە دوای ئامرازە پەیوەندیەکە دێت، وەکو لە ڕستەکانی لقی (ب) نیشاندراوە.

٣- ئەگەر کاری ڕستەکە (ڕابردووی تێپەڕ)ی سادە دارێژراو یان لێکدراو بێت، ئەوا ئەو جێناوە کەسییە لکاوانەی کە دەبنە تەواوکەری بەیاریدە، لە دوو شێوەی جیاوازدا دەردەکەون:

ئـ- کۆمەڵە جێناوی کەسیی لکاوی کۆمەڵەی (م ــ مان ، ت ــ تان ، ی ــ یان) دەبنە تەواوکەری بەیاریدەو یەکسەر لە دوای ئامرازی پەیوەندییەوە دێن، بەڵام ئەگەر بەرکاری ڕستەکە لابرا، ئەوا جێناوی کەسیی لکاوی بکەر دوای جێناوی لکاوی تەواوکەری بەیاریدەوە دێت هەروەکو لە ڕستەکانی ژمارە (٣) لقی (ئـ) نیشاندراون.

ب: کۆمەڵە جێناوی کەسیی لکاو (م ــ ین ، یت ــ ن (Ø) — ن) دەبن بە تەواوکەری بەیاریدەو دەکەونە کۆتایی کارەوە وەکو لە نموونەکانی لقی (ب) نیشاندراوە، بەڵام ئەگەر بەرکار لابرا، ئەوا جێناوی کەسیی لکاوی بکەر لە دوای ئامرازی پەیوەندییەوە دێت، وەك لە ڕستەی (بۆی چاپکردم) دا دیارە.

هەروەها دەبێت ئاماژە بەوە بکەین، کە ئەگەر کاری ڕستەکە ڕانەبردووی تێپەڕ بوو، بەرکاری ڕستەکە ناوێك یان جێناوێك یان هاوەڵناوێك بوو بە دیارخەری، ئەوا جێناوی کەسیی لکاوی تەواوکەری بەیاریدە دەچێتە دوای

دیارخـــەرەکانی بەرکارەکـــەوە، وەکـــو لـــە ڕســـتەی (پەرتووکەکـــەتانم لێ وەردەگرێت) دا دەرکەوتووە.

بەکورتی:-

جێنـاوە کەسـییە لکاوەکـان دەبنـە تەواوکـەری بەیاریـدە لـە ڕسـتەدا بـەم شێوەیەی خوارەوە:

١- لەگەڵ کاری تێنە پەڕی دەمی (ڕابـردوو ، ڕانـەبردوو) و هـەروەها کـاری بکەر نادیار کۆمەڵە جێناوی کەسیی لکاوی (م ـ مان ، ت ـ تان ، ی ـ یـان) دەبنە تەواوکەری بەیاریدەو لە دوای بکـەر یـان جێگـری بکـەر دێـن. ئەگـەر بکـەر یـان جێگـری بکـەر لابـبرێن، جێناوەکـان دەچـنە دوای ئـامرازە پەیوەندییەکە.

لەگەڵ کاری (ڕانەبردووی تێپەڕیشدا) کۆمەڵە جێناوی کەسیی لکاو (م ـ مان ، ت ـ تان ، ی ـ یان) لە دەوری تەواوکەری بەیاریدە دەچنە دوای بـەرکاری ڕستەکە ئەگـەر لـە ڕسـتەکەدا هـەبوو، بـەڵام ئەگـەر بـەرکار لابرێـت، جێناوەکان دەچنە دوای ئامرازی پەیوەندی.

٢- لەگەڵ کاری (داخوازی) کۆمەڵە جێنـاوی کەسـیی لکـاوی (م ـ مـان ، ی ـ یان) دەبنە تەواوکەری بەیاریدە و لە دوای بـەرکارەوە دێـن. ئەگـەر کارەکـە تێپەڕ بێت و بەرکار باسکرابێت، بەڵام ئەگەر بەرکار لابرا ئـەوا جێنـاوەکـان دەچنە دوای ئامرازی پەیوەندی، بـەڵام ئەگـەر کارەکـە تێنە پـەڕ بێـت ئـەوا جێناوەکان هەمیشە دەچنە دوای ئامرازە پەیوەندییەکە.

٣- لەگـەڵ کـاری (ڕابـردووی تێپـەڕ)دا ، جێنـاوە کەسـییە لکاوەکـان دەبنـە تەواوکەری بەیاریدە لە دوو شێوەدا :-

ئ/ دەگونجێت کۆمەڵە جێناوی کەسیی لکاو (م ـ مان ، ت ـ تان ، ی ـ یان) ببنە تەواوکەری بەیاریدەو یەکسەر لە دوای ئامرازە پەیوەندییەکەوە دێن.

ب/ دەگونجێت کۆمەڵە جێناوی کەسیی لکاوی (م ـ ین ، یت ـ ن ، Ø ـ ن) ببنە تەواوکەری بەیاریدەو دەچنە کۆتایی کارەکە. هەروەها لەم دەمەی کاردا جێناوی کەسیی لکاو بۆ کەسی سێیەمی تاك لە دەوری تەواوکەری بەیاریدەدا دەرناکەوێت[1].

---

(١) جێناوی کەسیی لکاو بۆ کەسی سێیەمی تاك لە دەوری تەواوکەری بەیاریدە دەرناکەوێت لەگەڵ کاری ڕابردووی تێپەڕدا ئەگەر کۆمەڵەی دووەمی جێناوە لکاوەکانی وەرگرتبێت.

ڕاهێنان (١)

ئەم جێناوە کەسییە لکاوانەی خوارەوە لەگەڵ چ کارێکدا دەبنە تەواوکەری بەیاریدە؟ بە نموونە نیشانی بدە.

(ین ، یان ، یت ، مان ، ن)

ڕاهێنان (٢)

کەی جێناوی لکاو وەکو تەواوکەری بەیاریدە لە ڕستەدا دەرناکەوێت؟ بەنموونە بیسەلمێنە.

ڕاهێنان (٣)

بۆت نوسیوم بۆت بنووسم ئەمن چیــم

دوندی قەندیلی گۆڕەپانی هەڵگورد نیم

١- لە نیوەی دێری یەکەم دووجار جێناوی (ت) هاتووە، هەریەکەیان ئەرکیان چی یە؟

٢- (م) ی دوای (نووسی) و دوای(بنووسم) ئەرکیان چییە؟

ڕاهێنان (٤)

چۆن جێناوە کەسییە لکاوەکان لەگەڵ ئەم کارانەی خوارەوەدا دەبنە تەواوکەری بەیاریدە؟

(لەبەربکە ، پێ گەیشت ، تێ گەیاند ، لێ وەرگرت)

ڕاهێنان (٥)

لە ڕستەی (وڵاتەکەیان لێ دابەشکردین).

١- (ین) چییە ؟ بۆچی خراوەتە ئەو شوێنە؟

٢- (لێ) شیبکەوە.

٣- ئەگەر(ین) بگۆڕین بۆ جێناوی (مان) دەچێتە کوێ؟ بۆچی؟

٤- ئەگەر ناوی (وڵاتەکە) لاببەین (یان) دەچێتە کوێ؟

هاوەڵناو لەڕووی بنچینەی وشەکانییەوە (ڕۆنان)ەوە

هاوەڵناو لە ڕووی چۆنیەتی دروستبوونی وشەکانییەوە واتە پێکهاتنەوە. دوو جۆرە:-

ئـ- هاوەڵناوی سادە.

ب- هاوەڵناوی ناسادە.

ئـ- هاوەڵناوی سادە:

١- بۆ ڕۆژی نەورۆز سێ چەپك

لە نێرگس و گوڵی ناسك

ئەکەم بە دیارییەکی جوان

بۆ گەلی کوردی قارەمان

٢- هەستە تێکۆشە تا خوێنت گەرمە

سەرپۆش فڕێدە چ وادەی شەرمە

٣- ئێمەی ئازا لە دوژمن ناترسین

٤- بابێ دارای هەژارە،لێ دل و دەروونێ وی دەولەمەندن.

٥- دارا هشك سێبەرێ ناکەت.

هاوەڵناو، وشەیەکە دەبێتە دیارخەری ناوێك یان جێناوێك یان هاوەڵناوێکی تر یان تەواو کەری کارێکی ناتەواو ، واتە سیفەتێك ئاشکرا دەکاتو لە هاوچەشنەکانی جیا دەکرێتەوە.

هاوەڵناویش بە پێی چۆنیەتی دروستبوونی بنچینەی وشەکەوە دەکرێت بەچەند بەشێك، لێرەدا باسی هاوەڵناوی سادە دەکەین.

لە نموونەی ژمارە (١)دا، هەریەك لەوشەی (ناسك، جوان، قارەمان) هاوەڵناونو لەوشەیەکی واتاداری سەربەخۆ پێکهاتوون هیچ پێشگرو پاشگرێکیان لەگەڵدا نییەو بەهۆی (ی) ئامرازی خستنە سەر بوونەتە

دیارخەری وشەکانی (گوڵ، دیارییەك، کورد)و وەسفی ئەو ناوانەی کردووەو لەناو هاو ڕەگەزەکانی جێگایان کردووەتەوە.

لە نموونەی ژمارەدا (٢)دا، وشەی (گەرم) هاوەڵناوە و لە وشەیەکی واتاداری سەربەخۆ پێك هاتوون و بووە بە تەواوکەری کاری ناتەواو(٥).

لە ڕستەی ژمارە (٣) دا، وشەی (ئازا) هاوەڵناوەو لە وشەیەکی واتاداری سەربەخۆ پێکهاتووەو بەهۆی (ی) ئامرازی خستنەسەر بووە بە دیارخەری جێناوی کەسی (ئێمە).

هەروەها لە ڕستەکانی ژمارە (٤،٥)دا، وشەکانی (هەژار، هشك) هاوەڵناوی سادەنو لە وشەیەکی واتادار پێکهاتوونو بوونەتە دیارخەری ناو و تەواوکەری کاری ناتەواو.

ب- هاوەڵناوی ناسادە:

هاوەڵناوی ناسادە دوو جۆرە:

١- هاوەڵناوی داڕێژراو:

ئ- کرێکاری یەکەم کاری خۆی تەواو کرد.

ب- تا ئێستا پیاوی بەجەرگی وام نەدیوە.

پ- ڕێوییەکی گەڕۆك لە شێرەکی نووستی چێترە.

ت- گیاندارو نەبوو دیارو نەدیار

زاناو نەزانو گێلو وشیار

ج- نوسەری بەتوانا هەمیشە لە بەرهەمەکانیدا جۆرە تایبەتێتی و شێوەیەکی دیاری پێوە دەبێت.

ئەگەر سەیری وشەکانی (یەکەم، بەجەرگ، گەڕۆك، نووستی، دیار، نەدیار، زانا، نەزان،گێل، وشیار، بەتوانا) بکەین،دەبینین کە هەموویان هاوەڵناوی

داڕێژراون هەریەك بە شێوەیەك دروست کراوە، لێرەشدا چەند یاسایەکی دروستکردنی هاوەڵناوی داڕێژراو دەخەینە ڕوو.

١-(ئـ) هاوەڵناوی سادە	پاشگر	هاوەڵناوی داڕێژراو
یەك	ەم	یەکەم
ڕوون	اك	ڕووناك
نەرم	ان	نەرمان
ڕەق	ەن	ڕەقەن

(ب) پێشگر	هاوەڵناوی سادە	هاوەڵناوی داڕێژراو
نە	خۆش	نەخۆش
نا	ڕاست	نا ڕاست

٢ -(ئـ) ناوی سادە	پاشگر	هاوەڵناوی داڕێژراو
ژن	انە، انی	ژنانە، ژنانی
زێڕ	ین	زێڕین
مەلە	وان، ڤان	مەلەوان - مەلەڤان
برین	دار	بریندار
گۆشت	ن	گۆشتن
ڕاو	چی	ڕاوچی
دەشت	ەکی	دەشتەکی
بەخت	یار، ەوەر	بەختیار، بەختەوەر
ئاسن	گەر	ئاسنگەر

٢- (ب)پێشگر	ناوی سادە	هاوەڵناوی داڕێژراو
بە	تام	بەتام
ب/بە	جەرگ	ب جەرگ/ بەجەرگ
بێ	شەرم	بێ شەرم

٣- (ئـ) چاوگ	ڕەگی کار	پاشگر	هاوەڵناوی داڕێژراو
نووسین	نووس	ەر	نووسەر
گەڕان	گەڕێ	ۆك، یدە	گەڕۆك، گەڕیدە [١]
ترسان	ترس	نۆك، ناك	ترسنۆك، ترسناك
فرۆشتن	فرۆش	یار	فرۆشیار
زانین	زان	ا	زانا

(ب) چاوگ	پێشگر	ڕەگی کار	هاوەڵناوی داڕێژراو
گۆڕین	نە	گۆڕ	نەگۆڕ
مردن	نە	مر	نەمر
بەزین	نە	بەز	نەبەز

(پ) پێشگر	ڕەگی کار	پاشگر	هاوەڵناوی داڕێژراو
نا	بین	ا	نابینا
نە	زێ	ۆك	نەزۆك
بـ	خۆ	ەر	بخۆر

(١) : ناکرێ پیتە بزوێنی (ێ) لەگەڵ بزوێنی (ۆ) لە (ۆك) و (یـ) لە (یدە) بەیەکەوە بێن، بۆیێ شوێنی خۆی بەردەدا بۆ (ۆ) و (یـ).

٤-

چاوگ	قەدی چاوگ	پاشگر	هاوەڵناوی داڕێژراو
کەوتن	کەوت	وو	کەوتوو[١]
شکان	شکا	و	شکاو
سوتان	سوتا	و	سوتاو
ڕزین	ڕزیـ	و	ڕزیو
بردن	برد	ە	بردە
کەوتن	کەوت	ە	کەوتە

٢- هاوەڵناوی لێکدراو:

چەند یاسایەکی دروستکردنی هاوەڵناوی لێکدراو

١- ناو + ناو

چاو + باز ⟵ چاو باز.

بەژن + چنار ⟵ بەژن چنار.

٢- ناو + ئامراز + ناو

دەست + بە + سەر = دەست بەسەر.

گوڵ + بە + دەم = گوڵ بەدەم.

٣- دوبارە کردنی ناوێك

ڕێ ڕێ ، چین چین ، پارچە پارچە.

---

(١) لە کرمانجی ژووروودا پاشگری (ی) دەخریتە سەر قەدی چاووگو هاوەلناوی داریژراوی لی دروست دەبیت:

کەفت + ی = کەفتی

شکەست + ی = شکەستی

سۆت + ی = سۆتی

شویشت + ی = شویشتی

- دلی سۆتی ب ئاڤ ترشکا ناکەویت.

- مرۆڤی مری و زیندی ب نافی یاقژ دبن

٤- **هاوەڵناوی ژمارە + ناو**

دوو + دڵ ⟵ دوو دڵ.

حەوت + ڕەنگ ⟵ حەو ترِەنگ.

٥- **ناو + هاوەڵناو**

دڵ + خۆش ⟵ دڵخۆش.

چاو + شین ⟵ چاو شین.

٦- **هاوەڵناو+ ئامراز + هاوەڵناو**

بۆر + ە + دەوڵەمەند ⟵ بۆرە دەوڵەمەند.

پاك + و + خاوێن ⟵ پاكو خاوێن.

٧- **هاوەڵناو+ ئامراز + ناو**

شۆڕ + ە + ژن = شۆڕە ژن

گێل + ە + پیاو = گێلە پیاو

٨- **ناو + ڕەگی كار**

خێر + خواز = خێر خواز

پیاو + كوژ = پیاو كوژ

قورئان + خوێن = قورئان خوێن

ڕۆژنامە + نووس = ڕۆژنامەنووس

٩ - **هاوەڵناو+ ڕەگی كار**

ڕاست + بێژ ⟵ ڕاستبێژ

گەش + بین ⟵ گەشبین

ڕەش + پۆش ⟵ ڕەشپۆش

خۆش + نووس ⟵ خۆشنووس

١١- ناو + هاوەڵناوێکی کراو

دڵ + سوتاو ⟵ دڵسوتاو

جەرگ + بڕاو ⟵ جەرگبڕاو

١٢- بە دووبارە بوونەوەی هاوەڵناوێکی سادە

خۆش خۆش ، جوان جوان ، سوور سوور.

١٣- هاوەڵکار + ناو = ⟵ ژێر دەست ، ژێر چەپۆك.

١٤- ناو + ڕەگی کار + پاشگر ⟵

خەبات + کە + ەر ، ڕەنج + دە + ەر ، جل + شۆ+ ەر ، ڕاو +کە+ەر

بەکورتی:

هاوەڵناولە ڕووی ڕۆنانەوە دوو جۆرە:

١- هاوەڵناوی سادە: ئەو هاوەڵناوەیە، کە لە وشەیەکی سادەی واتاداری سەربەخۆی تەواو پێکدێت.

٢- هاوەڵناوی ناسادە:

هاوەڵناوی ناسادەش دوو جۆرە:

ئـ- هاوەڵناوی داڕێژراو : ئەو هاوەڵناوەیە، کە لە وشەیەکی سادەو پێشگرێك یان پاشگرێك یان هەردووکیان پێکدێت.

ب- هاوەڵناوی لێکدراو : ئەو هاوەڵناوەیە، کە لە دوو وشەی واتادار یان پتر پێکهاتووە.

ڕاهێنان(١)

١- چۆن هاوەڵناوێکی دارێژراو، لە هاوەڵناوێکی لێکدراو جیا دەکەینەوە؟ بە نموونە ڕوونی بکەرەوە.

٢- بەچەند ڕێگا هاوەڵناوی دارێژراو لە ڕەگی کار دروست دەکرێت؟ بەنموونە ڕوونی بکەوە؟

٣- چۆن دەتوانین لە قەدی چاوگی تێنەپەڕەوە، هاوەڵناوی دارێژراو دروست بکەین؟

٤- چۆن لە دوو ناو، هاوەڵناوی لێکدراو دروست دەکەیت؟ نموونەی بۆ بهێنەوە:

ڕاهێنان (٢)

جۆرو شێوەی دروستبوونی ئەم هاوەڵناوانەی خوارەوە دیاری بکە.

دەنگبێژ، سەرسپی، ڕاستگۆ، کەوتوو، نەمر، خەباتکەر، تێکۆشەر، ناشاد.

ڕاهێنان (٣)

لە چاوگی (زانین - کوشتن) هاوەڵناوی دارڕژاو دروست بکە:

جارێك بە پێشگر و جارێك بە پاشگر، پاشان هەریەکەیان لە ڕستەبەکاربهێنە.

ڕاهێنان (٤)

لەم ڕستانەی خوارەوە هاوەڵناوەکان دەربهێنە و جۆرەکانیان دەست نیشان بکە لەڕووی بنچینەی وشەکانیان.

١- مرۆڤی ڕاستگۆ درۆ ناکات.

٢- پێشمەرگە بەجەرگە.

٣- کچێکی نووسەریان خەلاتکرد.

٤- ئەدیسۆنی زانا خزمەتی مرۆڤایەتی کردووە.

جۆرەکانی هاوەڵکار

لە ڕووی پێکهاتنیانەوە (ڕۆنان)ەوە

ئـ:

١- هێزی گەل لەشکری دوژمنی خێرا لەناوبرد.

٢- بەفر لە کوردستان زۆر دەبارێت.

٣- دایکی ڕۆشنبیر منداڵ باش پەروەردە دەکات.

٤- گەلی کورد لە بەهاری ساڵی (١٩٩١)دا گورج ڕاپەڕی.

ب:

١- بەشەو سەردانی هاوڕێکەمان کرد.

٢- پێشمەرگەکان دلێرانە بەرگری لە کوردستان دەکەن.

٣- ئەوان لە دوور هاتبوون.

٤- وتارەکەی بەجوانی خوێندەوە.

پ:

١- کوردستانمان پڕ بەدڵ خۆش دەوێت.

٢- لاوەکان دەستە دەستە دەهاتن.

٣- منداڵەکە لەپاو لەپ کەوت.

٤- گەڕەکەکەیان ماڵ بەماڵ بەسەر کردەوە.

پێشتر ئەوەمان خوێندووە، کە هاوەڵکار وەڵامی پرسیاری (چۆن ، لەکوێ ، کەی ، چەندی .....)ی لایەنێکی ڕوودانی کار دەداتەوە و وەسفی کارەکە دەکات و سنوورێك بۆ ڕوودانی کارەکە لە ڕستەدا دیاردەخات.

ئەگەر سەیری ڕستەکانی بەشی (ئـ) بکەین، دەبینین وشەکانی (خێرا ، زۆر ، باش ، گورج) هەموویان هاوەڵکارن و هەریەکەیان لە ڕستەی خۆیدا وەسفی کاری ڕستەیەکی کردووە، هەموویان لە ڕووی پێکهاتنەوە سادەن.

لە ڕستەکانی بەشی (ب) وشەکانی (بەشەو ، دڵێرانە ، لەدوور ، بەجوانی) هەموویان هاوەڵکاری دارێژراون، هەریەکەیان لەڕستەی خۆیدا وەسفی کاری ڕستەکەی کردووە.

لەڕستەکانی بەشی (پ) وشەکانی (پڕ بەدڵ ، دەستە دەستە ، لەپاو لەپ ، ماڵ بە ماڵ) هەموویان هاوەڵکاری لێکدراون، هەریەکەیان لە ڕستەی خۆیدا وەسفی کاری ڕستەکەی کردووە.

ئینجا لێرەدا دەمانەوێت بزانین، کە هاوەڵکار لە ڕووی پێکهاتن و دروست کردنەوە چەند جۆرە؟ هەر جۆرەی چۆن و لەچی پێکدێت؟ لەوەڵامدا دەڵێین هاوەڵکار لەڕووی پێکهاتنیەوە دەکرێت بە دوو جۆر، بەم شێوەیەی خوارەوە:-

ئـ- هاوەڵکاری سادە. **ب- هاوەڵکاری ناسادە**

ئـ/ هاوەڵکاری سادە: ئەو هاوەڵکارەیە کە لە بنەڕەتدا لەیەك وشەی واتاداری سەربەخۆ پێکهاتووەو لە ڕستەدا وەسفی کار دەکات.

(خێرا ، زۆر ، باش ، گورج ، پار ، کەم ، دوور ، نزیك ، خراپ ، فرە ، زوو ، درەنگ ، سەر ، ژێر ، تەنیشت ......).

ب/ هاوەڵکاری ناسادە: ئەمیش دوو جۆرە:

١- هاوەڵکاری دارێژراو: ئەو هاوەڵکارەیە کە لە وشەیەکی واتادار لەگەڵ پێشگرێك یان پاشگرێك یان لەگەڵ هەردووکیان پێکدێت وەکو:

هەندێك لە ڕێگاكانی دروستكردنی هاوەڵكاری دارِژاو

١- پێشگر (بە) + ناو

(بەناز ، بەدڵ، بەگیان، بەشەو، بەزستان، بەساڵ.......)

٢- پێشگر + هاوەڵكار

(بەزۆر، لەدوور، لەتەنیشت، لەنزیك........)

٣- ناو+پاشگری (انە)

(ڕۆژانە، شێرانە، مندالآنە، سالآنە.......)

٤- هاوەڵناو+ پاشگری(انە)

مەردانە، دلێرانە،هێمنانە، ئازایانە، ژیرانە......)

٥- پێشگر + هاوەڵناو+ پاشگر

(بەجوانی، بەباشی، بەخۆشی، بەساردی، بەهێمنی، بەگەرمی.....)

٦- پێشگر + ناو + پاشگر

(بەسواری ، بەهاوینێ، بێ شەرمانە، بێ باكانە، بەكوردایەتی...)

٢- **هاوەڵكاری لێكدراو** : ئەو هاوەڵكارەیە كەلەدوو وشەی واتادار یان پتر پێكدێت.

هەندێك لە ڕێگاكانی دروستكردنی هاوەڵكاری لێكدراو:

١- بەدووبارەكردنەوەی ناو یان هاوەڵناویان هاوەڵناوی ژمارە

(نم نم ، دەستە دەستە، پۆل پۆل......)

(جوان جوان ، هێدی هێدی ، وردە وردە......)

(یەك یەك ، چوار چوار، دوو دوو........)

٢- ناو + ئامرازی(بە) + ناو

(ڕوو بە ڕوو، ماڵ بە ماڵ ، دێ بە دێ، شار بەشار......)

٣- ناو + ئامرازی (او) + ناو

(سەراوسەر، دەماو دەم ، دۆڵاودۆڵ، پشتاوپشت.......)

٤- هاوەڵناو+ ئامرازی (و) + هاوەڵناو

تێر و پڕ ، کزومات، پاکوخاوێن، کزومەلوول......)

٥- هاوەڵناو+ ئامرازی (بە) + ناو

(پڕبەدڵ، پڕبەدەم ، پڕبەدەنگ.......)

٦- پێشگر + هاوەڵناوی لێکدراو + پاشگر

(بەسەربەرزی، بەڕووخۆشی ، بەدڵخۆشی ، بەدڵشکاوی.....)

٧- هاوەڵناوی نیشانە + ناو

(ئەمشەو ، ئەمڕۆ ، ئەوساڵ، ئەوسا......)

٨- هاوەڵکار + هاوەڵناوی ژمارە + ناو

(پاش نیوەڕۆ ، پێش نیوەڕۆ ، دوای نیوەڕۆ، دوای نیوەشەو، پێش دوو ڕۆژ)

ڕاهێنان (١)

جۆرو شێوەی دروستکردنی ئەم هاوەڵکارانەی خوارەوە دەربخە.

(ئەمڕۆ ، بەگوڕ ، تاقم تاقم ، بەدۆستایەتی ، منداڵانە.....)

ڕاهێنان (٢)

لەم دێڕە هۆنراوانەی خوارەوە هاوەڵکارەکان دەربهێنە و جۆرەکانیان دیاربخە.

١- کوردێکم دەوێ چاپوك و پتەو
سەفەرێك هەیە بۆم بکا بەشەو.

٢- زمانم شەق ئەبا یەك دەم ئەگەر بێت و نەبا ناوت
بەکوێری دائەنیشم گەر لەبەر چاوم نەبێ چاوت.

٣- پڕ بەدڵ بانگ دەکەم سەربەستیم دەوێ
کوردستانم جێی شێرانە دەبێ سەرکەوێ

ڕاهێنان (٣)

ئەم ڕستانەی خوارەوە شیبکەوە.

١- جوان منداڵە جوانەکەی جوان پەروەردە کردووە.

٢- گەلی کوردستان دلێرانە ڕاپەڕی.

ڕاهێنانی(٤)

وشەی (خراپ،منداڵانە) لە دوو ڕستەدا بەکاربهێنە، بەمەرجێك جارێك ببێتە هاوەڵناو و جارێکی تریش ببێتە هاوەڵکار.

ڕاده

١- ڕادەو هاوەڵناو:

٢- ڕادەو هاوەڵکار:

١- پەڕتووکێکی کۆنم، بۆ هاوڕێکەم نارد.

پەڕتووکێکی زۆر کۆنم، بۆ هاوڕێکەم نارد.

٢- فاکسەکەم بەپەلە بۆ هاوڕێکەم نارد.

فاکسەکەم زۆر بە پەلە بۆ هاوڕێکەم نارد.

٣- قوتابییەکە درەنگ هات.

قوتابییەکە هەندێك درەنگ هات.

٤- پیاوەکە دوور ڕۆیشت.

پیاوەکە زۆر دوور ڕۆیشت.

ڕاڤەکردن:

پێش ئەوەی باسی ڕادەو هاوەڵکار یان ڕادەو هاوەڵناو بکەین پێویستە وەلامی ئەم جۆرە پرسیارانە بدەینەوە کە ڕادەی هاوەڵکار یان هاوەڵناو چییە؟

چ هاوەڵکارێك یان هاوەڵناوێك ڕادەکەی دەردەخرێت؟ئەو پەیڤانەی ڕادە پیشان دەدەن کامانەن؟. بە پێویستی دەزانین سەرنج بۆ ئەو ڕاستییە ڕابکێشین کە ئەویش ڕادەو هاوەڵناوە، واتا دەرخستنی ڕادەی هاوەڵناوە بە هاوەڵناوێکی تر، چونکە زۆر وشەی ڕادەی هاوەڵناو لەناو ڕستەدا، ڕادەی هاوەڵکاریش دەردەخەن، جا ئەگەر بمانەوێت ڕادەی هاوەڵناوێك لە ڕستەدا دەربخەین، ئەوا بەهۆی هاوەڵناوی نادیارەوە دەردەخرێت، کە دەکەوێتە

پێش هاوەڵناوە بنجییەکە، هەروەك لە ڕستەی یەکەم و دووەمی ڕیزی ژمارە (١)دا دیارخراوە.

لە ڕستەی یەکەمدا، وشەی (کۆن) هاوەڵناوی چۆنیەتیەو دیارخەری وشەی (پەڕتووکێك)ە، بەهۆی (ی) ئامرازی خستنەسەر پێکهاتووە، بەڵام لە ڕستەی دووەمدا، وشەی (زۆر) بووە بە دیارخەری هاوەڵناوی (کۆن)، (کۆن)یش دیارخراوەو ڕادەی ئەو کۆنییە پیشان دەدات. ئینجا بە هەردووکیان واتا (زۆر کۆن) وەکو گرێیەکی هاوەڵناوی دەبنە دیارخەری وشەی (پەڕتووکێك) کە ناوێکی تاکی نەناسراوی گشتییە.

هەر بەم پێیە دەتوانین لە بری وشەی (زۆر) وشەی (گەلێك ، نەختێك ، کەمێك ، هەندێك ، تۆزێك ، فرە ، پیچێك....) بەکاربهێنین، کە هاوەڵناوی نادیارن.

ئەگەر سەرنج بدەینە ڕستەی یەکەم و دووەمی ڕیزی ژمارە (٢)، دەبینین وشەی (زۆر) لە شێوەیەکی جیاوازدا بەکارهاتووە، واتا ئەرکی لەناو ڕستەکەدا، لە ئەرکی وشەی (زۆر)ی ڕستەکانی پێشوو جیاوازە.

لە ڕستەی یەکەمدا، وشەی (بەپەلە) هاوەڵکاری چۆنیەتییەو چۆنیەتی ڕوودانی کاری (نارد) ڕووندەکاتەوە، بەڵام لە ڕستەی دووەمدا، وشەی (زۆر) ڕادەی هاوەڵکارەکە ڕووندەکاتەوەو دیارخەری هاوەڵکاری (بەپەلە)یە، هاوەڵکاری (بەپەلە)ش دیارخراوە بەهەردووکیان وەکو گرێیەکی هاوەڵکاری چۆنیەتی ڕوودانی کارەکە دەردەخەن.

لە ڕستەکانی ریزی سێیەمیشدا :

لە ڕستەی یەکەمدا وشەی (درەنگ) هاوەڵکاری کاتییەو کاتی ڕوودانی کاری (هات) ڕووندەکاتەوە، بەڵام لە ڕستەی دووەمدا وشەی (هەندێك) ڕادەی هاوەڵکارەکە ڕووندەکاتەوەو دیارخەری هاوەڵکاری (درەنگ)ە، هاوەڵکاری (درەنگ)یش دیارخراوە، بە هەردووکیان وەکو گرێیەکی هاوەڵکاری کاتی ڕوودانی کارەکە دەردەخەن.

ڕستەکانی ریزی چوارەمیش بەهەمان شێوە ڕووندەکرێنەوە.

هەر بەم پێیە دیسان دەتوانین لە بری وشەی (زۆر) وشەکانی (نەختێك ، گەلێك ، کەمێك ، تۆزێك ، هەندێك ، فرە ، پیچێك ....هتد) بەکاربهێنین.

بەکورتی :-

ئ- ئەم هاوەڵناوانە تەنها ڕادەی هاوەڵناوە چۆنیەتییە کە دەردەخەن، کە بریتین لە (زۆر ، هەندێك ، گەلێك ، کەمێك ، تۆزێك ، بڕێك ، فرە ، پیچێك.... هتد)[1] پێیان دەگوترێت (هاوەڵناوی نادیار).

ب- ئەم هاوەڵکارانە : ڕادەی هاوەڵکارە چونیەتی و کاتی و شوێنییەکان، دەردەخەن کە بریتین لە (زۆر، هەندێك، گەلێك، کەمێك ، تۆزێك، بڕێك، فرە، پیچێك ... هتد) (هاوەڵکاری چەندێتی).

---

(١) کاتێك کە ڕادەی هاوەڵناویان هاوەڵکارێك دەردەخرێت پێویستی بە (ی) ئامرازی خستنەسەر نییە کە بکەوێتە نێوان ڕادەو هاوەڵناوەکە یان ڕادەو هاوەڵکارەکە.

ڕاهێنان (١)

بە نموونەوە وەڵامی ئەم پرسیارانەی خوارەوە بدەرەوە:

١- چۆن ڕادەی هاوەڵکار دەردەخەیت؟

٢- جیاوازی لە نێوان هاوەڵکارو هاوەڵناودا چییە؟

ڕاهێنان (٢)

(کۆشکێکی زۆر گەورەیان، بۆ کرێکارەکان دروستکردووە، ئەم کۆشکە، ئێستا مەڵبەندی یەکێتی سەندیکای کرێکارانە، کرێکارەکانیش بە دڵسۆزی لە کاتی دروستکردنیدا ئیشیان تیا دەکرد، بۆ ئەوەی زۆر زوو بینای کۆشکەکە تەواوبکەن).

١- وشەی (زۆر) لە پارچە نووسراوەکە، دووجار هاتووە بە وردی شییانبکەرەوە.

٢- ئەو هاوەڵکارانەی، کە هێڵیان بەژێردا هاتووە واتای چ کارێک دەردەخەن، کارەکان دەستنیشان بکە.

ڕاهێنان (٣)

شیکردنەوە

نامیلکەکەم زۆر باش خوێندەوە.

نامیلکەکە: ناوە ، گشتییە ، ناسراوە ، بەرکارە.

م: جێناوی لکاوە بۆ کەسی یەکەمی تاک ، بکەرە .

زۆر: ڕادەی هاوەڵکاری چەندییە دیارخەری (باش)ە.

باش: هاوەڵکاری چۆنیەتییە دیارخراوە.

زۆرباش: گرێیەکی هاوەڵکارییە ، دیارخەری کاری ڕستەکەیە کاری (خوێندەوە) دەردەخات.

خوێندەوە: ڕابردووی نزیکی ڕاگەیاندنە ، تێپەڕە ، داڕێژراوە ، ئەرێیە.

لەم ڕستانەدا وشە هێڵ بەژێر داهاتووەکان شیبکەرەوە.

١- خانی لەپ زێڕین قەڵایەکی گەلێك سەختی دروستکرد.

٢- مێژووی قەڵای دمدم زۆر کۆنە.

٣- پێشمەرگەکان سنووری وڵاتیان گەلێك باش پاراستووە.

ڕاهێنانی(٤)

لە ڕستەی (دارشتنێکی باشم بەجوانی نووسییەوە)

١- کاری ڕستەکە لە چ ڕێژەیەکدایە؟

٢- وشەی(بەجوانی) چییە؟ چۆن دروستکراوە؟

٣- وشەی (باش) چییە؟ ئەرکی چییە؟

٤- وشەی(زۆر) بخەرە پێش (باش) و (بەجوانی) لە هەردوو شوێندا وشەی (زۆر) شیبکەوە.

دیارخەرەکانی ناو

یەکەم- ئەرکی ناو لەرستەدا وەکو دیارخەری ناو

١- ئاوی کانی لە ئاوی ڕووبار پاکترە.

٢- دێهاتەکانی کوردستان ئاوەدانکرانەوە.

٣- کرێکارەکانی کارگەی مافوور دڵسۆزانە کاردەکەن.

٤- تابلۆکانی ژوورەکەم هەڵواسیوەتەوە.

٥- هێمن نەمامەکانی لە باخچەی خوێندنگەکەدا ڕواند.

٦- دیارییەکانم بۆ فەرمانبەرانی فەرمانگاکەیە.

٧- مەم وزین داستانێکی فولکلۆری بوو.

٨- خانووەکانی ئەم شارە جوانن.

هەریەکە لە بەشە ئاخاوتنی (ناو – هاوەڵناو- جێناو) دەتوانێت ببێت بە دیارخەری ناو یان ئەو وشانەی لە هێزی ناودان (چاوگ)، لێرەدا باسی ناو وەکو (دیارخەر) دەکەین:

١- لە ڕستەی یەکەمدا، وشەی (ئاو) ناوێکی تاکی نەناسراوی گشتییەو (دیارخراو)ە، وشەی (کانی) و (ڕووبار)یش، دوو ناوی تاکی نەناسراوی گشتیین (دیارخەر)ن، کە بە یارمەتی (ی) ئامرازی خستنەسەر[1] دراونەتە پاڵ یەك، (ئاوی کانی) وەکو گرێیەکی ناوی ئەرکی نیهاد و (ئاوی ڕووبار) ئەرکی تەواوکەری بەیاریدە دەبینێت.

---

[1] ئامرازی خستنەسەر: ئامرازی دانەپاڵ.

٢- لە ڕستەی دووەمدا، وشەی (دێهاتەکان) ناوێکی کۆی ناسراوەو (دیارخراو)ە، وشەی (کوردستان) ناوێکی تایبەتییە (دیارخەر)ی وشەی (دێهاتەکان)ە، کە بەهۆی (ی) ئامرازی خستنەسەر پێکهاتووە، (دێهاتەکانی کوردستان) وەکو گرێیەکی ناوی دەبێتە جێگری بکەر.

٣- لە ڕستەی سێیەمدا، وشەی (کرێکارەکان) ناوێکی کۆی ناسراوە (دیارخراو)ە، هەر دوو وشەی (کارگەی مافوور) دوو ناوی تاکی نەناسراون (دیارخەر)ی وشەی (کرێکارەکان)ە، کە بەهۆی (ی) ئامرازی خستنەسەر پێکهاتووە.

٤- لە ڕستەی چوارەمدا، وشەی (تابلۆکان) ناوێکی کۆی ناسراوە (دیارخراو)ە، وشەی (ژوورەکە) ناوێکی تاکی ناسراوە (دیارخەر)ە و بەهۆی (ی) ئامرازی خستنەسەر دراوەتە پاڵ (دیارخراو) لێرەشدا (تابلۆکانی ژوورەکە) وەکو گرێیەکی ناوی ئەرکی بەرکار دەبینێت.

٥- لە ڕستەی پێنجەمدا، وشەی (باخچە) ناوێکی تاکی نەناسراوە (دیارخراوە)، وشەی (خوێندنگەکە) ناوێکی تاکی ناسراوە (دیارخەر)ی ناوی باخچەکەیە، بەهۆی (ی) ئامرازی خستنەسەر دراونەتە پاڵ یەك، (باخچەی خوێندنگەکە) وەکو گرێیەکی ناوی دەبێت بە تەواوکەری بەیاریدەی کاری تەواو.

٦- لە ڕستەی شەشەمدا، وشەی (فەرمانبەران) ناوێکی نەناسراوی کۆیە (دیارخراو)ە، وشەی (فەرمانگاکە) ناوێکی تاکی ناسراوە (دیار خەر)ە، بەهۆی (ی) ئامرازی خستنەسەر دراوەتە پاڵ (دیارخراو)، (فەرمانبەرانی فەرمانگاکە) وەکو گرێیەکی ناوی دەبن بە تەواوکەری بەیاریدەی کاری ناتەواو.

٧- لەڕستەی حەوتەمدا، وشەی (داستانێك) ناوێكی تاكی نەناسراوە (دیارخراو)ە، وشەی (فۆلكلۆر) ناوێكی نەناسراوی گشتییە (دیارخەر)ە، بەهۆی (ی) ئامرازی خستنەسەر دراونەتە پاڵ یەك (داستانێكی فۆلكلۆر) وەكو گرێیەكی ناوی ئەركی تەواوكەری كاری ناتەواوە.

٨- لە ڕستەی هەشتەمدا، وشەی (خانووەكان) ناوێكی كۆی ناسراوە (دیارخراو)ە، وشەی (شار) ناوێكی گشتییەو بەهۆی هاوەڵناوی نیشانە (ئەم......ە) دەستنیشان كراوە (دیارخەر)ە، (ی) ئامرازی خستنەسەر دەكەوێتە نێوانیانەوە، (خانووەكانی ئەم شارە) گرێیەكی ناوییە لە (دیارخراو و دیارخەر)ەكاندا، پێویستە ئاگاداری ئەوەبین، كە هەریەكە لە (دیارخراو) و (دیارخەر) كە دەدرێنە پاڵ یەكتری دەبێت لەگەڵ ڕاستیدا بگونجێن، بە تایبەتی ئەگەر ناوە (دیارخراو)ەكە ناوێكی كۆ بێت و (دیارخەر) ناوێكی تاك بێت، چونكە ناگونجێت بڵێین (دڵەكانی پیاوەكە ، مێشكەكانی زاناكە ، نینۆكەكانی پەنجەكە......) ئەمە لەلایەك، لەلایەكی تریشەوە دەتوانین بەپێی شوێن و مەبەست بەمەرجێك لەگەڵ ڕاستیدا بگونجێت، (دیارخراو) و (دیارخەر)، یان هەردووكیان لەشێوەی (تاك ، كۆ ، ناسراو یان نەناسراویدا) لە ناوڕستەدا بەكاربهێنین ، وەكو لە ڕستەكانی سەرەوەدا نیشانمان داون.

هەروەها دەبێت ئاماژە بەوە بكەین كە ناوی (دیارخراو) دەتوانێت چەند ناوێكی (دیارخەر)ی یەك لە دوای یەك وەربگرێت، وەك:-

یاساكانی پەرلەمانی حكومەتی هەرێمی كوردستان زۆرن.

بەکورتی:

ئەگەر ناوێکی (دیارخراو) (دیارخەرێك) یان چەند دیارخەرێك بدرێتە پاڵی ئەوا:

١- ناوی (دیارخراو) پێش ناوی (دیارخەر) دەکەوێت.

٢- (ی) ئامرازی خستنەسەر دەکەوێتە نێوانیانەوە [1].

٣- دەتوانین ناوە دیارخراوەکە یان دیارخەرەکەی، یان هەردووکیان بە پێی شوێن و مەبەست، بەمەرجێك لەگەڵ ڕاستیدا بگونجێت لە شێوەی (تاك، کۆ، ناسراو، نەناسراو)دا لەناو ڕستەدا بەکاریان بهێنین.

دەرگا	ی	ژوورەکە	کراوەتەوە
			
دیارخراوە	ئامرازی خستەسەر	دیارخەرە	کار

هەروەها ئەوە ڕوون دەبێتەوە کە لە پەیوەندی نێوان دیارخراو و دیارخەردا خاوەنێتی و ناسیاوی و تایبەتمەندێتی دروست دەبێت.

---

(١) لە کرمانجی ژووروودا ئامرازی خستنە سەر بەپێی ژمارەو ڕەگەز خۆیان دەنوێنن نیشانەی(ا)بەدیارخراوی (مێ) ی تاك دەلکێنن وەك :-

زین خوشکا میرێ بۆتانێ بوو.

ئەو ژنەکا میهرەبان بوو.

وە (ێ) بەدیارخراوی (نێر)ی تاك دەلکێنن، وەك:-

کورێ پاشایێ بچویك هات.

مەلایێ جزیزی هۆزانڤانەکێ کورد بوو.

هەروەها (ێد - ێت - ێن) بەدیارخراوی کۆی (نێرومێ)ەوە دەلکێن، وەك:-

شارێد کوردستانێ خۆشن.

زارۆکێن گوندێن مە زرنگن.

ڕاهێنان(١)

لە ڕستەی (پەرتووکەکانی قوتابییان وەردەگرینەوە)دا:-

١- وشەی (قوتابییان) چییە؟ ئەرکی چییە؟

٢- کاری (وەردەگرینەوە) لە چ ڕێژەیەکدایە؟

٣- وشەی (پەرتووکەکان) شیبکەرەوە.

٤- لە کاری (وەردەگرینەوە) ڕێژەی ڕابردووی تەواوی دانانی دروستبکەو سەر لە نوێ ڕستەکە بنووسەرەوە.

٥- لە کاری (وەردەگرینەوە) ڕێژەی ڕابردووی بەردەوامی ڕاگەیاندن دروستبکەو بیدە پاڵ جێناوە کەسییە لکاوەکان بەپێی: ژمارەی کەس.

ڕاهێنان(٢)

ڕستەی گونجاو بو ئەم داواکارییانەی خوارەوە بهێنەرەوە:-

١- ناوێکی کۆی ناسراو ببێتە دیارخەری ناوێکی نەناسراو هەردوو (دیارخراو و دیارخەر) ببنە بەرکار.

٢- دوو ناوی یەك لە دوای یەك ببنە دیارخەری ناوێکی دیارخراوی تاکی ناسراو.

٣- ناوێکی دەستنیشانکراو بەهۆی هاوەڵناوی نیشانە بۆ نزیك ببێتە دیارخەری ناوێکی تاکی نەناسراو.

ڕاهێنان (٣)

لەم ڕستانەی خوارەوەدا دیارخراو و دیارخەر دەربهێنە.

١- هونەرمەندانی کوردستان دەست ڕەنگینن.

٢- ئوتومبێلەکانی پیشانگەکە دەفرۆشرێن.

٣- مامۆستایانی کوردستان دڵسۆزن.

٤- خوێندنی باڵا لە زانکۆکان کرایەوە.

ڕاهێنان (٤)

شیکردنەوە:- نموونە

هۆنراوەکانی مەولەویم خوێندەوە.

هۆنراوەکان: ناوە، ناسراوە، کۆیە، دیارخراوە، بەرکارە.

ی: ئامرازی خستنەسەرە.

مەولەوی: ناوە، تایبەتییە، دیارخەرە.

هۆنراوەکانی مەولەوی: گرێیەکی ناوییە، بەرکارە.

م: جێناوی لکاوە بۆ کەسی یەکەمی تاک، بکەرە .

خوێندەوە: کاری ڕابردووی نزیکی ڕاگەیاندنە، دارێژراوە، تێپەڕە.

١- تیپی کچان شانۆگەرییەکەیان نمایشکرد.

٢- کلتوری کورد دەپارێزین.

دووەم- ئەرکی هاوەڵناو لەرستەدا وەکو دیارخەری ناو

١- زێڕی پاك ژەنگ هەڵناهێنێت.

خوێندکارێکی زیرەکم بۆ پێشبڕکێکە نارد.

٢- ئەندازیارە بە تواناکە نەخشەی تەلارەکەی کێشا.

درەختە بەرزەکان سیمایەکی جوان بە ژینگە دەبەخشن.

٣- أ- ئەستێرە گەشەکە دەرکەوت.

گەزۆ نایابەکان فرۆشران.

بەهێ گەییوەکانم لێ کردەوە.

خوێندنگا سەرکەوتووەکان ئامەنگیان گێڕا.

ب- دۆیە ترشەکەی ڕۆکرد.

بایە بەهێزەکە هەڵی کرد.

دێیە خۆشەکانیان بینیوە.

شەیە[1] بچووکەکە بکڕە.

٤- لە کانییە ڕوونەکان پڕۆژەی ئاوی گوندەکان دروست دەکەن.

شاتووە سورەکەم خوارد.

بییە سەوزەکان مەبڕنەوە.

٥- ئەم زانکۆیە پێشکەوتووە.

چوار گۆڤارم کڕی.

کام پاریزان ئامادە نەبوو.؟

ڕۆژگار هەموو مرۆڤێك دەردەخات.

جوانترین دیاریی پێشکەش کردم.

---

[1] شە : شانە

٦- گوڵی چۆنت دەوێت؟

ڕۆمانی چوارەمینم نووسی.

فەرهەنگێکی تر بەکار دەهێنم.

نامەیەکی ڕازەوەتری نارد.

٧- چواریەکی وێنەکەم ڕەنگ کرد.

هاوەڵناو، وشەیەکە پەسنی ناوێك یان جێناوێك دەکات، هەموو جۆرەکانی هاوەڵناودەتوانن ببنە دیارخەری ناوێك یان جێناوێك، لەم ڕووەوە لە هاو ڕەگەزەکانی جیادەکاتەوە. هاوەڵناوی چۆنیەتی (سادە ، داڕێژراو ، لێکدراو) بێت دەبێتە دیارخەرو بەپێی چەند مەرجێك دەدرێتە پاڵ ناو:-

١/ ئەگەر ناوە دیارخراوەکە، ناوێکی گشتی نەناسراو، یان ناوێکی تاکی نەناسراو بێت، هاوەڵناوێك ببێت بە دیارخەری، ئەوا پێویستە (ی) ئامرازی خستنەسەر بخەیتە نێوان ناوەکەو هاوەڵناوەکەوە، وەك لە نموونەکانی ڕیزی (١) نیشاندراون. لە ڕستەی یەکەمدا، وشەی (زێڕ) ناوێکی گشتییە و نەناسراوە هاوەڵناوی (پاك) لە دوایەوە هاتووەو بووە بەدیارخەری.

لەبەشی دووەمی ڕستەی یەکەمدا، (خوێدنکارێك) ناوێکی تاکی نەناسراوەو هاوەڵناوی (زیرەك) لە دوایەوە هاتووە، لەبەر ئەوە پێویستە (ی) ئامرازی خستنە سەر بکەوێتە نێوانیانەوە.

٢/ ئەگەر ناوە دیارخراوەکە، ناوێکی (تاك یان کۆی ناسراو) بوو، کاتێك هاوەڵناوێك دەبێتە دیارخەری، ئەوا پێویستە ناوەکەو هاوەڵناوەکە بخەینە سەر شێوەی (ناوێکی لێکدراو)ەوە، ئینجا نیشانەی پێناسینەکەی دەخرێتە دوای هاوەڵناوەکەوە، خۆ ئەگەر چەند هاوەڵناوێکی یەك لە دوای یەك بوون

بە دیارخەری ناوەکە، ئەوا نیشانەی ناسراوی دەکەوێتە دوای هەموو هاوەڵناوەکانەوە.

جا ئەگەر ناوەکە بەپیتیکی (نەبزوێن) کۆتایی هاتبێت، ئەوا لە جیاتی (ی)، ئامرازی دانە پاڵی (ە) دەخەینە نێوان ناوەکەو هاوەڵناوەکەوە، وەکو لە ڕستەی (ئەندازیارە بەتواناکە.....)ی ریزی ژمارە (٢)دا نیشاندراوە.

لەم ڕستەیەدا (ئەندازیار) ناوێکە بە پیتی نەبزوێنی (ر) کۆتایی هاتووە، کاتێك کە دەکرێت بەناسراو و هاوەڵناوێك دەبێتە دیارخەری، ئەوا پێویستە بەو شێوەیەی سەرەوە بخرێتە شێوەی (ناوێکی لێکدراوە)وە، (ی) ئامرازی دانەپاڵ بکرێت بە (ە).

بەڵام ئەگەر ناوە دیارخراوەکە، لە شێوەی کۆی ناسراودا بێت و هاوەڵناوێك ببێت بە دیارخەری ئەوا بە پێی دەستوورەکەی پێشوو، لەگەڵ هاوەڵناوەکەدا دەخرێتە شێوەی (ناوێکی لێکدراو)ەوە، لە دوایدا نیشانەی ناسراوییەکەی کە (ەکە)و نیشانەی کۆ، کە (ان)ە دەخرێنە دوای هەموویانەوە، وەکو لە ڕستەی (درەختە بەرزەکان.....) نیشاندراوە.

٣- ئەگەر ناوە دیارخراوەکە (تاك یان کۆی ناسراو) بێت و بە پیتی بزوێنی (ە ، ا ، ۆ ، ێ) دوایی هاتبێت و لە بڕگەیەك زیاتر بێت، کاتێك هاوەڵناوێك دەبێت بە دیارخەری واتە (تەواوکەری)، دیسان وەکو دەستووری پێشوو، دەخرێتە شێوەی (ناوێکی لێکدراو)ەوە، جا بۆ ئەوەی (ە)ی ئامرازی دانەپاڵ لەگەڵ پیتی بزوێنی دوای وشە یەکنەگرن و بە پێی دەستووری (بڕگە) کە نابێت دوو بزوێن لەیەك بڕگەدابن، ئەوا ئامرازەکە لادەبەین، وەکو لە ڕستەکانی ریزی (٣) بەشی (ئـ) نیشاندراون.

بەڵام ئەگەر ناوە دیارخراوەکە (تاك یان کۆی ناسراو) بێت و کۆتایی بە پیتی بزوێنی (ا ، ۆ ، ێ ، ە) هاتبێت و لە برگەیەك پێکهاتبێت و هاوەڵناوێك ببێت بە دیارخەری، دوای ئەوەی کە ناوەکەو هاوەڵناوەکە دەخرێتە سەر شێوەی (ناوێکی لێکدراو)، (ە)ی ئامرازی دانەپاڵ بە یارمەتی ناوبەندی (یـ) کە دەکەوێتە نێوان ناوەکەو ئامرازی خستنە پاڵەکە پاشان نیشانەی ناسراوی و کۆ دەخرێتە دوای هاوەڵناوەکەوە، وەکو لە ڕستەکانی ریزی ژمارە (٣) بەشی (ب) نیشاندراون.

٤- بەڵام ئەگەر ناوەکە بە بزوێنی (ی) یان (وو) دوایی هاتبێت لە شێوەی (تاك یان کۆی ناسراو) دابێت، هاوەڵناوێك ببێتە دیارخەری، ئەوا ناوەکەو هاوەڵناوەکە دەخرێنە سەر شێوەی (ناوێکی لێکدراو)ەوە، جا بۆ ئەوەی بزوێنی وشەو ئامرازەکە یەکنەگرن، پێویستە پیتی نەبزوێن، کە بگونجێت لەگەڵیاندا، بخەینە نێوانیانەوە بۆ یەکەمیان (ی = y)، بۆ دووەمیان (و = W) دادەنێین لە ناوەکەش (وو) درێژ دەگۆڕێت بۆ (و) کورت وەکو لە ڕستەکانی ڕیزی ژمارە (٤) نیشاندراون.

٥- هەروەها هاوەڵناوی ژمارە، هاوەڵناوی نیشانە (ئەم.....ە) (ئەو.....ە)، هاوەڵناوی پرس (کام ، چ...)، هاوەڵناوی نادیار (هەموو ، زۆر.....)، هاوەڵناولە پلەی باڵادا (گەورەترین ، جوانترین .....) دەتوانن ببن بە دیارخەری ناو، جا ئەگەر پێش ناوە دیارخەرەکە بکەون، ئەوا پێویستی بە ئامرازی خستنە سەر ناکات، وەکو لە ڕستەکانی ژمارە (٥) نیشاندراون.

٦- ئەگەر هاوەڵناوە دیارخەرەکان دوای ناوە دیارخراوەکە بکەون، ئەوا پێویستی بە (ی) ئامرازی خستنە سەر هەیە، وەکو لە ڕستەکانی ڕیزی ژمارە (٦) دا نیشاندراون، ئەو هاوەڵناوانەی کە دەکەونە دوای ناوە دیارخراوەکەوە

هاوەڵناوی (ژمارەی ڕێکخستن ـ پرس ـ نادیار ـ هاوەڵناوی پلەی بەراورد)ن لە ڕستەی یەکەمدا، (چۆن) هاوەڵناوی پرسەو دیارخەری وشەی (گوڵ)ە، لە دووەمدا، (چوارەمین) هاوەڵناوی ژمارەی ڕێکخستنە و دیارخەری ناوی (ڕۆمان)ە، لە سێیەمیاندا، هاوەڵناوی نادیار(تر) دیارخەری ناوی (فەرهەنگ)ە، لە چوارەمیاندا (ڕازاوەتر) هاوەڵناوی پلەی بەراوردەو دیارخەری ناوی (نامە)یە.

٧- بەدەر لەوانەی، کە باسمان کردن هاوەڵناوی ژمارەی کەرتی، وەکو دیارخەرێك دەکەوێتە پێش ناوە دیارخراوەکەوە پێویستی بە (ی) ئامرازی خستنە سەر دەبێت، وەك لە ڕستەی ژمارە (٧) نیشاندراوە.

هەروەها ناوە دیارخراوو هاوەڵناوەکان لە چوار چێوەی وشەیەکی لێکدراو، یان گرێیەکی ناویدا دەتوانن ئەرکی ناوببینن لە ڕستەدا.

بەکورتی:-

هاوەڵناوی چۆنیەتی (سادە ، داڕێژراو ، لێکدراو) دەتوانن ببن بە دیارخەری ناوێك و لەچەند شێوەیەکی جیاوازدا دەردەکەوێت:-

١- ئەگەر ناوە دیارخراوەکە[1] ، ناوێکی تاکی نەناسراو، یان ناوێکی گشتی بێت، هاوەڵناوێکی بەدوادا هاتبێت، ئەوا دیارخراو پێش هاوەڵناوی دیارخەر دەکەوێت و (ی) ئامرازی خستنە سەر دەکەوێتە نێوانیانەوە.

٢- ئەگەر ناوە دیارخراوەکە تاك یان کۆی ناسراو بێت، دیارخراو پێش دیارخەر دەکەوێت و هەردووکیان دەخرێنە شێوەی ناوێکی لێکدراوەوە، ئینجا نیشانەی ناسراوی کۆ دەخرێتە دوای هاوەڵناوەکەوە، لێرەدا پێویستە

---

[1] دەشێت دیارخراو جێناوی کەسی سەربەخۆ بێت.

ئاگاداری ناوە دیارخراوەکە بین بە تایبەتی ئەگەر بە پیتی (بزوێن) دوایی هاتبێت، چونکە پێویستی بە چەند دەستوورێکی تایبەتی هەیە بۆ لێکدانی ناوەکەو هاوەڵناوەکە.

٣- ئەگەر هاوەڵناوە دیارخەرەکان لە جۆری ئەوە هاوەڵناوانە بن، کە دەکەونە پێش ناوە دیارخراوەکەوە، وەکو هاوەڵناوی (ژمارە ــ نیشانە ــ نادیار ــ پرس ــ هاوەڵناوی پلەی بالا) ئەوا پێویستیان بە (ی) ئامرازی خستنە سەر نییە، بێجگە لە هاوەڵناوی ژمارەی کەرتی کە پێویستی بەم (ی) یە هەیە، خۆ ئەگەر دوای ناوەکە بکەون وەك هاوەڵناوی (ڕێکخستن، پرس، نادیار، هاوەڵناوی پلەی بەراورد) ئەوا پێویستیان بە (ی) ئامرازی خستنە سەر دەبێت.

ڕاهێنان (١)

هاوەڵناوی (خۆش ، هەڵکەنراو ، خەباتکەر) لە سێ ڕستەدا بەکاربهێنە بە مەرجێك، یەکەمیان ببێتە دیارخەری ناوێکی تاکی نەناسراو، دووەمیان دیارخەری ناوێکی تاکی ناسراو بێت، سێیەمیان دیارخەری ناوێکی کۆی ناسراوبێت.

ڕاهێنان (٢)

١- ئایا دەشێت چەند هاوەڵناوێکی یەك لە دوای یەك ببن بە دیارخەری ناوێك؟ چۆن؟ وەڵامەکەت بە نموونەوە بسەلمێنە.

٢- ئەو هاوەڵناوانە کامانەن کە دەبن بە دیارخەری ناوو پێویستییان بە ئامرازی خستنە سەری (ی) نییە، وەڵامەکەت بەنموونەوە بسەلمێنە.

ڕاهێنان (٣)

دیارخەرەکانی ئەم ڕستانە خوارەوە. دەربهێنە و جۆرەکەشی دەست نیشان بکە.

١- بەکام قوتابیدا نامەکەت بۆ ناردم؟

٢- زۆر کورد بەناهەق شەهیدکران.

٣- ئێوەی زیرەك هەمیشە سەرکەوتوون.

ڕاهێنان (٤)

لە ڕستەی (پێشمەرگە بوێرەکە خەڵاتکرا).

١- لەنێوان وشەکانی (پێشمەرگە) و(بوێرەکە) چ ئامرازێك بەکارنەهاتووە؟ بۆچی؟

٢- ناوێکی تر بهێنەوە بەهەمان بزوێنی (ە) کۆتایی هاتبێت بەڵام ئامرازەکە بەکارهاتبێت، هۆیەکەشی بنووسە.

٣- وشەی(بوێر) چی یە؟ چۆن دروست کراوە.

٤- ناوی(پێشمەرگە) ناوێکی تاکی ناسراوە، کوا نیشانەی ناسراویەکەی؟ بۆچی کەوتۆتە ئەوێ؟

سێیەم- ئەرکی جێناوی کەسی سەربەخۆ لە ڕستەدا وەکو دیارخەری ناو

١- خەڵاتەکەی من بەنرخە. (من - تۆ - ئەو[1] ئێمە - ئێوە - ئەوان)

٢- خانووەکەی خۆتم پێبفرۆشە. (خۆم - خۆت - خۆی خۆمان - خۆتان - خۆیان)

٣- چیرۆکی کێ خوێنرایەوە؟ (کێ - چی .....)

٤- دیسکەکەم بۆ کۆمپیوتەرەکەی هین بوو. (هین - فلان - کابرا فیسار - کەس..)

٥- تاقیکردنەوەکەم لە تاقیگەی ئەمانەدا ئەنجام دا. (ئەوە - ئەوانە ئەمە - ئەمانە).

٦- ئەوانە دەفتەرەکانی ئێمەنە.

٧- گەنجانی شارەکەی من بەئاوات دەگەن.

هەروەکو دەزانین جێناوەکان دەکرێن بە دوو بەشەوە:

١- جێناوی سەربەخۆ (جودا).

٢- جێناوی کەسی لکاو.

ئەو جێناوە سەربەخۆیانەی کە دەبن بە دیارخەری ناو بریتین لە:

١- جێناوی کەسی سەربەخۆ[2].

٢- جێناوی خۆیی.

٣- جێناوی پرس.

---

(١) کۆمەڵە جێناوی من ، تە ، وی ، وێ بەکاردێت وەکو وەڵاتی مە خۆشە.

(٢) جێناوی هەیی نابێت بە دیارخەری ناو.

٤- جێناوی نادیار.

٥- جێناوی نیشانە.

ئەگەر جێناوە سەربەخۆکان ببن بە دیار خەری ناوێك ئەوا ناوی دیارخراو هەمیشە پێشدەکەوێت، هەر لەبەر ئەمە پێویستە (ی) ئامرازی خستنەسەر بخرێتە نێوانیانەوە، دەتوانین ناوە دیارخراوەکەش بەپێی شوێن و مەبەست بەمەرجێك لەگەڵ ڕاستیدا بگونجێت لە شێوەی تاك و کۆ و ناسراو یان نەناسراویدا بەکاربهێنن وەکو لە ڕستەکانی بەشی سەرەوەدا ئاشکرا کراون.

لەو ڕستانەدا هەریەکە لە جێناوی (من - خۆت - کێ - هین - ئەمانە - ئێمە - ئێوە) لە شوێنی خۆیدا دیارخەری ناوەکەی پێش خۆیەتی (دیارخراو و دیارخەر) لە چوارچێوەی گرێیەکی ناویدا، ئەرکی تایبەتی هەیە.

لە ڕستەی یەکەمدا (خەڵاتەکەی من) نیهادە، لە دووەمدا (خانووی خۆت) بەرکارە، لە سێیەمیاندا (چیرۆکی کێ) جێگری بکەرە، لە چوارەمیاندا (کۆمپیوتەرەکەی هین) تەواوکەری بەیاریدەی کاری ناتەواوە، لە پێنجەمیاندا (تاقیگەکەی ئەمانە) تەواوکەری بەیاریدەی کاری تەواوە، لە شەشەمیاندا (دەفتەرەکانی ئێمە) تەواوکەری کاری ناتەواوە، لە حەوتەمیاندا (گەنجانی شارەکەی من) بکەرە.

بە کورتی:-

ئەگەر جێناوی سەربەخۆ[1] ببێتە دیارخەری ناوێك ئەوا هەمیشە:-

١- ناوە دیارخراوەکە پێش جێناوی سەربەخۆی دیارخەر دەکەوێت.

٢- (ی) ئامرازی خستنەسەر دەکەوێتە نێوانیانەوە.

---

[1] جگە لە جێناوی سەربەخۆ، کۆمەڵەی جێناوە کەسییە لکاوەکانیش دەبنە دیارخەری ناو، ئەم جۆرەیان لە باسی ئەرکی جێناوی کەسیی لکاوە لە دەوری دیارخەری ناودا نیشان دراوە.

ڕاهێنان (١)

ئەو جێناوە سەربەخۆیانە کامانەن کە دەبن بە دیارخەری ناو؟ بیانژمێرەو نموونە بۆ هەریەکەیان بهێنەرەوە لە ڕستەدا.

ڕاهێنان (٢)

ئەرکی ئەم گرێیانەی خوارەوە کە هێڵیان بەژێردا هاتووە دەستنیشان بکە.

١- گیانی من بۆ تەڵێ وەنەوشە پەرۆشە
کە لە ژێر سێبەری تووترِکا خامۆشە

٢- دەستم لە گەردنی خۆت هەڵمەگرە ئەی حەبیبە
وابزانە خوێنی خۆمە یا مننەتی ڕەقیبە.

٣- جوان هۆنراوەکانی ئەمانەی کۆکردەوە.

٤- کچە زیرەکەکە خەڵاتکراوە.

ڕاهێنان (٣)

لە ڕستەی (شاخەکانی کوردستان سەرکەشن)

١- (ی) دوای (شاخەکان) چییە؟ بۆ خراوەتە ئەوێ؟

٢- لەجیاتی وشەی (کوردستان) جێناوێك بەکاربهێنە و سەرلەنوێ ڕستەکەش بنووسەوە.

٣- کاری ڕستەکە دەستنیشان بکە.

٤- تەواوکەری کارەکە شیبکەوە.

ڕاهێنان (٤)

لە ڕستەی (مۆبایل پەیوەندییەکانی ئێمەی ئاسانتر کردووەتەوە.)

١- وشەی (پەیوەندییەکان) چ جۆرە جێناوێك دیارخراویەتی؟ چەند جۆرە جێناوی سەربەخۆی تریش دەبنە دیارخەری؟

٢- (ئێمە) بگۆڕە بۆ جێناوی لکاو، چ گۆڕانێك ڕوودەدات بینوسەوە.

٣- گرێ ی (پەیوەندیەکانی ئێمە) ئەرکی چییە لە ڕستەکەدا؟

٤- ئەرکی جێناوی کەسی لکاو لەرستەدا وەکو دیارخەری ناو

ئـ-

١- هاورێکەم چوو بۆ سەیرانگای دووکان. (م ـ مان ، ت ـ تان ، ی ـ یان).

٢- مامۆستاکەمان دێت بۆ سەیری پێشانگەکە.

٣- کتێبخانەی شارەکەمان نۆژەن دەکەنەوە.

٤- بەیانی گۆرانییە نوێیەکەم تۆماردەکەم.

٥- زیندانییەکانمان ئازاد کران.

٦- پەیامەکەمان بگەیەنن بە هاوولاتییان.

ب-

١- نامەکەتم گەیاند.

٢- نامەکەم گەیاندیت.

٣- پێنووسە سەوزەکەتم برد.

٤- پێنووسە سەوزەکەم بردیت.

جێناوی کەسیی لکاو دەتوانێت ببێت بەدیارخەری ناو، بەڵام پێویستە لە پێش هەموو شتێکدا ئەوە بهێنینەوە یادمان، کە ئەم بەدیارخستنە پێویستی بە (ی) ئامرازی خستنە سەر نابێت، وەك لەم شێوانەی خوارەوە بەدی دەکرێت:

ئـ- ئەگەر کاری رستەکە رانەبردووی (تێپەڕ یان تێنەپەڕ)، رابردووی تێنەپەڕ، یان بکەر نادیار یان داخوازی بێت، ئەوا هەمیشە جێناوی لکاوی دیارخەری ناو یەکسەر دوای ناوە دیارخراوەکە دەکەوێت، خۆ ئەگەر ناوە دیارخراوەکە بەناوێك یان چەند ناوێك یان بە هاوەڵناوێك بەدیارخرا، ئینجا بە

جێناوی لکاو بەدیاربخرێت، ئەوا جێناوە لکاوە دیارخەرەکە لە دوای هەموو دیارخراوەکان دێت، وەك لە ڕستەکانی بەشی وە (ئـ) نیشاندراوە.

لەڕستەی یەکەمدا، کاری ڕستەکە تێنەپەڕەو لەدەمی ڕابردوودایەو جێناوی کەسیی لکاوی (م) بووە بەدیارخەری وشەی (هاوڕێ).

لەڕستەی دووەمدا، جێناوی کەسیی لکاوی (مان) بووە بەدیارخەری ناوی (مامۆستاکە) و کاری ڕستەکە ڕانەبردووی تێنەپەڕە.

لەڕستەی سێیەمدا، ناوی (کتێبخانە) بەناوی(شارەکە) دیارخراوە، ئینجا جێناوی کەسی لکاوی (مان) بووە بەدیارخەری و کاری ڕستەکە ڕانەبردووی تێپەڕە، گرێی (کتێبخانەی شارەکە) بەرکارە.

لەڕستەی چوارەمدا، هاوەڵناوی (نوێ) دیارخەری ناوی (گۆرانییە)، ئینجا جێناوی لکاوی (م) بووە بەدیارخەری، کارەکەش ڕانەبردووی تێپەڕە.

کەوابوو، ئەگەر کاری ڕستەکە (ڕانەبردووی تێپەڕیان تێنەپەڕبێت)، (ڕابردووی تێنەپەڕ)، بکەر (نادیار) یان (داخوازی) بێت ئەوا کۆمەڵە جێناوی کەسیی لکاوی (م ـ مان ، ت ـ تان ، ی ـ یان) بەپێی مەبەست بۆ کەسی یەکەم و دووەم و سێیەمی تاك و کۆ بەپێی مەبەست لە دەوری دیارخەری ناودا بەکاردەهێنین، بەڵام ئەگەر ناوەکە بە ناوێك یان چەند ناوێك دیارخرا، ئەوا جێناوی لکاوی دیارخەر لە دوای هەموو دیارخراوەکانەوە دێت،

خۆ ئەگەر هاوەڵناوێك بوو بەدیارخەری ناوەکەو پاشان جێناوی کەسیی لکاو بوو بە دیارخەری، ئەوا ناوەکەو هاوەڵناوەکە دەخرێتە شێوەی ناوێکی لێکدراوە و پاشان جێناوە کەسییە لکاوەکە دەبێت بە دیارخەری.

ب- ئەگەر کاری ڕستەکە، کارێکی ڕابردووی تێپەڕبێت و بمانەوێت ئەو ناوەی کە ئەرکی بەرکار دەبینێت، جێناوێکی کەسیی لکاو ببێت بەدیارخەری ئەوا دەشێت بە دوو شێوە بێت:-

ئ- جێناوە لکاوە دیارخەرەکە یەکسەر لە دوای ناوە دیارخراوەکەوە بێت، وەکو (نامەکەتم گەیاند)، لێرەدا جێناوی کەسیی لکاوی (ت) دیارخەری ناوی (نامەکە)یەو، جێناوی کەسیی لکاوی (م) بکەری ڕستەکەیە، جا بە پێی مەبەست دەتوانین لە شوێنی جێناوی (ت) جێناوە کەسییە لکاوەکانی (م — مان ، ت — تان ، ی — یان) بەکاربهێنین، خۆ ئەگەر ناوە دیارخراوەکە هاوەڵناوێك بووبێت بەدیارخەری پاشان بە جێناوێکی کەسیی لکاو دیارخرا، ئەوا جێناوە کەسییەکە دەچێتە دوای هاوەڵناوەکەوە، وەك لە ڕستەکانی بەشی (ب) نیشاندراوە.

ب- یان جێناوە کەسییە لکاوە دیارخەرەکە دەچێتە دوای کارەکەوە، وەکو لە ڕستەی (نامەکەم گەیاندیت) نیشاندراوە، لێرەدا دیسان (م) بکەری ڕستەکەیەو جێناوی لکاوی (یت) دیارخەری (نامەکە)یە و لە دوای کاری ڕستەکەوە هاتووە، دەتوانین لە شوێنی ئەم جێناوە کۆمەڵەی (م ، ین ، یت ، ن ، (Ø) ،ن) بەڕیز بۆ کەسی یەکەم و دووەم و سێیەمی تاك و کۆ بەکارهێنین.

سەرنج :-

١- ئەگەر جێناوێکی لکاو بوو بە دیارخەری ناوێك، ئەوا هیچ وشەیەکی تر نابێت بەدیارخەری ناوەکە، چونکە دەبێتە هۆی تێکچوونی داڕشتنی ڕستەکەو شێواندنی واتاکەی بۆ نموونە ناتوانین بڵێین:

پەنجەرەکەمان خانووەکە گەورەیە.

٢- ناوە دیارخراوەکە و جێناوە کەسییە دیارخەرەکە وەکو گرێیەکی ناوی دەتوانن ئەرکەکانی ناو ببینین لە ڕستەدا.

بەکورتی:

١- کۆمەڵە جێناوە لکاوەکانی (م ـ مان ، ت ـ تان ، ی ـ یان) دەبنە دیارخەری ناوو دەچنە دوای ناوە دیارخراوەکە، جا ئەگەر ناوە دیارخراوەکە بەناوێك یان بە هاوەڵناوێك دیار خرابێت ئەوا جێناوە لکاوە دیارخەرەکە دەکەوێتە دوای دیارخەرەکانی ناوەکەوە.

٢- ئەو جێناوە لکاوانەی، کە دەبن بە دیارخەری ناوو لە دوای کاری ڕستەکەوە دێن بریتین لە (م ـ ین ، یت ـ ن ، ( ) - ن) لێرەدا، بۆ کەسی سێیەمی تاك، جێناوی لکاو لە دەوری دیارخەری ناودا دەرناکەوێت، ئەگەر کاری ڕستەکە لە دەمی ڕابردووی تێپەڕدا بێت.

ڕاهێنان(١)

جێناوە لکاوەکانی (ی ـ تان) لەناو ڕستەدا بەکاربهێنە بەمەرجێك جارێك ببنە بکەر و جارێکی تریش ببنە دیارخەری ناو.

ڕاهێنان (٢)

١- کەی دەبێت ئەم جێناوە لکاوانە وەکو دیارخەری ناو بەکارهێنین؟

(ین –ت– ن – ی)

٢- کەی جێناوی لکاو وەکو دیارخەری ناو لە ڕستەدا دەرناکەوێت؟ وەڵامەکەت بە نموونەوە بسەلمێنە.

ڕاهێنان (٣)

ئایا دەتوانین بڵێین؟

١- (مامۆستاکەت کیمیا زیرەکە)، یان نا؟ بۆچی؟

٢- گرێی (دەمەکانی منداڵەکە) دروستە یان دروست نییە؟ بۆچی؟

ڕاهێنان (٤)

لە ڕستەی (دەبوو ڕۆمانە تازەکەتیان چاپکردبا).

١- بکەری ڕستەکە دەربهێنە.

٢- (ت) چییە؟ ئەرکی چییە؟ بۆ کەوتووەتە ئەوێ؟ لەبری ئەو (یت) بەکاربهێنە ئنجا بزانە دەچێتە کوێ؟ بۆچی؟.

٣- (ە)ی دوای ووشەی (ڕۆمان) چییە؟

٤- ڕستەکە بگۆڕە بۆ شێوازی ڕابردووی تەواوی ڕاگەیاندن.

بەشی ئەدەب

لیژنەی دانان

د. دلشاد علی محمد

انور علی قادر | محسن أحمد كريم

حمه یوسف عثمان | هۆشیار نامق دەروێش

احمد محمد رشید | سەگڤان جمیل محمد

هێرۆ عبد اللطیف یونس

ڕێڕەوی شیعری کوردی لە ساڵی (١٩٣٩ - ١٩٩١)ز

ڕێـڕەوی شـیعری کـوردی لـەم ماوەیـەدا بـەپێی ڕووداوە ڕامیـاری‌و ڕوناکبیرییەکانی نـاو کۆمـەڵگای کوردی، دابـەش دەکرێـت بـۆ سـێ قۆنـاغی شیعری جیاواز هەوڵدەدەین لێرەدا بە شێوەیەکی کورت و چڕو واتـادار بـاس لەو قۆناغانە بکەین.

قۆناغی یەکەم

ساڵی (١٩٣٩ - ١٩٥٨)ز

شیعری کوردی لە قۆناغی پێشوودا هەنگاوی گەورەو کاریگەری نابوو، بۆ هێنانەدی گۆڕانی گرنگ‌و نوێ لە ڕوخسارو نـاوەڕۆکی دەقـی شـیعریدا. ئـەم هەنگاوە پڕ گۆڕانکارییە، کاردانەوەی هەبووە بەسەر ڕێڕەوی شیعری کوردی لەم قۆناغەدا. بەجۆرێك دەکرێت ئـەو ڕاستییە بخەینـە پـێش چاو کەبەشـی زۆری ئەو ڕەوتە نوێیـە لـە شـیعری ئـەم قۆناغـەدا دەبینـین درێژە پێـدەری هەمان ڕەوتی گۆڕانکاری شیعری کوردی قۆناغەکانی نوێکردنەوەی پێشترە. چونکە لەم قۆناغـەدا ئـەوەی ئاشـکرابێت، ناکرێـت بـە شـێوەیەکی بنـەڕەتی هێڵی ئاشکراو دیاری جیاکەرەوە لە نێوان ئەم قۆناغەو قۆنـاغی پێشوودا لـە بواری شیعردا دیاری بکەین.

وەك ئاشکرایە تایبەتمەندێتی شیعری زینـدوو ئەوەیـە کـە گوزارشـت لـە کاتی لە دایکبوونی و هەڵگری سیماو تایبـەتێتی قۆنـاغی نووسـینی دەقەکـە بکات، بۆیە سـاتەوەختی پـەژارەو ژەنگـی سیاسـیی کـاتی جـەنگی دووەمـی جیهانی‌و خـەباتی سیاسـی‌و خۆپیشاندانەکانی کۆمـەڵانی خـەڵك لـە عـیراق بـە

گشتیو لە کوردستاندا بەتایبەتی بە ڕادەیەکی زۆر جێگەو شوێنەواریان بەسەر گۆڕانکارییەکانی شیعری کوردی لە قۆناغەکەدا بە جێهێشت.

لەم قۆناغەدا لەپاڵ پەیدابوونی هەندێك دەنگی تازە هەمان ئەو شاعیرانە دەبیسین کەلە قۆناغەکانی پێشوودا دەنگی ڕەسەنی شیعری کوردی بوون، بەڵام هەندێك گۆڕانکارییان بەسەر دەقە شیعرییەکانیاندا هێناوە.

سەرەڕای ئەو سەرنجو تێبینیانەی کە پێشتر ئاماژەمان بۆکرد لێرەدا گرنگترینی ئەو خاڵانە دەخەینە ڕوو کە لە ڕوخسارو ناوەرۆکی شیعری ئەم قۆناغەدا بەرچاو دەکەون:

یەکەم: لە ڕووی ناوەڕۆکەوە:

ڕەنگە گۆڕانی گرنگ لە بواری شیعری کوردی لەم قۆناغەدا لە ڕووی ناوەرۆکەوە بوو بێت، چونکە سەرەڕای ئەو خاڵە هاوبەشانەی کە لەگەڵ ناوەرۆکی شیعری کوردی قۆناغی پێشوودا دەبینین، گەلێك لایەنی جیاوازیش بەرچاو دەکەون کە خاسیەتی ناوەرۆکی شیعر لە قۆناغەکەدا دەخەنە بەرچاو......................

لە ڕووی نەتەوایەتیو نیشتیمان پەروەرییەوە، بەهۆی سەرهەڵدانی ئەو ڕووداوە ڕامیارییە گرنگانەی بەسەر کوردستانو ناوچەکەدا هاتن، هەستی کوردایەتی لەلای گەلی کورد ئاراستەیەکی تری وەرگرت لە شیعری کوردیدا، چونکە خەباتە ڕامیارییەکەی ئەو سەردەمە چووە ناودەقە شیعرییەکان، بەمەش ناوەرۆکی شیعری کوردی زیاتر ڕووی لە شیعری نەتەوایەتیو نیشتمانیو ڕامیاری کرد، شیعر بووە هۆکارێك بۆ هوشیار کردنەوەی میللەت لە پێناوی بەدەست هێنانی مافەکانیدا، شیعری کوردی قۆناغەکە بە تەواوی گوزارشتی لە خواستو هیوای میللەتی کورد کردووە دیارترین ئەو شاعیرانەی لەم بوارەدا بالادەست بوون.

((زێوەر، پیرەمێرد، بێکەس، شێخ نوری شێخ سالح، دلدار، هەژار، هێمن، قانیع، گۆران، هەردی، جگەرخوێن، کامەران موکری، دیلان، ع. ح. ب))

هەندێك لەو شاعیرانەی کە ناومان هێنان وەك:

((هەردی، کامەران موکری، دیلان،ع.ح.ب، جگەر خوێن، هێمن، هەژار))

لەناو کۆڕی خەباتی ڕامیاری ئەو سالانە هاتنە ناو جیهانی شیعری کوردییەوە. لێرەدا نموونەیەك لە شیعری (هێمن) دەهێنینەوە، کە بە

شـێوەیەکی ڕاسـتەوخۆ دەرخـەری ئـەو ڕاسـتییەیە کـە هەسـتو نەسـتی کوردایەتی بە تەواوەتی شیعری کوردی قۆناغەکەی داگیرکردووە کە دەڵێت:

گەرچی تووشی ڕەنجەڕۆیی‌و حەسرەت‌و دەردم ئەمـن
قەت لەدەست ئەم چەرخە سپڵە نابەزم، مەردم ئـەمن
ئاشقی چاوی کـەژاڵ‌و گـەردنـی پـڕخـاڵ نیـم
ئاشقی کیـۆ و تـەلان‌و بـەنـدەن‌و بـەردم ئـەمـن
گـەر لە برسـان‌و لەبەر بێ بەرگی ئیمڕۆ ڕەق هەڵیم
نـۆکـەری بیگـانـە نـاکـەم تـا لەسـەر عـەردم ئەمن
من لـە زنـجیـر و تـەنـاف‌و دارو بەنـد باکم نـییـە
لـەت لەتـم کەن، بمکوژن، هێشـتا دەڵێم کوردم ئەمن

(دوو دێر بۆ لەبەرکردنە)

هەروەها هەر لە چوارچێوەی بابەتی نیشتمان پەروەریدا (جگەر خوێن) دێتـە گۆڕەپانەکەوە هەستی کوردانـەی خـۆی بـۆ سـەربەخۆیی‌و هـەڵکردنی ئـاڵای کوردستان دەردەبڕێت و دەڵێت:

ئـــالامـن

ئـــالامن رەنگین پیروزی خـوەش
تـە هـەلـدگـرم دچـم بمەش
تو لسەر ملێن خورتـێن جـان
د ناڤ تەدە یەك رۆژەك گـەش

ئـــالا ســـێ رەنـگی تـــو
بـنـــاڤ و دەنـــگی تو
نـیشـانـا جەنـــگی تو
ئەی خورتێن کوردان سلاڤێ لێ بکەن

(هەمووی بۆ لەبەرکردنە)

هەروەك چۆن خەباتی گەلی کورد لە پێناوی سەربەخۆیی کوردستان‌و کێشە ڕەواکەیدا لە شیعری کوردیدا شوێنی دیاریان هەبووە، بەهەمان شێوە شاعیرانی کورد شیعریان بۆ خەبات‌و تێکۆشانی گەلانی تر لە پێناو سەربەخۆییدا نووسیوە، هەوڵیان داوە لە ڕێی ئەو شیعرانەوە پەیامی خەباتی هاوبەشی گەلانی چەوساوەو ژێر دەستە لە پێناو سەربەرزی‌و ڕزگاربوون لە کۆتی ژێر دەستەیی پیشان بدەن، واتا شیعری کوردی پەیامێکی مرۆڤایەتی هەڵگرتبوو، هەرگیز بە تەنها لە بیری نەتەوەکەی خۆیدا نەبووە تا بە ئاراستەیەکی ڕەگەز پەرستانەیدا بەرێت، بەڵکو شیعری کوردی کانیاوی بیری ئازادیخوازی گەلانی تری جیهانیش بووە.

لایەنێکی تری گرنگ لە ناوەرۆکی شیعری کوردی قۆناغەکە بریتییە لە باسکردنی سروشت. سروشت لە شیعری ئەم قۆناغەدا لەو وەسفە ڕووتەی کە لە شیعری کلاسیکدا بوونی هەبووە دەرباز بووە، بۆ ئەوە بووە کە هەستی ڕۆڵەکانی کورد بجولێنن لە پێناو دروستکردنی هەستی خۆشەویستی کوردستان لە ناخیاندا تا وڵاتەکەیان زیاتر خۆش بوێت. (دیلان)کە دیمەنی سروشتی کوردستان کاری تێدەکات و دەڵێت:

بـــەهـــار

وابــەهـار دیــسان تـــارای ئـە پۆشێ
گـولاڵـە پـیاڵـەی خـوێنــین ئەنـۆشێ
نێرگس ئەندام شـۆڕ ڕەنــگی زێـڕینـی
وەنەوشەو کوڕنـووش پەڕەی چین چینی
هـاژە هــاژەی ئـاو، هـــاڕەی شەتـاوان
بــریـسك و هـــۆڕی نــزارو کـــاوان
تریـق و هـــۆڕی خـونچـــەی داری بـاخ
خـوێـندنی مـەلی قـەڵبـــەز و سەر شـاخ
دەنــگی شمشاڵ و بەستەی دڵـــفرێــن
تـەنـگ و چـەڵـەمـەی زستان ڕاو ئـەنێن

(دوو دێر بۆ لەبەرکردنە)

هەر لـەم قۆناغـەدا بابـەتێکی تـر لـە شیعردا خراوەتـە ڕوو، ئـەویش بابـەتی جـوانی ئـافرەت و کێـشەکانی بـووە. شـتێکی ڕوون و بەرچـاو کەلەشـیعری کوردیدا(ژن) بەش و جێگەی گەورەی هەبووە بەڵام (ژن) لـە شـیعری کـوردی ئـەم قۆناغـەدا جیـاوازتر باسـی لێکـراوە. چـونکە باسـکردنی (ژن) تـەنها لـە چوارچێوەی جوانی ڕوخساریدا نەماوەتەوە بەڵکو لا لەکێشەکانی کراوەتەوە. شاعیران وا باسی (ژن) یان کردووە کە (ژن) وەکو پیاو مرۆڤە، وەکو پیاویش ئەرك و مـافی هەیـەو دەبێـت بەشـدار بێـت لـە کـۆڕی سیاسـی و تێکۆشـاندا، دەبێت ژنی کورد لە کۆتی دیلی و دواکـەوتوویی و هـەموو ئـەو داب و نەریتانـە ڕزگاری بێت کە دەرفەتی بەشداری بوون لە بوارەکانی ژیانـدا بـۆ ژنـان لاواز دەکەن و ڕۆڵیان ناهێڵن.

(بێکـەس) بـاش ئـەم دیمەنـە دوا کەوتووییـە لـەناو کۆمـەڵگادا بەرجەسـتە دەکاتو دەڵێت:

مەڵێ من کچم. تـۆش وەکو منی

موحـتاجی عیلمو فەنو خوێندنی

مەجبوری ئیشو خـزمەتکردنی

هەستە تێکۆشە تا خوێنت گەرمە

سەرپۆش فڕێ دە چ وادەی شـەرمە

(هەمووی بۆ لەبەرکردنە)

ئەم چەشنە ئاوێتە کردنەی ژن لەگەڵ کێشە ڕامیارییەکاندا بووە هۆی ئەوەی کـە ڕەنگدانـەوەی ژن لـە شـیعری کـوردی قۆناغەکـەدا وەکـو خۆشەویـست بەرتەسك ببێتەوە، هەر بۆیەش دەتـوانین بلـێین کـە دیـارترین شـاعیری ئـەم قۆناغە لـە بـواری شـیعری خۆشەویستی بـۆ (ژن) (ئەحمـەد هـەردی)یـە کـە دەڵێت:

گـەرچی دڵـداری لـە خـاکی ئێمەدا ئەفسانەیـە

هـەر بە تـەنیا بـۆ کـوڕی خاوەن تەلار و عانـەیە

گـیانەکەم! ئەمما دڵـی من لـەو دڵە شێتانەیـە

بێ ئەوەی هیچ شك بەرێ، کوژراوی ئەو چاوانەیـە

هەر بەتەنیا خۆشەویستی شك ئەبەم، ست فاتمـە

سەرووەتم نـاوێ، بـزەی تۆ ئـەو پـەڕی ئـاواتمە

(دوو دێر بۆ لەبەرکردنە)

دیارە کێشەی سەرەکی لە کۆمەڵگای کوردیدا لـەم ماوەیـەدا لـە پـاڵ کێـشە ڕامیارییەکاندا، بریتی بـوو لـە کێـشە کۆمەڵایەتییـەکان و، دیـارترین کێـشەی کۆمەڵایەتی لەم قۆناغەدا بریتی بووە لە کێشەی چینایەتی، شـاعیرانی کـورد

لەم قۆناغەدا زیرەکانە و وشیارانە ئاوێتەیان کردووە بە کێشەی ڕامیاری میللەتەکەیانەوە، دیاریشە کە سەرجەم دەقە شیعرییەکانی ئەم قۆناغە پاڵ پشتی چینی چەوساوە بوونو دژی زۆرداران وەستاونەتەوەو بەردەوام هاوڕێی جوتیار و کرێکاری زەحمەتکێش بوون. لەم بارەیەوە (قانیع) لە شیعری (قەڵاچۆی دوژمن) دا دەڵێت:

با هەموو جوتیار و پاڵەو ڕەنجبەران
یەکگرن تا دەبنە هێزو پشتیوان
هەڵگرن یەکسەر دروشمی هاوبەشی
بێ جیاوازی لەسەر ڕەمز و نیشان
هەڵگرن پاج و چەك و بێڵ و قەڵەم
هەر لە ڕۆشەنبیر هەتا شوانو سەپان
هەڵتەکێنن ئەم نیزامە بۆگەنە
دابڕێژن کۆشکی یەکسانی ژیان

(**دوو دێر بۆ لەبەرکردنە**)

بەم شێوەیە بۆمان دەردەکەوێت کە شاعیرانی کورد لەم قۆناغەدا ڕاستەوخۆ ڕوویان لە کێشەی ڕامیاری و نەتەوایەتی و چینایەتی کردووە. لەهەمان کاتیشدا بایەخیان بە ئاشتیو هاوخەباتی و مرۆڤدۆستی داوە.

دووەم: ڕوخسارو تەکنیکی شیعری ئەم قۆناغە

ئەگەر چی لەم قۆناغەدا بایەخدانی شاعیران لە ناوەڕۆك زیاتر دەبینرێ بەڵام لە ئاستی تاکە کەسیی شاعیران خۆیاندا چەند هەوڵێك دەبینرێ، کە بۆ گۆڕینو نوێکردنەوەی ڕوخسارو تەکنیکی شیعر دراون، وەك لە تاقیکردنەوە شیعرییەکانی (قەدری جان، گۆران، دیلان، کامەران)دا بەر چاودەکەون:ساڵی (١٩٥٤)دیلان لە پارچە شیعری (ڕێگای خەبات)ە کەیدا کە ناوی ناوە

پارچەیەکی (مەنسور) بنیاتی دەقی شیعری کوردی دەگۆڕێتو بەرەو قالبێکی ئازادی دەباتو هەر لەم بوارەدا لە ساڵی (١٩٥٧)دا کامەران موکری بە پارچە شیعری (کچە شوان) ڕوو لە شیعری سەربەست دەکات، بە شێوازێکی نوێ مامەڵە لەگەڵ کێشو سەروادا دەکات.

ئەی کچە شوان

ئەی کچە شوان
هەڵاڵەیی
ئەی کەنیزەی کەژی کوێستان
بە شێنەیی
نەرمو نیان
بە ئاوازی شمشاڵەکەت
بە لەرەی لێوە ئاڵەکەت
هەستی خۆشیم بێنە فڕین
بۆ ناو گوڵزار
چەمو نزار

(هەمووی بۆ لەبەرکردنە)

بەڵام دیارە ئەو هەوڵە تاکە کەسییانە نە لای ئەو شاعیرانە خۆیان نە لای شاعیرانی تری ئەم قۆناغە بەردەوام نەبوو تا بتوانن بە تەواوی ڕێچکەی شیعری سەربەست لە ئەدەبی کوردیدا بکەنەوە.

لایەنێکی تری روخساری شیعر کەلەم قۆناغەدا گرنگی پێدراوە زمانی شیعرە کەبەرەو کوردی پەتی هەنگاوی بەرەو پێشتری نابوو، هەروەها فەرهەنگی شیعری ئەم قۆناغە زیاتر دەوڵەمەند کراوە، بوارە جیاجیا کانی خەباتی

ڕامیاریو شیعری جوانی سروشتو کێشەکانی ژنو دەیان وشەی تریان هێنایە ناو شیعری کوردییەوە.

هەر لەم قۆناغەدا بە سوود وەرگرتن لە فۆلکلۆری کوردی گەلێك لە شاعیران، زمانی شیعری ئەو قۆناغەیان دەوڵەمەندترکرد. (قەدری جان) یە کێك بوو لەو شاعیرانەی کە ئەم هەوڵەی لەلا بەدی دەکرێ.

کاروانێ مە

ئەم هیچ نەوەستیاین، ناوەستین
لەسەر ڕێ ڕێیا دوور
سەر ڕێ ڕێیا دژوار
ئەم دچن و ئەمێ بچن
بەر ب ئارمانجا خۆ
ل بن باران
ل سەر بەرفان
باو با گەر ل شکەفتان
دبن دلۆپان
ب لنگی خاس
کاروانێ مە دچە
بە رب ئارما نجا خۆە

(هەمووی بۆ لەبەرکردنە)

هەر ئەو دەوڵەمەندییەی زمانی شیعر لە م قۆناغەدا لە لایەكو فراوان بوونی ئاسۆی بەردەم ئەندێشەی بووە هۆی ئەوەی کە وێنەی شیعریش گۆڕانی بەسەردابێتو زیاتر مەبەستی دەڕ بڕین لە بیرو هەست و سۆزی شاعیراندا بنیات بنرێت و بابەت و ناوەرۆکە شیعرییەکانیان پێ بەرجەستە بکرێ.

هەر لـەم قۆناغـەدا لەگـەڵ فـراوان بـوونی خـەباتی نەتەوایـەتی گـەلی کـورددا (سـروود)یـش بـەرەو پێشەوە چـوونێکی بـەر چـاوی بـە خۆیـەوە بینـی، بـە تایبەتی ئەو سروودانەی کە بۆ جەژنی نەتەوەیی کورد (نەورۆز) دەوتران لـە شیعرە بە ناوبانگەکەی (پیرەمێرد)دا دەردەکەوێت کە دەڵێت:

نەورۆز

ئـــەم ڕۆژی ســـاڵـی تـازەیــە نـەورۆزە هـاتـــــەوە
جــەژنێـکی کـــۆنی کـــوردە بە خـۆشیو بەهـاتـــەوە
چەند ساڵ گوڵی هیوای ئێمەی پێ پەست بوو تاکو پـار
هـەر خـوێنـی لاوەکـان بـوو بـە گوڵـی ئاڵی ئەو بەهـار
ئـەو ڕەنـگە سوورەبـوو کـە لـەئـاسـۆی بڵنـدی کـــورد
مـژدەی بــەیــانــی بــۆ گەلی دوور و نـزیك ئـەبـــرد
نـــەورۆز بوو ئــاگـرێـکی وەهـای خسـتە جـەرگــەوە
لاوان بـــە عـەشــق ئـەچوون بـەرەو پـیری مـەرگـــەوە

(دوو دێر بۆ لەبەرکردنە)

بەم جۆرە ئـەوەمان بۆ روون دەبێتـەوە کـە شیعری کـوردی لـەم قۆناغـەدا بـە شـێوەیەکی گشتی لـە ڕووی تـەکنیك و ناوەڕۆکـەوە هـەڵقوڵاوی نـاو جەرگـەی کۆمەڵی کـوردەواری بـووە، واتـە گوزارشـتێکی ڕاسـتەقینەی لـە ژیـانی ئاسـایی خـەڵك کـردووە. شـاعیرەکانمان ویـستویانە و مەبەسـتیان بـووە، کـە کۆمـەڵانی خەڵك وشیار بکەنەوەو لە داواو مافـەڕەواکانی خـۆی بێـدەنگ نـەبێت، بۆیـە بـە زمانی ئەوان شیعریان و تووە، ئێدی بۆمان هەیە کـە بڵـێین شـاعیرانی کـورد لـە زمانحاڵێکی بە وەفای میللەتەکەی خۆیان بوون و لە سـەنگەری میللـەت خۆیـان جیـا نەکردۆتـەوە، ڕووداوە سیاسـیو کۆمەڵایەتییـەکانی ئـەم قۆناغـەی گـەلی کوردیان بەرجەستە کردووە...............

قۆناغی دووەم

ڕێڕەوی شیعری کوردی لە ساڵی (١٩٥٨- ١٩٧٠)ز

دیارە ئەو مێژووەی سەرەوە پەیوەستە بە دوو ڕووداوی سیاسی گرنگ لە عێراقدا، یە کەمیان ساڵی ١٩٥٨ز ساڵی ڕوودانی شۆڕشی چواردەی گەلاوێژە کە ئەم ڕووداوە بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ کاردانەوەی بەسەرباری ڕووناکبیریو ئەدەبی گەلانی عێراق بە گشتی و گەلی کورد بە تایبەتی هەبوو. ڕووداوی دووەمیان لە ساڵی ١٩٦١ز دایە کە ئەویش بریتییە لە سەر هەڵدانی شۆڕشی ئەیلول کە ئەم ڕووداوە ڕامیارییە ڕاستەوخۆ بە شێوەیەکی دیار کارتێکردنی هەبووە لەسەر باری ڕووناکبیری و ئەدەبی کوردی لە کوردستانی عێراقدا.

شیعری کوردی هەر لە سەرەتای بەرپابوونی شۆڕشی چواردەی گەلاوێژی ساڵی (١٩٥٨)ەوە، ڕاستەوخۆ دەنگی خۆی خستە پاڵ ئامانجەکانی ئەم شۆڕشەوە بە هیوای ئەوەی کە لە سایەی شۆڕشدا کورد بە مافە ڕامیارییەکانی شاد بێت هەر ئەم تێڕوانینەش بۆ شۆرش لەو قۆناغەدا وای کرد کە شاعیرانی کورد دەیان پارچە شیعر بەسەر شۆڕش و سەرکردایەتی شۆڕشدا بلێن، بەرگریان لەو دەسکەوتانەی کە شۆڕش بە دەستی هێنابوو، دەکرد بەم پێیە شیعری ڕامیاری ئەم سەردەمە ڕاستەوخۆ چووە ناو بازنەی شۆڕشی چواردەی گەلاوێژەوە.

بەڵام وەك ئاشکرایە ئەو هیوایەی کە کورد بە شۆڕشی گەلاوێژ هەیبوو، هەر زوو پووکایەوە، چونکە بەرەبەرە پشت لە مافو خواستەکانی گەلی کورد کرا. لێرەدا دەتوانین بلێین: شاعیرانی کورد هەر لە سەرەتاوە دەرکیان بەوپاشگەزبوونەوەیەی سەرکردایەتی شۆڕشی چواردەی گەلاوێژ کردبوو

بەرامبەر بە گەلی کورد، بۆیە دەبینین کۆمەڵێك دەقی شیعری کوردی لە سەرەتای شەستەکانی سەدەی ڕابردوو دا ڕەنگ پێ دەرەوەی ئەو نائومێد بوونەی کورد بەرامبەر بە شۆڕشی چواردەی گەلاوێژ دەردەخەن....

لەگەڵ سەرهەڵدانی شۆڕشی ئەیلولی ساڵی ١٩٦١ز دا، شیعری کوردی ڕاستەوخۆ چووە ناو سەنگەری پێشمەرگەوەو پتەوتر و سوورتر، جەختیان لەسەر مافە ڕامیاریو نەتەوەییەکانی گەلی کورد دەکردەوە. هەر بۆیەش سیمای هەرە دیاری ناوەرۆکی شیعری کوردی لەم قۆناغە مەبەستی ڕامیاری و نەتەوایەتی بووە. نموونەی ئەم بەشدارییە ڕاستەوخۆیەی شیعری کوردی لە شۆڕشدا شان بە شانی پێشمەرگە لەم شیعرەی (هەژاری موکریانی) دەردەکەوێت کە دەڵێت:

نیشتمانی کورد، گەلێك پیرۆزی، سوێندت پێ ئەخۆم
بۆ سەر بەخۆییت بە گیان و بە ماڵ، بە قوربانی تۆم
زۆر لاوی ئازات، لە کۆڕی خەبات، خوێنی خۆیان ڕشت
زۆر شێخ و پیران، لە زانا و ژیران ، خۆیان دا بە کوشت
بۆتان، شەمزینان، چیای شیرین، پیران، ئاگری داخ، ساسۆن
دەربەند ، شارەزوور ، مهاباد سووری، ڕوگەی ئەوەی تۆن
دڵ چاك و پاكین ، ئازاو بێ باكین، ڕۆڵەی ئەوانین
بەدڵ داوای سەربەخۆیی تۆو تۆڵەی ئەوانین
بڕیارمان وایە، یان ئازادژیان، یان ئازا مردن
بەسەرچوو ئەم دەم، لە ڕووی بێگانان سەرنەوەی کردن

(دوو دێری بۆ لەبەرکردنە)

ئەم بابەخدانەش بە کێشەی نەتەوایەتی، نەك هەر نەبووە هۆی ئەوەی کە ئاسۆی بەردەمی شاعیران تەسك بکاتەوە، بەڵکو فراوانتری کرد و شاعیرانی کورد لە پاڵ ئاوڕدانەوە لە خەباتی نەتەوەکەیان باوەشیان بۆ خەباتی گەلانی تری ماف خوراو کردەوە، هەروەك چۆن کامەران موکری ڕوو لە شۆڕشی گەلی جەزائیر دەکات و (دیلان) پشتگیری (لۆمۆمبا)ی کۆنگۆ دەکات.

فۆرم و تەکنیکی شیعر لە قۆناغی (١٩٥٨- ١٩٧٠) ز:

لەم قۆناغەدا بەهۆی ئەوەی بابەتی سەرەکی لە ناوەرۆکی دەقە شیعرییەکاندا مەبەستی رامیاری بووە، ئەوا زمانی شیعریش لە چوارچێوەی هەمان مەبەست دا دەسووڕایەوە، سۆزی شاعیران لەسەرەتای ئەم قۆناغەدا، واتە لە ماوەی نێوان سالانی (١٩٥٨ تا ١٩٦١)ز هەلگری سیمای خۆشی و شادی بووە بەرامبەر بە شۆڕش و ئومێدی بەدیهێنانی مافەکانی گەلی کورد بووە، هەر بۆیەش ئەو وشە شیعرییانە لەم ماوەیەدا دەقی شیعریان پێ دەنووسرا شادی و گەشبینی و ئومێدی تێدا دەبینرا.

بەڵام لە شیعری ماوەی نێوان سالانی (١٩٦١ ـ ١٩٧٠)ز کە شۆڕشی ئەیلوول سەری هەڵدا، زمانی شیعر بەرگی خەم و پەژارەو نائومێدی پۆشی بە تایبەتی لە دەستە سالانی سەرەتای هەلگیرساندنی شۆڕشی ئەیلوول دا، چونکە لەم ماوەیەدا ڕژێم بەو پەڕی توندو تیژییەوە کوردی دەچەوساندەوەو کوردستانی کاول دەکرد. بەلام دیاریشە کە خەباتی گەلی کورد و سەرکەوتنەکانی پێشمەرگە تیشکی گەشبینی پەخش دەکرد، هەر بۆیە زمانی شیعریش بەرەو هەلگرتنی شەقلی بەرەنگاربوونەوەو چۆك دانەدان

دەڕۆیشت، بەو پێیە شیعر لەم سەردەمەدا مەبەستی گەیاندنی پەیامەکە بووە، ئەوەندە مەبەستی دەرخستنی توانستی زمانی شیعری نەبووە.

لە ڕووی (کێش و سەروا)وە، شیعری ئەم سەردەمە وەکو قۆناغی پێشوو زیاتر کێشی بڕگەیی و سەروای مەسنەوی (جووت سەروا)ی پەیڕەو کردووە، لەگەڵ ئەمەشدا لای دیلان و قەدری جان شێوازی بەکارهێنانی سەروا تا ڕادەیەك گۆڕانی بەسەردا هاتووە و دەقە شیعرییەکان بەرەو بنیاتی شیعری سەربەست براون. بەلام دیارە ئەم هەولانەی لەم سەردەمەدا لە پێناوی گۆڕینی قالبی دەقی شیعری دا نراون هەولّی تاکە کەس بوون و نەبوون بە دیاردە، تەنانەت ئەو هەولّە نوێگەرییەی کە لە تاقیکردنەوە شیعرییەکانی (سوارەی ئیلخانی زادە) دا دەبینرێن لە کوردستانی ڕۆژهەلات دا هەر لە بازنەی هەولّی تاکەکەسیدا مایەوە و نەبوو بە ڕەوتێکی دیاری شیعری کوردی لەم قۆناغەدا.

لێرەدا نموونەیەك لە شیعرێکی (گۆران) دێنینەوە کە لە ١٩٦٢/٦/١٢ بەر لە مردنی بە ماوەیەك نووسیویەتی لە ژێر ناونیشانی (بێشکەی منال) تێیدا بە ئاشکرا سەروای تازە دەبینرێت کە شاعیر دژی شەڕو شەڕخوازان وەستاوەو لەگەڵ ئاشتی دایە....

(بێشکەی منداڵ)

دایک دای ڕەنج، بـــۆ منـــاڵ دای،
بـــۆ بـــزەی ناو بێشکەی ئارام،
بـــۆ شیریـــنی گـــــڕوگاڵ دای...

*　　　*

بـــاوک هــــەچ ئارەقێکی ڕشت
بـــۆ ئـــــەوەی ڕشت – من دڵنیام
نـــەمری کـــات: بـــڕبڕەی پشت...

*　　　*

ئای ئـــەو ماڵـــە چـــەن ئـــاوایە:
کـــە دایك و بـــــاوك لای بێشکەدا،
گـــــوێیان لە مشەی ساوایــــە!

*　　　*

ئـــای ئەو مـــاڵە چـەن بێ، بـــاکە:
کە لـــە بـــارووت و لـــە بۆمـــبا
ژێــــر بێشــکەی منداڵیان پـــاکـــە!

*　　　*

ئـــای چـــەن خۆشە: ماڵێکی بـــێ وا
ڕووی دنیا، ئـــــەم پەڕ تا ئەو پەڕی
دڵـــــنیا بێن بێشـکەی ســــــاوا
نـــابێ بـــە خـــۆڵـــەمێشی شـــەڕ

تەنیا دوو کۆپلەی دوایی بۆ لەبەرکردنە

قۆناغی سێیەم

ڕێرەوی شیعری کوردی لە ساڵی (١٩٧٠ - ١٩٩١)ز

قسەکردن لەسەر ڕێرەوی شیعری کوردی ئەم قۆناغە لە دوو ماوەی جیاواز دایە بەم شێوەیە:

ئـ) ڕێڕەوی شیعری کوردی لەماوەی نێوان ساڵانی (١٩٧٠ ـ ١٩٧٥).

ب) ڕێڕەوی شیعری کوردی لەماوەی نێوان ساڵانی (١٩٧٥ ـ ١٩٩١).

ڕێرەوی شیعری کوردی لە نێوان ١٩٧٠ – ١٩٧٥

شتێکی ئاشکرایە کە شیعری کوردی لەم قۆناغەدا لە ئەنجامی ئەو گۆڕانە سیاسییە گرنگەی بەسەر کوردستاندا هات، گۆڕانی زۆری بەسەردا هات لەچاو ئەو گۆڕانانەی کە لە قۆناغەکانی پێشوودا ڕوویاندابوو.

ماوەی نێوان ساڵانی (١٩٧٠ ـ ١٩٧٥) ماوەیەکی کورت و کەم خایەن بوو، بەڵام تابلێی گرنگ و کاریگەر بوو هەروەك کاردانەوەی گەورەی بەسەر ئەدەبی کوردی بە گشتی و شیعری کوردی بە تایبەتی بە جێهێشت، ئەم گۆڕانەش ناوەرۆك و روخساری شیعری گرتەوە.

دیارترین سیمای شیعریی، لەم قۆناغەدا بریتی بوو لە سەر هەڵدانی گرووپی (ڕوانگە) لە ساڵی (١٩٧٠)دا، ئەم گرووپە توانی ڕۆڵێکی گرنگ و کاریگەر ببینێت، لەو گۆڕانانەی کە بەسەر ناوەرۆك و فۆڕمی شیعری قۆناغەکە داهات، ئەو ڕۆڵەش لە شیعری کوردیدا تا ساڵانێکی زۆر بەردەوام بوو.

شاعیرانی ڕوانگە هەڵگری تێڕوانینێکی جیاوازبوون بۆ شیعر، ئەوان لە پاڵ ئەو گۆڕانەی بەسەر فۆڕمی شیعردا هێنایان، دەیانویست شیعر پەیامی

یاخیبوون بگەیەنێت، ئەم هەستەش بەجۆرێك بوو تێکڕای شیعری کوردی لەم قۆناغەدا گرتبووەوە، کە دواتر بە درێژی ئەم چەمکە لە شیعری کوردی ئەم قۆناغەدا دەدوێین.

تایبەتمەندێتی شیعری کوردی لەم قۆناغەدا

ئـ/ ناوەرۆکی شیعری کوردی لە نێوان سالآنی (١٩٧٠ ـ ١٩٧٥)دا

شیعری کوردی ئەم قۆناغە هەلگری گوتارێکی نەتەوەیی قوول بوو، کە ئەویش بریتی بوو لەو پەیامەی کە بەرگری دەکرد لە پێناوی پاراستن و مانەوەی نەتەوەی کورد دا، شیعر دژی جەور و ستەم و زۆرداری دوژمن دەوەستایەوە و لەم بوارەدا وەکو هێزێکی کاریگەر ڕۆڵی بینیوە، ئەم هەستە بەئەندازەیەك کاریگەر بووە کە ڕەنگە کەم شاعیری کورد لە قۆناغەکەدا ببینین کە شیعری بۆ کورد و سەربەخۆیی کوردستان نەنووسیبێت.

شیعر لە پاڵ ئەو ناوەرۆکە باوەی کە شیعری کوردی قۆناغەکانی پێشووی پێ دەناسرێتەوە لە بابەتی وەك (خۆشەویستی) و (نیشتمانی)، گەلێك بابەتی نوێ لە شیعری ئەم قۆناغەدا بەرچاو دەکەوێ وەك بابەتی ﴿مرۆڤ و مرۆڤایەتی ـ ژیان و مردن ـ شارستانیەت ـ ژن وەك خاوەن کێشەیەك.......هتد﴾.

هەروەها شیعری ئەم قۆناغە هەلگری بیری فەلسەفی و مەعریفی یە، بە تایبەتی لەو بیرە فەلسەفییانەوە سەرچاوەی دەگرت کە سەرچاوەکەی لە سەرچاوەی بیرە فەلسەفییەکانی ڕۆژئاواو هاوچەرخ بوو، ئەمە لە کاتێکدا شیعری کوردی لە قۆناغەکانی پێشوودا سەرچاوەی بیرە فەلسەفییەکانی لە کلتورە ڕۆژهەلاتییەکەوە وەرگیرا بوو.

یاخیبوون، دیاریترین خاسیەتی شیعری کوردی ئەم قۆناغە بوو، و لە بنەڕەتدا دوو جۆر یاخیبوون هەیە کە بریتین لە:ـ

ئـ- يـاخيبوونى كۆمەلاّيـەتى :- كـە ئەمـەش يـاخيبوون لـە داب و نەريتـە كۆمەلاّيەتييە باوەكان دەگريّتەوە....

ب- يـاخيبوونى راميـارى:- ئـەم جـۆرە ياخيبوونـەش لـە پێنـاوى ئـازادى و سەربەستى مرۆڤـ دايە.

(لەتيف هەلّمەت) كـە يەكێكـە لـە شـاعيرە ديارەكـانى قۆناغەكـە، بـە سـوود بينين لە ئەفسانە و هێما مێژووييەكانى ناو كلتورى نەتەوەى جيهـانى ويّنـەى ئەم ياخيبوونە، پيشان دەدات و دەلّيّت:-

پيّتان ئەليّم .... ياخى بن ..... ياخى بن

لــەم هــەمـوو نـەخشە و باجـــە

ياخى ببـن لەم مەيدانە ..... لەم گەراجە

كــە مرۆڤ وەك ئـــامراز تيايا هەرّاجــە

يــاخى ببــن .... ياخى ببـــن

لـــەو قـــەمــــانــەى

كــــە ســـوورى خــويّنى حەلاجـــە

(**هەمووى بۆ لەبەركردنە**)

فەلسەفەى ژيـان و مـردن يـەكێكى تـرە لـەو مەبەسـتە گرنگانـەى كـە لـە شيعرى قۆناغەكەدا بوونى هـەبووە، لێرەدا شـاعيرانى كـورد وەك بابـەتێكى گـرنگ لـەم مەسـەلەيە دووان، تێروانينـى هـزرى و فەلـسەفى خۆيـان لـەم بارەيەوە خستۆتە روو، هەنديّكيان رەشبينانە لە ژيانيان روانيوە و بەشتێكى دەمامككراوى كاتييان زانيوە بـەلاّم هەنـدێكى تريـان گەشـبينانە لـە ژيانيـان روانيـوە و رووە گەشـەكانيان بەرجەسـتە كـردووە. هــەر بۆيـە پرسـيارە فەلـسەفييەكانى شـاعيران لـە چوارچـێوەى ژيـان و مـردن دابـوون و دواجـار

هــەرخۆیان زۆر جــار ڕەشــبینانە وەڵامیــان داونەتــەوە، یــاخود وەڵامــی پرســیارەکانیان بــۆ خوێنــەر بەجێهێشتووە. شــێرکۆ بێکــەس لــە شــیعری (گینگڵ)دا بەڕوونی تێڕوانینی خۆی دەربارەی ژیان و مردن دەخاتــە ڕوو و دەڵێت:

دەمامکەکان هەڵبەنەوە ئەم شانۆیە هەرەس دێنێ

دەمامکەکان هەڵبەنەوە ئەم شانۆیە هەرەس دێنێ

بۆت ئەگەڕێم و نیوەشەو گۆڕ هەڵکەنی شاری خەوە

بۆت ئەگەڕێم و گومــان ئەسپ سوارێکە هاتووە....

ئــامــادەبــێ

لە ژوانی یەك ناسینی لە دایك بوون و مردنما.........

ئەسپ سوارێکە هاتووە و نەهاتووە.........

سمکۆڵ ئەکا و دابین ئەبێ و دابین ئەبێ سمکوڵ ئەکا

جلەو ئەگرێ و جلەو ئەگرێ!

****

ویستم ئەوە لە زمریایەك بگەیەنم

گەر جۆگەکان نەبن....... نازێ

خــنکــانــدمــی

ویستم ئەوە لە بروسکە بگەیەنم

گەر هەورەکان نەبن .....نازێ

ســوتــانــدمــی

تۆ کێی ـ تۆکێی؟

هەتاوێکم بەبێ ئاسۆ........

(تەنها دوا کۆپلە بۆ لەبەر کردن

شاعیرانی ئەم قۆناغە کەمتر کەوتوونەتە ژێر کاریگەری و کارتێکردنی شاعیرانی پێش خۆیان واتە لە هەوڵی ئەوە دابوون کە لە شیعری ئەوان لابدەن، تەنها لەو کاتانەدا سوودیان لێ بینیون کە شیعرەکانیان درێژە پێدەری ڕەوتی یاخیبوونی ئەم شاعیرانە بووە، لەگەڵ ئەم بارەشدا کاریگەری شیعری ئەم قۆناغە بەسەر تەواوی شیعری سالانی دوای لە ئەدەبی کوردیدا دیارە.

ڕوخسار و تەکنیکی شیعری کوردی لە نێوان سالانی (١٩٧٠ ـ ١٩٧٥) دا :

چۆن گۆڕان بەسەر ناوەرۆکی شیعری کوردی ئەم ماوەیەدا هات بە هەمان شێوەش گۆڕان بەسەر ڕوخساری شیعری کوردی قۆناغەکەشدا هات. کە لێرەدا بەشێوەیەکی گشتی لە فۆرم و تەکنیکی شیعری ئەم ماوەیە دەدوێین. وێنەی شیعر یەکێکە لە خاڵە هەرە بنەڕەتییەکانی ئەو گۆڕانەی کە بەسەر فۆرم و تەکنیکی شیعری کوردی ئەم ماوەیە داهات، وێنەی شیعری لەم قۆناغەدا بە تەواوەتی خۆی دەرباز کردووە لە لاسایی کردنەوە و جوینەوەی وێنەی دووبارە، لە شیعری ئەم قۆناغەدا گەلێك وێنەی شیعری جوان بەکارهاتووە کە سەرچاوەکەی لە ڕووداو و کارەساتە مێژووییەکە و نەتەوەیی و جیهانییەکانەوە وەرگیرابوون. لە شیعری ئەم ماوەیەدا وێنەی ڕووتی ڕەوانبێژی تێدا بەکار نەهاتووە، بەڵکو وێنەی شیعری لەم ماوەیەدا لە پێناوی گەیاندنی پەیامێکدا بووە و مەبەستێکی تایبەتی لەگەڵدابووە. هەرچی دەربارەی زمانی شیعریشە ئەوەی ئاشکرایە هیچ گۆڕانێك لە شیعردا ڕوونادات بەبێ گۆڕان لە زمانی شیعردا، شیعر زمانێکی جیاوازی هەیە کە لە زمانی خەڵك جیاوازە. شاعیران لەم قۆناغەدا هەوڵیانداوە کە وشەکان لە ناو دەقە شیعرییەکاندا لە ئاماژە کۆنەکان دابڕن و ئاماژەی نوێیان بدەنێ، واتە

(واتای فەرهەنگی) لە وشەکان دادەماڵێت و واتای نوێیان پێ دەبەخشێ. ئەو گۆڕانە لە بەکارهێنانی وشەدا لەم ماوەیەدا بەڕادەیەکە کە زمانێکی خوازەیی پانتایی دەقی شیعری داگیر دەکات. ئەمەش وا دەکات کە وشەکان راستەوخۆ واتا نەدەن بەدەستەوە. هەر بۆیەش زمانی شیعر لەم قۆناغەدا ئاڵۆزە و خوێنەری شیعر بە ئاسانی لە واتای وشەکان ناگات. هەر دەربارەی زمانی شیعر لەم ماوەیەدا لە چوارچێوەی کوردی پەتیدا زمانە شیعرییەکە دەسوڕایەوە بەڵام بە ئاستێکی دەوڵەمەندتر و ئاڵۆزتر لە زمانی کوردی پەتی قۆناغەکانی پێشوو. لە پاڵ ئەم گۆڕانانەشدا گەلێك وشە و زاراوەی نوێ هاتە ناو زمانی شیعرەوە وەك وشە و زاراوەکانی ﴿ئەهریمەن ، ئاهورامزدا ، گیڤار ، زەردەشت ، ئاڤێستا......هتد﴾ سەرەرای ئەو ئاڵۆزییەی لە زمانی شیعری ئەم قۆناغەدا بەرچاو دەکەوێت، گەلێك دەقی شیعری لە شیعری ئەم قۆناغەدا دەبینین کە لە پێناوی گەیاندنی راستەوخۆی مەبەستی شیعرەکاندا بە شێوەیەکی سادە خراونەتە بەردەست. لایەنێکی تر لەم بابەتە کە گرنگی زۆری هەیە بریتییە لە بەکارهێنانی (هێما و نیشانە) لە دەقە شیعرییەکاند بەهێما و نیشانەی خۆماڵی و جیهانیەکانەوە.........

سەبارەت بە کێش ، شاعیرانی کورد زیاتر پەیڕەویان لە شیعری سەربەست کردووە لەگەڵ کرانەوە ڕێچکەکەشدا دیاردەی مامەڵەکردنێکی جۆراوجۆر لەگەڵ چەمکی هۆنراوەی سەربەستدا سەری هەڵدا و بووە هۆی ئەوەی کە زۆرجار هەرسێ چەمکی هۆنراوەی سەربەست و بێ سەرواو پەخشانە شیعر تێکەڵ بکرێت، بۆیە بەمەش تارادەیەك بەرهەمە چاکەکانی شیعری سەربەست دەشاردرانەوە.

دیاریترین شەقڵی شیعری سەربەستی کوردی دوای بڵاوبوونەوەی بانگەوازی ڕوانگە لەوە دابوو ڕوویان کردە بەکارهێنانی هەشت بڕگەیی و چواربڕگەیی.

بەڵام دەربارەی (سەروا)ش بەهەمان شێوەی بەکارهێنانی کێش مامەڵەی لەگەڵدا کراوە، چونکە نە سەروای یەکگرتوو نە سەروای (مەسنەوی) یان بەکارنەهێناوە، بەڵکو بە شێوەیەکی ئازادانە مامەڵەی لەگەڵدا کراوە.

تەکنیکی شیعری ئەم ماوەیە سوودی لە داستانە میللی و فۆلکلۆرییەکانی ناو کلتوری کوردی و جیهانی بینیوە ئەم سوودبینینەش ڕاستەوخۆ یان ناراستەوخۆ بووە. خاڵێکی تر لە تەکنیکی شیعری ئەم ماوەیەدا بریتییە لەوەی کە وەك مرۆڤ مامەڵە لەگەڵ شتە بێگیانەکان کراوە و یاخود بە پێچەوانەوە لەگەڵ شتە بێگیانەکاندا وەك مرۆڤ دواون. هەرچەندە ئەم حاڵەتە بە شێوەی تر لە شیعری (گۆران) دا دەبینرێت. ئەم حاڵەتەش بریتییە لەوەی کە شاعیر لە جیاتی ئەوەی پاڵەوانەکانی لە مرۆڤ دروست بکات، پاڵەوانی دەقەکانی لە شاخ و دەشت و ئاو .... هتد دروست بکات.

لایەنێکی گرنگ لە شیعری ماوەی نێوان ساڵانی (١٩٧٠ - ١٩٧٥) کە بە شێوەیەکی گشتی لێرەدا باسی بکەین بریتییە لە پەیدابوونی دەنگی شیعری شاعیرانی ژن کە لە ڕوو پەڕی ڕۆژنامەو گۆڤارەکانی ئەو ڕۆژگارەدا دەبینرێن، کە کاریگەری ئەم دەنگانە لە قۆناغی دواتری شیعری کوردیدا دەردەکەوێت کە بووە هەوێنی لە دایکبوونی گەلێك دەنگی زیندووی ژنە شاعیرانی کورد لە ساڵانی دواتردا، نموونەی ئەو ژنە شاعیرانەی لەم ماوەیەدا شیعریان دەنووسی (دایکی سۆلاڤ، ئەرخەوان، شەونم بەرزنجی، دایا جوان.......).

شیعری کوردی لە نێوان ساڵانی (١٩٧٥- ١٩٩١)ز:

شیعری کوردی لە ماوەی نێوان ساڵانی (١٩٧٥– ١٩٩١) هەندێك لایەنی جیاوازی تێدایە لە چاو شیعری کوردی لە ماوەی ساڵانی (١٩٧٠– ١٩٧٥) بۆیە دەبێت بە شێوەیەکی جیاو تایبەت باسی بکەین.

ساڵی ١٩٧٥ شۆڕشی کورد تووشی نسکۆیەکی گەورە هات، ئەم نسکۆیە ڕاستەو خۆ کاردانەوەی هەبوو بەسەر باری روناکبیری کوردی بە گشتیو شیعر بەتایبەتی، لە دەر ئەنجامی ئەمەوە گەلی کورد بۆ ماوەیەك تاساوە، نووسەرانیش ماوەیەك بەدوای وەڵامێکی مەنتیقی هۆکارەکانی ئەم ڕوداوەدا وێڵ بوون. هەر لەگەڵ دەست پێ کردنەوەی شۆڕشدا شیعر وەك چەکێکی کارتێکەر گڕی سەند.

شۆڕش لە کاتێکی دژواردا سەری هەڵدایەوە کە پێویست بوو بە هەموو شێوەو شیوازێکی خەبات بەشداری تێدا بکرێت یەکێك لەو شێوازانەی کە شۆڕش دەرکی پێ کردبوو ئەدەب بە گشتیو شیعر بە تایبەتی بوو.

لێرەوە شیعر بووە هۆکاری ڕەت کردنەوەی واقیعو زیندوو کردنەوەی هۆشیاری نەتەوەیی و شان بە شانی تفەنگ لە دژی دوژمن لە سەنگەر دابووە چونکە نەدەکرا لەو سەردەمەدا کە سەردەمی بەرەنگار بوونەوەو لێپرسراوییەتی بوو شاعیران بێدەنگ بن، بەڵکە دەبوو ڕۆڵی پێشڕەویی لە شۆڕشدا بگێڕن ئەمەش بووە هۆی ئەوەی کە شیعر بەرەو بەرەنگار بوونەوەی ڕاستەوخۆ بچێت لە بیرو مەبەستدا، واتە جارێکی تر شیعری بەرەنگاریی لە ئەدەبی کوردیدا بوژایەوە، ئەم جارەیان شیعر درێژەی بە شەڕی ڕەوای کورد دەداتو بەرەنگار دەبووەو ڕەتی کردەوەو نەفرەتی لە دوژمن دەرکرد و واقیعی دەگۆڕیو هەوڵی دەدا سەر لە نوێ کۆمەڵگای کوردی شۆڕش گێڕ بنیات بنێتەوە. چونکە لە م قۆناغەدا شیعری کوردی

ئەركی گۆڕا بۆ بەرەنگاری، شیعری بەرەنگاریش بریتییە لەو جۆرە شیعرە کە درێژە بە شەڕ دەدات و بەرەنگار دەبێتەوەو ڕەت دەکاتەوەو دەگۆڕێتو سەر لە نوێ بنیات دەنێتەوە. شیعری بەرەنگاری لەم قۆناغەدا ئەو شاعیرانە دەیان نووسی کە:

ئـ- ڕاستەوخۆ بەشداری شۆڕش بوون.

ب- لە ناوەوەی کوردستان بوون بەڵام ناڕازی بوون لە دوژمن.

پ- ئەو شاعیرانەی لە دەرەوەی کوردستان دەژیان.

نمونەی شیعری بەرەنگاری لەم شیعرەی (**ئەنوەر قادر محمد**) دا دەردەکەوێت.

خۆمن چەمە زستانە نیم، هەر هاوین هات هەڵپرۆکێم
ئەستێرە نیم، شەونەبێ نەتوانم بفرم
خۆریش نیم، بەباڵەوە لەڕۆژدا ئاسمان تەی کەم
چۆن کپ ئەبم!
بەڵام گیانە هەر کەویستم تەنیا شیعرێ بۆتۆ بڵێم
لێزمەی فرمێسك بوو بە دێڕو بوو بە سنووری
وڵاتێ ناویان نا وڵاتی گریان
کە ئەنووسم، ئەبم بە پۆستە بەری تۆ
نامەی شادی بۆ ئاوارەی ناو شەقام و باخچەی هەموو
شارەکانی دونیا دەبەم

(هەتا کۆتایی (چۆن کپ ئەبم) بۆ لەبەرکردنە)

ئەم واقیعی سیاسییە تاڵەی قۆناغەکە وای نەکرد کە شیعری کوردی بەرەو ڕەشبینی بڕوات، بە ڵکو بەردەوام هیوای بە ئایندەیەکی گەش بووە، هەر بۆیەش شاعیرانی کورد بە چاوی ئومێدەوە بۆ ئایندەیان ڕوانیوە،

بەگەش بینییەوە ئاسۆی ڕووناکیان لە ئاسمانی کوردستاندا بینیوە، (موئەیەد تەیب) کەلەم ماوەیەدا بە شێوە زاری کرمانجی ژوورو شیعری نووسیوە، هیوایەکی گەورەی بەپاشە ڕۆژێکی مەزن هەیە، زوڵمی زۆری دوژمن چۆکی پێ داناداد و سەربەرزانە دەڵێت:

سبە دایێ

پیلاڤا من ......

ژتاجا میری بلند ترە

داوەتا من......

ژهەمی گۆڤەندا خۆشترە

بەژنو بالا من ......

ژبوهارێ ب خەملترە

ئەڤجا چاوا دێ کەی گری؟

سینگێ خۆیێ تەمەت دەریا

دێ ڤە قوتی؟

پرچا خۆ یاوەکی بەفرێ

دێ ڤەچری؟

نەدایێ نە!

نەکەی نەکەی!

جل و بەرگێت خۆ ڕەش بکەی

دەرگەهێ کولکێ مەیێ خۆش

بۆ خەمو نیهارا ڤەکەی

(هەمووی بۆ لەبەرکردنە)

به شێوەیەکی گشتی شیعر لەم ماوەی نێوانی سالآن (١٩٧٥- ١٩٩١) دوودەستە شاعیر دەیان نووسی، دەستەیەکیان هەر ئەو شاعیرانە بوون کە دەنگی دیاری ماوەی نێوان سالآنی (١٩٧٠- ١٩٧٥) بوون لە وانە (شێرکۆ بێکەس، عەبدوڵلا پەشێو، لەتیف هەڵمەت، عەبدولرەحمان مزوری، رەفیق سابیر، خەلیل دهۆکی، ئەنوەر قادر جاف، جەمال شارباژێری، جەلال میرزا کەریم، دڵشاد مەریوانی...... هتد)

دەستەیەکی تریان بریتی بوون لە وانەی کە دواتر لە شیعری کوردی دا شوێنی خۆیان گرتو بوونە دەنگی دیار لەوانە (ئەنوەر مەسیفی، هاشم سەراج، جەمیل ڕەنجبەر، قوبادی جەلی زادە، جەمال غەمبار، موئەیەد تەیب، سەعدولا پەرۆش، کەریم دەشتی، محەمەد عومەر عوسمان، فەرەیدوون عەبدول بەرزنجی، جەوهەر کرمانج...... هتد).

وەك پێشتر ئاماژەمان بۆ کرد ناوەرۆکی شیعری کوردی لە ماوەی نێوان ئەم سالآنەدا زیاتر ناوەرۆکێکی بەرەنگارییانەی هەبووە، بەلآم لە چوار چێوە بەرەنگاریەدا گەلێك بابەتی لەخۆ گرتووە وەك ئەوەی شیعر دەبێتە هۆکاریَ بۆ شکاندنی ترس لە دوژمنو بەرزکردنەوەی ورەی مرۆڤی کورد بەرامبەر بە دوژمنو بەخشینی هیواو ئومێدی سەرکەوتن بە خەڵکی، کە شکستی شۆڕشی ئەیلوول تاڕادەیەك ئەو هیواو ئومێدەی بەرەو کزی بردبوو، بەلآم شیعر وەك هۆکارێکی بەهێزی ڕووناکبیری توانی بەشدارییەکی کارابێت لە بزووتنەوەی ڕزگاری خوازی گەلی کورداو هاوکاری پێشمەرگە بووە لەسەنگەری بەرگریدا.

هەربۆیەش پێشمەرگە وەك داینەمۆی شۆڕش شەهید وەك هێمای قوربانی دانی کوردو کوردستانیش وەك مەڵبەندی ژیانو خاکی پیرۆزی نەتەوە بوونە سێ توخمی سەرەکی شیعری بەرەنگاری، شەهید (جەمیل رەنجبەر) لەم

رۆژگارەدا کە خۆی پێشمەرگەو شۆڕشگێڕ بوو بە نوکی خامە لەمەیدانی بەرەنگاری دەنووسێت و بە ورەیەکی بەرزو گەشبینیەکی زۆرەوە دەڵێت:

رووبارێکی خوێناوی

ئەو بڕیارەی دروێنەی خەوی کردم

مەلی هەژار
لە فرگەی ژان هەڵدەنیشێ
پێشمەرگەی لێ دادەبەزێ
هەرچی کانیاوی سەنگەرە
بۆ رووباری بەهاری دەزێ

* * *

بڕیار وایە
بەهار بێت و
دەیان چەپکە نێرگزی جوان
لەسەر گۆڕی شەهید بڕوێ
بڕیار وایە
خوێنی رژاو
لە رووباری سەروەریدا
خوڕەی نەمردنی نەنوێ

* * *

بڕیار وایە
کۆتری دەنگی شوانەکان
لەقەد پاڵی شمشاڵێکا

~~فوو بکاتە جۆگەلەی دێ~~

بڕیار وایە

تەوری دەستی خۆری بەیــان

گڕ بەرداتە بارە داری زستانی شەو

بڕیار وایە

کۆتری دەنگی شوانەکـان

لە دۆڵەکان شۆڕ ببێتەوەو

سواری رووبـاری خوێن ببێ

١٩٧٩/١٢/٢٩

(کۆپلەی یەکەم لەبەردەکرێت)

دوژمن لەم ماوەیەدا هەموو ڕێگاکانی قەلاچۆکردنی کوردی گرتبووە بەر یەکێك لەو کارە دڕندانەی کە بەسەختی لەم ماوەیەدا درێژەی پێدا، لە پرۆسەی نەگریسی ڕاگواستنی کورد لە ناوچەکانی خۆیانو نیشتەجێ کردنیانو لەو شوێنانەی کە خۆی مەبەستی بوو.

سیاسەتی پاکتاوی نەژادی کورد لە سالانی هەشتای سەدەی ڕابردوودا گەیشتە لوتکە بەوەی دەستی دایە ئەنفال کردنی کوردو کیمیا باران کردنی هەڵەبجەو ناوچەکانی کوردستان، ئەم کردەوانەی دوژمن بە قێزەون ترین کاری جینۆ ساید دادەنرێت لە مێژووی هاوچەرخی کوردو ناوچەکەو جیهاندا. هەربۆیەش شیعری کوردی هەوڵی داوە لە ئاست خەمی پڕ ناسۆری گەلەکەیدا بێتو، ئەم کارەساتانە ببنە هەوێنی دەقە شیعرییەکان هەروەها شاعیرانی کورد ویستیان لە ڕێگەی شیعرەوە هاواری کورد بۆ ڕای گشتی بەرزبکەنەوەو داوایان لە گەلانی ئازادی خوازی جیهان کردووە کە پاڵپشتی گەلی کورد بن لە پێناوی بەدەست هێنانی مافەکانیاندا.

ئەوەتا بۆ مەرگبارانی هەڵەبجە (جەوهەر کرمانج)بـە نـوکی خامـەی شـیوەن دەکات بۆ ئەم تاوانە کەم وێنـەیەی مێژووی مرۆڤایەتی دەڵێت:

(هەڵەبجە دووەم هاتن)

هەڵەبجە... بێشکە و جوڵانەی
ئەحمەد موختار، و، گۆران، بوو
هەڵەبجە...
جێگا نەزرگەی ئاشقان بوو
هەڵەبجە تـاجی سەروەری
شەهیدانی کوردستان بوو
هەڵەبجە...
هەڵگری ئاڵای نەبەزینی
بیست و پێنج ملیون ئینسان بوو
کە هەڵەبجە شەهید کرا
کوردستانی گەورە گریا
کەهەڵەبجە ... دەهەزار چاو
دەهەزار مەچك و بازووی
بوون بە ئەڵقە و
داگیرکەر کردیانە پەنجە
ئەشکی چاوان بوون بەدەریا
ئاسمان گریا
زەوی گریا
دیوانی مەولەوی گریا
**

(هەمووی بۆ لەبەرکردنە

شـيعری کـوردی لـه مـاوه‌ی نێـوان ئـه‌م سـاڵانه‌دا جگـه لـه‌و ڕۆحـه به‌ره‌نگارییه‌ی که‌پێی ده‌ناسرێته‌وه جوانترین شیعری بۆ ژن و مه‌به‌سـه‌کانی تری شیعر نووسیوه، له خاسیه‌تو سیمای تایبه‌تی وا نووسراون کـه له‌گـه‌ڵ ڕه‌وتی به‌ره‌و پێشه‌وه چوونی شیعری کوردی له قۆناغه‌که‌دا بگونجێنێ. لـه‌م لایه‌نه‌شـدا ده‌نگـی شـاعیرانی وه‌ك (محه‌مـه‌د عومـه‌ر عوسمـان، فه‌ره‌یـدون عه‌بدول به‌رزنجی، قوبادی جه‌لی زاده، دلاوه‌ر قه‌ره‌داغی، جـه‌مال غـه‌مبار.... هتد) ده‌بینرێت.

هـه‌ر لـه‌ماوه‌ی نێـوان سـالانی (١٩٧٥- ١٩٩١) دا لـه ئـه‌نجامی چـوونی شاعیرانی کورد بۆ ده‌ره‌وه‌ی کوردستان به‌هۆی زه‌برو زه‌نگی دوژمنه‌وه ئـه‌م شاعیرانه ئاشنابوون به شیعری گه‌لانی تر، ئه‌مه‌ش زه‌مینه‌یه‌کی گونجـاو بـوو بۆ نزیك بوونه‌وه له ڕۆشه‌نبیری جیهان، هه‌ر ئـه‌م تێکـه‌ڵاو بوونـه‌ش وای کـرد که شیعری کوردی له‌م ماوه‌یه‌دا تاماوه‌یه‌ك که‌وتـه ژێـر کـارتێکردنی ئـه‌ده‌بی ڕۆژ ئاوا، ئه‌م کارتێکردنه‌ش به ئاشکرا به شیعری دوای ئه‌م قۆناغه‌وه دیاره.

ئه‌و شاعیرانه‌ی له ده‌ره‌وه‌ی کوردستان ده‌یان نووسی زیاتر هه‌ستێکی پڕ له خۆشه‌ویستییان بۆ کوردسـتان هـه‌بووه به‌تایبـه‌تی هه‌سـتی گه‌ڕانـه‌وه بـۆ خاکی پیرۆزی کوردستان له ده‌قی شاعیراندا ڕه‌نگی داوه‌ته‌وه، هـه‌ر ئه‌مـه‌ش واده‌کات که بلێین یه‌کێك له سیمادیاره‌کانی شیعری ئه‌م ماوه‌یه سـه‌رهه‌ڵدانی هه‌سـتی نـامۆ بـوون و غـه‌ریبی شـاعیرانه کـه لـه ڕێـی شـیعره‌کانییانه‌وه گه‌یاندویانه‌ته کوردستان، (عه‌بدوڵلا په‌شێو) یه‌کێکه لـه‌و شـاعیرانه‌ی که‌هـه‌ر له‌سه‌ره‌تای ساڵانی (حه‌فتا)ی سه‌ده‌ی ڕابردوو کوردستانی به‌جێهێشتووه لـه شـیعری (سـه‌ربازی ون) دا کـه لـه‌ده‌ره‌وه‌ی کوردسـتان سـاڵی (١٩٧٨) نووسیویه‌تی هه‌ستی پڕ تاسـه‌ی به‌رامبـه‌ر بـه خـاکی کوردسـتان و ژمـاره‌ی زۆری شه‌هیدانی کوردستان ده‌رده‌بڕێتو ده‌ڵێت:

سەربازی ون

کە وەفدێ دەچێتە شوێنێ،
بۆ سەرگۆڕی سەربازی ون،
تاجە گوڵینەیەك دێنێ،
ئەگەر سبەی
وەفدێك بێتە وڵاتی من،
لێم بپرسێ:
کوانێ گۆڕی سەربازی ون،
دەڵێم:
گەورەم!
لە کەناری هەر جۆگەیێ،
لەسەر سەکۆی هەر مزگەوتێ،
لەبەر دەرگای هەر ماڵێ،
هەر کلێسەیێ،
هەر ئەشکەوتێ،
لەسەر گابەردی هەر شاخێ،
لەسەر درەختی هەر باخێ،
لەم وڵاتە:
لەسەر هەر بستە زەمینێ،
لە ژێر هەر گەزە ئاسمانێ،
مەترسە کەمێك سەرداخەو
تاجە گوڵینەکەت دانێ!

٥/ ١١/ ١٩٧٨ — مۆسکۆ

(هەمووی بۆ لەبەر کرد

ڕەخنەی ئەدەبی

وشەی (ڕەخنەو) چەمکی (ڕەخنەی ئەدەبی):

لە زمانی کوردیدا وشەی ڕەخنە بەرانبەر وشەی (نقد)ی عەرەبیو وشەی(کریتیك) ئینگلیزی بەکار دەهێنرێ. هەرسێ وشەکەش لە بواری ئەدەبیدا بۆ یەك واتاو مەبەست بەکاردەهێنرێن و هەڵگری چەمکێکی دیاری کراون. ڕەخنەی ئەدەبی لەپاڵ مێژووی ئەدەبو تیۆری ئەدەبدا دەبنە سێ لقی لێکۆڵینەوەی بەرهەمی ئەدەبی واتە ڕەخنەی ئەدەبی لقێکی لێکۆڵینەوەی ئەدەبییە و بایەخ بە لێکۆڵینەوەی بەرهەمی ئەدەبی دەدات..

ئەرکی ڕەخنە شیکردنەوەو ڕاڤەکردنو هەڵسەنگاندنی دەقی ئەدەبی یان دیاریکردنی بەهای دەقی ئەدەبییە واتە ڕەخنەی ئەدەبی لەو بنەما هونەری و بیریانە دەکۆڵێتەوە کە دەقی ئەدەبییان لێ بنیات دەنرێ و بە شێوەیەکی زانستانە بەهای ئەو بنەمایانە دیاری دەکات، بەمەش ڕادەو ئاستی گرنگی و بایەخی دەق بۆ خوێنەرو داهێنەریش دەستنیشان دەکات، بۆیە دەتوانین بڵێین ئەگەر ئەدیبان بەرجەستەکەری جوانیو ڕەنگ پێدەرەوەو ڕەنگ ڕێژ کەری ژیانو دەروونی مرۆڤ بن ئەوا ڕەخنەگران بۆخۆیان بزوێنەری چالاکی ئەدەبیو بزووتنەوەی ئەدەبیو داهێنانی ئەدەبین.

بەو پێیە دەبێ (ڕەخنەگر) لێکۆڵەرێکی ئەدەبی شارەزا بێتو زانیاری تەواوی دەربارەی مێژووی ئەدەبو تیۆری ئەدەبی میللەتەکەیو میللەتانی تر هەبێتو سەرباری ئەوەش کە چێژ لێوەرگرێکی ئەدەبیشە دەبێ زانیاری لە بوارە جیاجیاکانی ژیانی سیاسیو کۆمەڵایەتیو ئابووریو ڕۆشنبیریدا هەبێتو شارەزاییەکی گشتیشی لەزانستە مرۆییو زانستییەکاندا هەبێت.

مێژووی ڕەخنەی جیهانی:

لە مێژووی ڕەخنەی جیهانیدا دوو ڕێڕەوی ڕەخنەیی بەدی دەکرێن کە بریتین لە : ڕەخنەی ڕۆژئاوایی‌و ڕەخنەی ڕۆژهەڵاتی، ئەو دوو ڕێڕەو ڕەخنەییەش وەك چۆن تایبەتمەندی خۆیان هەبووە بەهەمان شێوە کاریگەریشیان لەسەر یەکتر هەبووە.

ڕەخنەی ڕۆژ ئاوایی:

سەرەتای ئەم ڕێڕەوە ڕەخنەییە دەگەڕێتەوە بۆ پێش زایین و لە ئەدەبی یۆنانییەوە دەستی پێکردووە

یەکەم هەنگاو لەو ڕێڕەوەدا کاتێ بەدی هاتووە کە لەکاتی ئاهەنگ گێڕان بەبۆنەی جەژنەکانییانەوە شانۆگەرییان پێشکەش کردووەو لیژنەیەکیان بۆ هەڵبژاردنی باشترین دەقی تراجیدی یان کۆمێدی کە بەشیعر بووە دەستنیشان کردووە. جا هەڵبژاردنی باشترین دەق لەلایەن ئەو لیژنەیەوە بۆ خۆی چالاکییەکی ڕەخنەیی بووە چونکە بەپێی چەند پێوانەیەکی هونەری‌و بیری دەقەکانیان هەڵبژاردووە هەر لەو ماوە مێژووییەدا، واتە سەدەی پێنجی پێش زایین، شاعیرێکی یۆنانی کەناوی (ئەرستۆڤانیس)بووە، لە بەرهەمێکی کۆمێدی خۆیدا بە ناونیشانی (بۆقەکان) ڕاو بۆچوون و تێڕوانینی ڕەخنەیی دەربارەی دوو شاعیری گەورەی یۆنانی خستووەتە ڕوو، ئەو دوو شاعیرەش (یوربیدن)و(ئەسخیلۆس)بوون. لەگەڵ بوونی ئەو چالاکییە ڕەخنەییانەشدا دیارترین ڕێچکەی ڕخنەی ئەدەبی لەلای یۆنانییەکان لەلایەن فەیلەسەفەکانەوە کرایەوە دیارترین فەیلەسوفیش کە بیروڕاکانیان تا ئێستاش جێگای بایەخ پێدان بن (ئەفلاتوون)و(ئەرستۆ)ن.

(ئەفلاتوون)ڕای وابووە کە شاعیران ناتوانن ڕاستییەکان بگەیێنن بە خەڵکی و لەبری ئەوەی چاکەیان فێرکەن هەڵیان دەخەڵەتێننو دەروونیان تێک دەدەنو وایان لێ دەکەن کە جڵەو بدەنە دەست هەستو سۆزیان نەک ئەقڵیان.

هەرچی (ئەرستۆ)بوو ئەوا ئەمیان بە پێچەوانەی (ئەفلاتون)ەوە بەرهەمی شیعری بەسوودمەند داناوە، بەتایبەتی تراجیدیا کە بەلایەوە دەتوانێ دەروونی بینەر لە هەردوو هەستو سۆزی ترس و بەزەیی پاک بکاتەوە.

هەر (ئەرستۆ)لەو بەرهەمەیدا کە بەناوونیشانی (هونەری شیعر)ە کۆمەڵێ دەستوور و یاسای هونەری بۆ تراجیدیا دارشتووە کە بوونەتە بناغەی تیۆری ڕەخنەی ئەوروپی بەگشتی و بوونەتە بنەمای ڕەخنەی کلاسیکی نوێ کاتێ وەك ڕێبازێکی ئەدەبی لەسەدەی حەڤدەدا لە فەڕەنسا سەری هەڵداو گەشەی کرد.

لەو سەردەمەدا ڕەخنەگرێکی بەناوبانگی فەڕەنسی کەناوی (بوالو)بوو ڕاوبۆچوونەکانی (ئەرستۆ)ی جێگیر کردو کردنیە پێوانەی ڕەخنەی کلاسیکی نوێ لە ئەوروپادا، هۆی ئەمەش ئەوەبوو کە ڕێبازی کلاسیکی بۆخۆی لە ئاکامی بوژاندنەوەو لاسایکردنەوەی بەرهەمی یۆنانییەکان و ڕۆمانییەکان سەری هەڵداو.

گرنگترین بنەماو پێوانەی ڕەخنەی کلاسیکی نوێ بریتی بوون لە: جڵەو دانە دەست ئەقڵ و ژیریو دوورکەوتنەوە لە هەستو سۆز و دەربڕینی کەسی و بایەخدان بە چێژی دروست و گرنگیدان بە بەها مرۆڤایەتییە گشتییەکان.

لەدووای (ڕێبازی کلاسیکی)یش کە (ڕێبازی ڕۆمانتیکی) لە ئەورووپا سەری هەڵدا پێوانە ڕەخنەییەکانی ڕێبازی کلاسیکی ڕاستەوخۆ ڕەت کرانەوە، بەڕادەیەك کە دەتوانرێ بوترێت ئەگەر پێوانەکانی ڕەخنەی کلاسیکی هەڵگێڕینەوە ئەوا پێوانەکانی ڕەخنەی ڕۆمانتیکمان دێتە بەردەست.

بەو پێیە دیارترین پێوانە ڕەخنەییەکانی ڕێبازی ڕۆمانتیکی بریتین لە: بایەخدان بە هەست و سۆزی کەسیو دوورکەوتنەوە لە ئەقڵو گرنگیدان بەو بەهایانەی کە کەسین‌و بەلای تاکە کەسەوە گرنگن، لەم ڕووەوە نووسەرێکی ڕۆمانتیکی فەڕەنسی کە (ئەلفرید دی موسێ)یە دەڵێ: ((ئەوەی گرنگ بێت بەلای منەوە ئەوەیە کە گوێ نەدەمە ئەقڵ))، ئەمە لە کاتێکدا کە (بوالو)ی ڕەخنەگری کلاسیکی بوو وتوویەتی: ((هەمیشە بەدەنگ ئەقڵەوە بچۆو لەوەوە یەکێتی بەرهەمەکانت بەدەست بهێنە))

دیارترین ڕەخنە گری ڕێبازی ڕۆمانتیکی (مەدام دی ستال) و (سانت بیڤ)بوون، بەلای یەکەمیانەوە دەبێ دەقی ئەدەبی ڕەنگ پێدەرەوەی ژیانە کۆمەلایەتی و خووڕەوشت و نەریتی کۆمەڵ بێت، بەلای دووەمیشیانەوە دەقی ئەدەبی ڕەنگ پێدەرەوەی هەستو سۆزی نووسەرە، هەربۆیە دەبێ ڕەخنەش تیشك بخاتە سەر دەروونی نووسەرو ناخی نووسەرمان بۆ ڕۆشن بکاتەوە.

دیارە ئەو پێوانە ڕەخنەییانەی لە ڕێبازی ڕۆمانتیکی بۆ شیعری (لیریکی– ویژدانی) دەستیان دەدا کە دیارترین بەرهەمی ڕۆمانتیکەکان بووەو بابەتەکانیان بابەتی کەسی بوون بەپێچەوانەی بەرهەمی کلاسیکەکان کە تراجیدیا و کۆمێدیا بوون و بابەتەکانیان مەوزوعی بوون نەك خودی و کەسی، لەدوای ڕێبازی ڕۆمانتیکی کۆمەڵێ ڕێبازی تری ئەدەبی سەریان هەڵدا

وەك ڕێبازی (ڕیالیزمی و ڕۆمانسی و هێما گەری و فۆرمالیزمی و هتد....)
لەپاڵ ئەم ڕێبازە ئەدەبیانەشدا چەند ڕێبازێکی ڕەخنەیی هاتنە کایەوە کە گرنگترینیان ڕێبازی شیکاری دەروونی و ڕێبازی مارکسی و ڕێبازی شێوە گەرایی یان بنیاتگەری بوون.

بەگشتی ڕەخنەی نوێ لە ئەدەبی ئەوروپی سەدەی ڕابووردوودا پێ لەسەر ئەوە دادەگرێ کە دەبێ پێوانە ڕەخنەییەکان بابەتی بن و لە بازنەی تێڕوانینی کەسیی ڕەخنەگردا نەهێلرێتەوەو ڕاستەوخۆ لە سروشتی دەقی ئەدەبی خۆیەوە بەدەست بهێنرێن

ڕەخنەی ڕۆژهەلاتیی (عەرەبی ئیسلامی):

مەبەست لەو ڕێڕەوە ڕەخنەییەیە کە سەرەتا لە ئەدەبی عەرەبیدا کراوەتەوەو پاشتر لەلایەن ئەدەبی میللەتە موسڵمانەکانی ترەوە فراوانترو بەربلاوترکراوەو بووەتە تیۆرێکی ڕەخنەیی تایبەت بەو گەلانە، سەرەتای ئەم ڕێڕەوە لە ئەدەبی عەرەبی سەردەمی (جاهیلی)یەوە دەست پێدەکات، ئەوەش کاتێ کە هۆزە عەرەبەکان ساڵانە لە بازاڕی (عوکاز) لە نزیك مەککە کۆ دەبوونەوەو شاعیرانی هەر هۆزێك بەرهەمی خۆی بۆ شاعیرێکی گەورەی ئەوکاتە کەناوی (نابغە ئەل زوبیانی)بووە خوێندوەتەوە ئەویش وەك دادوەرێکی ئەدەبیو ڕەخنەگرێك ڕاو بۆچوونی خۆی دەربارەی دەقە شیعرییەکان خستووەتە ڕوو، پێوانە ڕەخنەییەکانیش زیاتر هونەری بوونو لە دەوری وشەو واتای جوانو گونجاوو شیاوو شایستە سووڕاونەتەوە.

پاش بڵاوبوونەوەی ئایینی پیرۆزی ئیسلامیش پێوانە ڕەخنەییەکان لە ڕێنماییەکانی ئایینی ئیسلامەوە بەدەست دەهێنرانو لە ڕوانگەی باوەری

ئـاییینی شـاعیرەوە لـەدەقی ڕۆنـراوەو داوا دەکـرا کـە شـاعیران دەبـێ (پەیامدار)بن‌و بەرهەمەکانیان لە خزمەتی کۆمەڵگا ئیسلامییەکە دابێت.

قۆناغێکی گرنگی ئەم ڕێڕەوە ڕەخنەییە سەردەمی عەباسییەکان بووە کە بەهۆی تێکەڵاو بوونی ڕۆشنبیری گەڵە موسڵمانەکانەوەو بەهۆی ئاگادار بـوون لـە ئـەدەبو ڕەخنـەی یۆنـانی بەتایبـەتی (هونـەری شـیعر)ەکـەی (ئەرستۆ)، پێوانە ڕەخنەییەکان فراوانتر بوون و بەرەو بایەخدان بە لایەنی هونەری براون‌و زیاتر ئەو تێڕوانینە ڕەخنەییە پەیڕەوی کراوە کە بەلایەوە دەقی شیعری چنراوێکی زمانییەو دەبێ شاعیر بایەخ بەلایەنی جوانکاری دەقەکە بداتو لەو بوارەدا تواناو دەسەڵاتی هونەری خۆی پیشان بدات، لەسەدەی نوزدە بەدواوە ئەو ڕێڕەوە ڕەخنەییە بە سوود وەرگرتن لە ڕێبازە ڕەخنەییەکانی ئەدەبی ئەوروپی گەشەی کردووەو ئاوێتەی ڕێبازە ڕەخنەییە جیهانییەکان بووە.

ڕەخنەی ئەدەبی کوردی:

وەك ئاشکرایە ئـەدەبی کـوردی مێژوویـەکی دێرینـی هەیـە و کۆنترین جۆری ئەو ئەدەبەش شیعر بـووە، گومانیشی تێدا نییـە کـە لەگـەڵ لـەدایك بـوونو بـەرەو پێشـچوونی شـیعری کوردیـشدا ڕەخنــەی ئــەدەبیش ســەری هەڵداوەو گەشـەی کـردووە بـەو پێیـەی هـەر لەگـەڵ پەیوەنـدیکردنی دەقـی ئــەدەبی بــە گــوێگرەوە یــان بــە خوێنــەرەوە، تێڕوانینــی ڕەخنــەییش بــۆ پەسەندکردن یان پەسەندنەکردنی دەق سـەرهەڵدەدات ئەگـەر بەشـێوەیەکی سادەو ساکاریش بێتو پێوانە ڕەخنەییەکانیش زانستی نەبن.

لەگــەڵ ئەوەشــدا چــالاکیو بەرهــەمی ڕەخنــەییمان لەچــاو بەرهــەمی شیعریدا کزولاواز دەبینرێ چونکە تا ئێستاش وتارو لێکۆڵینــەوەی ڕەخنــەیی پــێش ســەدەی بیســتەممان نەهاتووەتــە بــەر دەســتو ئــەو بەرهەمــە ڕەخنەییانەی کە هەن مێژووەکەیان دەگەڕێتەوە بۆ سالانی بیستی سەدەی ڕابردوو بە دواوە کە ڕۆژنامەگەری کوردی تیایدا بەرەو گەشەسەندن چووەو چاپەمەنی کوردیش بەرەو پێش هاتووە.

شاعیرانی کورد و هەندێ بۆچوونی ڕەخنەیی:

لەگەڵ ئەو دیاردەی کزیو لاوازییەی ڕەخنەی کوردیشدا، دەکرێ ئـەو ڕاستییە بخەینە بەردەست کە لە قۆناغە جیاجیاکانی شیعری کوردی پـێش سەدەی بیستەمدا چالاکی ڕەخنەیی لە ئارادا بووەو شـاعیرانی کـورد خۆیـان لـە بەرهەمـە شـیعرییەکانیاندا تێڕوانین و بۆچـوونی ڕەخنــەییان خـستووەتە بەردەستو دەستنیشانی کۆمەڵێ پێوانەی ڕەخنەییان کردووە.

شاعیرێك لەو شاعیرانەش کە لە بەیتە شیعرییەکانیدا کۆمەڵێ باسی ڕەخنەیی ورووژاندووە، (مەلای جزیری)یە کەلەیەکێ لە دەقە شیعرییەکانیدا دەڵێ:

ئەحسەن ژ ڤی نەزمی لەتیف	چەندی سڤك هاتی خەفیف
مەحبوب بدەستێ خوی شەریف	نەقدی مە مووهرو سككەدا
ئەحسەن ژ ڤی وەسفێ رەفیع	ئەشكال و ئەوزاعێن بەدیع
تێتن ژ نوورێ وەك رەقیع	بێ عەیب و نەقس و رەخنەدا

دوو دێڕی كۆتایی لەبەر بكرێت

لەو چەند بەیتەدا (مەلای جزیری) وشەی ڕەخنەی بەو واتایە بەكارهێناوە كە ئێستا بەكاری دەهێنن لەپاڵ ئەو وشەیەشدا كۆمەڵێ زاراوەی ڕەخنەیی بەكارهێناوە كە هەریەكەیان تایبەتن بەچەند پێوانەیەكی ڕەخنەی شیعرییەوە، وەك (نەزمی لەتیف)و (سڤك) و (ئەشكال و ئەوزاعێن بەدیع)، بەو پێوانانەش ئەو بنەما ڕەخنەییە دەستنیشان دەكات كە بەلایەوە: باشتر شیعر ئەو شیعرەیە كە وشەكانی جوانو چێژ بەخشو ڕەوان بن و واتاكانیشیان سوود بەخش بن.

شاعیرێكی تری كورد كە بەوردی ئاوڕی لەچەند كێشەیەكی ڕەخنەیی داوەتەوە(ئەحمەدی خانی)یە كە لە (مەموزین)ەكەیدا كۆمەڵێ پێوانەی ڕەخنەیی سەردەمەكەیمان بۆ دیاری دەكات، كاتێ دەڵێ:

لی هێڤی دكەم ژ موستەعیدان	حەرفان نەگرن ل موستەفیدان
ئەڤ نامەئەگەر خرا پە گەر قنج	كێشایە مە دگەل وی دوو سەد رەنج
ئەوبارەیی تیفلی نەورەسیدە	هەر چەند نەهن قەوی گوزیدە
لێ من ژ ڕەزان نەكر تەمەتوع	مانەندی دزان بكەن تەتەبوع

دوو دێر لەبەر بكرێ

لێرەدا (خانی) ئەو ڕاستییە دەخاتە بەردەست كەدەقی شیعری دوای لەدایكبوونی لەلایەن ڕەخنەگرانەوە ڕەخنەی لێدەگیرێ بۆیە ئەمیش داوا لە ڕەخنەگران دەكات كە لەكاتی ڕەخنە گرتندا ڕەنجو ماندووبونی شاعیریا

لەبەرچاو بێتو ئەگەر کەمو کورییەکیش لە شیعرەکەدا هەبوو ئەوا نەیکەنە بەهانەو بەیەکجاری دەقەکە بەبێ سوودو بێ کەڵك دابنێن چونکە هەموو دەقێك کە ڕەسەن بێتو دزراو نەبێت وەك ڕۆڵەی شاعیر وایەو لای شاعیر خۆشەویستە و کەسیش پێی خۆش نییە کە بە خراپی لە منداڵەکانی بروانرێ، بەو تێڕوانینە (خانی) ئاوڕی لە باسێکی ڕەخنەیی گرنگ داوەتەوە کە کێشەی داهێنان هەر لای (خانی)و لەم دوو بەیتەدا کە دەڵێ:

ئەی خامە تەژی گەلەك درێژ کر ئەڤ نامە بەسە تە پڕ قرێژ کر

هەرچەندە کەلام شوبهی دوڕبەت بێ قەدر دبت دەماکو پڕ بیت

واتە: ئەی قەڵەمەکەم تۆ درێژەت بە باسەکەداوە، ئیتر بەسەو لە کورتی بیبڕەوە چونکو وتەکان ئەگەر وەك گەوهەریش بن کە زۆربوون بێ نرخ دەبن. وەك دیارە لێرەدا خانی باسێکی گرنگی ڕەخنەیی دەوروژێنێ کە ئەویش باسی (کورت بڕی)یە لە دەقی شیعریدا و بۆخۆی تا ئەمڕۆش پێوانەیەکی ڕەخنەی شیعرییەو هەمیشەش داوا لە شاعیران کراوە کە هەوڵ بدەن بە کەمترین وشە زۆرترین واتا بدەن بەدەستەوە.

لەبەرهەمی شیعری شاعیرانی کرمانجی خوارووشدا دەتوانرێ ئەو ڕاستییە بەدەست بهێنرێ کە چالاکی ڕەخنەیی هاوتەریبی چالاکی شیعر بووەو بەپێی کۆمەڵێ پێوانەی ڕەخنەیی چ شاعیران خۆیان بووبن یان گوێگرەکانیان بووبن ڕاو بۆچوونی ڕەخنەییان دەربارەی دەقی شیعری دەربڕیوە.

لەچەند بەیتێکی (نالی)دا کۆمەڵێ پێوانەی ڕەخنەیی خراونەتە ڕوو کە لەبنەما گرنگەکانی ڕەخنەی ئەدەبی سەردەمەکە بوون. لەو بەیتەدا کەدەڵێ:

کەس بە ئەلفازم نەڵێ خۆ کردییە خۆکوردییە

هەرکەسێ نادان نەبێ خۆی تالیبی مەعنا دەکا

دیاره لێرەدا (نالی) ڕوو لەو کەسانە دەکات کە ڕەخنەیان لێ گرتووەو توانجی ئەوەیان لێ داوە کە شیعر بەزمانی کوردی دەڵێ‌و شیعری کوردیش بەهرەو هونەرمەندیی تیادا نییە، پێیان دەڵێ هونەرمەندیی لەوەدایە کە چۆن توانیویەتی بەزمانی کوردی ئەو واتا جوان‌و ناسکانە دەربڕێ، بەم پێیەش (ناڵی) لێرەدا بەو پێوانە ڕەخنەییە (وشە و واتای) شیعری هەڵسەنگاندووە کە بەلایەوە بەهای دەق واتای جوان‌و نوێیە نەك هەر بەتەنها وشەو واژەی جوان و ڕازاوە.

لەبەیتێکی تردا نالی دەڵێ:

نالی عەجەب بە قووەتی حیکمەت ئەدا دەکا
مەعنایی زۆرو گەورە بە لەفزی کەم‌و بچووك

کەواتە لێرەدا (نالی)یش وەك ئەحمەدی خانی دەستنیشانی ئەو بنەڕەتە ڕەخنەییە دەکات کە بەلایەوە شیعری جوان‌و بەهادار ئەو شیعرەیە کە بەکەمترین وشە زۆرترین واتای دەربڕیوە.

لەچەند بەیتێکی (سالم)یشدا باس لەو پێوانە ڕەخنەییانە کراوە کە لەسەردەمەکەیدا ڕەخنەگران بایەخیان پێداوە وەك لەم پارچە شیعرییەیدا دەبینین کەدەڵێ:

لە ڕۆژی ئیمتیحانا دیم بەرابەر تالیب‌و مەعشووق
کەمەر بەستەی هونەر هاتن لە تیپی عیشق بازانا
لەیەك لا نالی‌و مەشوی لە لایی سالم‌و کوردی
لە هەنگامەی هونەرگەرمی تکا جو بوون لە مەولانا
لە مەیدانی بەلاغەتدا بەسواری مەرکەبی مەزموون
بەکوردی هەریەکە تازی سواری بوون لە بابانا

دوو دێر لەبەر

ئەو چەشنە شانازی کردنەی سالم بە توانای شیعری خۆیو شاعیرانی هاورێیەوە، پەردە لەسەر ئەو ڕاستییە هەڵدەداتەوە کە بنەڕەتێکی گرنگی ڕەخنەیی لەو قۆناغە ئەدەبییەدا توانای بەکارهێنانی هونەرەکانی ڕەوانبێژی بووە بۆیە دەڵێت(شاعیرانی کورد توانیویانە ڕەوانبێژی عەرەبی بخەنە ژێر ڕکێفی خۆیانو بە زمانی کوردی لە مەیدانی ئەوزانستەدا ببنە سوارچاکی سەردەمەکەیان.

(حاجی قادری کۆیی)یش لە چەند بەیتێکی شیعرەکانیدا ئاوڕی لە چالاکی ڕەخنەیی سەردەمەکەی داوەتەوەو کۆمەڵێ بنەڕەتی ڕەخنەییمان بۆ دیاری دەکات، وەك لەم بەیتانەیدا دەیبینین:

شەبیهی جۆلا کە ڕازی نەبێ بەسەر دری خـــۆی
مەڵێن فەساحەتی کوردی بە فارسـی نـاگـا
بەلاغەتێکی هەیە هیچ زوبانی نایگاتێ
لە بێ تەعەسوبی کوردانە بێ ڕەواج و بەها
کە خۆتی تێنەگەیێنی لە نیکتەکانی نەگەی
ئەڵێی هەمووی هەزەیانە خوا بەلای لێدا
بەڵام ئەوانەی کە سەررافی زێڕو زیوی قسەن
بەشـــاهـ ڕەوایــە دەزانـــن سککەیـکە ڕەوا

تەنها دوو دێر بۆ لەبەرکردنە

لێرەدا حاجی قادر زیرەکانە گرنگی ڕەخنەمان بۆ دەستنیشان دەکاتو ئەو ڕاستییە دەخاتە بەردەست کە ڕەخنەگر دەبێت کەسانی شارەزاو بەتوانا بن چونکە هەموو کەسێ ناتوانێ ببێتە ڕەخنەگر، کە حاجی بە (سەررافی زێڕوزیوی قسە) ناویان دەبات، لەلایەکی تریشەوە بە پشت بەستن بە پێوانەیەکی ڕەخنەیی ئەو سەردەمە کە پێوانەی ڕەوانبێژی و ڕوونبێژی بووە

بـەهای شـیعری کـوردی دیـاری دەکـات و شـانی پـێ لێ دەدات لـە شـیعری فارسی ئەو چالاکیو پێوانە ڕەخنەییانە کە لە ئەدەبی کوردی پێش سەدەی بیستەمدا تەنها لە شیعردا ڕەنگیـان پێدراوەتـەوە و لـە وتـارو لێکۆڵینـەوەدا نەخراونەتە بەردەست.

ڕەخنەی ئەدەبی کوردی لەدوای جەنگی یەکەمی جیهانی*

لـەدوای جـەنگی جیهـانی یەکـەمو لەگـەڵ سـەرهەڵدانو بـەرەوپێش چـوونی چاپەمەنی کوردیدا ئەوانیش گەشەیان کردو بەرەو پێش چوونو بـەرفراوانتر بوون.

لێرەدا ئاوڕ لە هەندێ لەو بەرهەمە ئەدەبییانـە دەدەینـەوە کـە لابـەلا تێڕوانینی ڕەخنەییان خستووەتە بەردەست یـان ڕاسـتەوخۆ بۆخۆیـان وتـارو لێکۆڵینەوەی ڕەخنەیی بوون.

بەرهەمێك لەو بەرهەمانە کتێبێکی (ئەمین فەیزی بەگ)ە کـە لـە سـاڵی (١٩٢٠)دا بە ناونیشانی (ئەنجومەنی ئەدیبان) لە ئەستەمبوول چاپکراوە. لەو کتێبەدا بەکورتی بـاس لـە ژیـانی چـەند شـاعیرێکی کـورد کـراوە نموونـە لـە شـیعرەکانیان خراوەتـە بەردەسـت، بـەم پێیـە ئـەو کتێبـە دەچـێتە خانـەی مێـژووی ئەدەبـەوە نـەك ڕەخنـەوە، لەگـەڵ ئەوەشـدا هەنـدێ ڕاو بۆچـوونی ڕەخنەیی دەربارەی ئەو شاعیرانە خستووەتە ڕوو، وەك ئەم تێڕوانینـەی کـە دەربارەی (نالی)یەو دەڵێ: ((زەکای ئینکـار نـاکرێ لاکـن ئەوەنـدە سـەنایعی لەفزییەی ئیستیعمال کردووە پیاو ڕەنگە بڵـێ شـیعری ئـەو نەتیجـەی علـم و ئیشتیغالە)).

دیارە لێرەدا مەبەسـت لەوەیـە کـە (نـالی) لـە داهێنـانی شـیعریدا زیـاتر بایـەخی بـە لایـەنی جوانکـاری داوەو هونەرمەندانـە مامەڵـەی لەگـەڵ دەقـی

* تێبینی : هیچ دەقێکی ڕەخنە بۆ لەبەر کردن نییە.

شیعریدا کردووەو داهێنانەکانی ئاکامی زانستو زانیاری شیعرییە زیاتر لەوەی کە هەڵقوڵاوی بەهرەی شیعری بێت.

لەباسی (مەولەوی)یشدا ڕای وایەکە مەولەوی لە ڕێکخستنی سەروادا داهێنانی کردووە کاتێ لە چوارینێکدا سەروای دێڕی یەکەم و سێیەمی هاو سەروا کردووەو دێڕی دووەم و چوارەمیشی بە سەروایەکی تر هاو سەروا کردووە، ئەم چەشنە بەکارهێنانەی سەرواشی لە شیعری هیچ میللەتێکەوە وەرنەگرتووە بەڵکو خۆی دای هێناوە.

هەر لە سالانی بیستی سەدەی ڕابردوودا (شیخ نوری شێخ سالح)یش سالی (١٩٢٦)لە ڕۆژنامەی (ژیانەوە)دا بە زنجیرە لێکۆڵینەوەکی دەربارەی ئەدەب بەگشتیو شیعر بەتایبەتی بلاوکردووەتەوە، لەگەڵ ئەوەی ئەو لێکۆڵینەوەیە زیاتر دەچێتە خانەی تیۆری ئەدەبەوە بەلام لەو باسانەیدا کە دەربارەی (جوانی) دەقی ئەدەبییە لە تیۆری ڕەخنەی ئەدەبی نزیک دەبێتەوە بە تایبەتی لەو باسەیدا کە جیاوازی نێوان زمانو شیوازی ئاخاوتنی ڕۆژانەو شێوازی زانستیو شێوازی ئەدەبی دیاری دەکات.

بەرهەمێکی تری بلاوکراوەی نووسەرانی کورد لە بواری ئەدەب و ڕەخنەی ئەدەبیدا، ئەو وتارەیە کە نووسەرێك بە ناوی (سیاپۆش) سالی (١٩٣٢) بە ناونیشانی (شاعرەکانمان) بلاوی کردووەتەوە، ئەم وتارەش نەك هەر ڕاستەوخۆ دەچێتە خانەی ڕەخنەوە بەڵکو دەرگایەکی نوێش لەبەردەم ئەدەبو ڕەخنەی ئەدەبی کوردیدا دەکاتەوە، وشیارانە دەیەوێ سیمایەکی تازە بە ئەدەبی کوردی بپۆشێ و بەرگێکی نوێ بکاتە بەر ڕەخنەی ئەدەبی کوردی، بۆیە دەڵێ((شاعیرەکانمان هەتا ئێستا بڕواناکەم لە واتەی سوپاسو ستایشی زیاتریان بیستبێ، یەکێك بە ((توتی شەکر گوفتار) ئەوی

تر به (بلبلی شیرین کەلام) ناوی لێ ناون، هەرچەندە ئەو ناونیشانەشیان لە لاپەڕەی هیچ پارچە کاغەزو گۆشەی هیچ ڕۆژنامەیەکدا بۆ نەنووسراوە بەڵام لە مێشکی خۆیانو هەندێ دەوروپشت و ناسیاویاندا زۆر چاك جێگیر بووە. بەڵێ هەتا ئێستا بێ لێکدانەوە هەڵمان کێشاون... بەڵام لەمەودوا ئەو دەورە ڕۆیشت کە بە زەرد بگوترێ زێڕو بەسەدەف بگوترێ مرواری، لەمەو دوا ڕۆشنایی زانین بەرچاومان ڕووناك دەکاتەوە هەموو شتێ وەکو خۆی دەبینین و پێویستە هەرشتە بە پێی بەرزیو نزمی خۆی ڕیزبکەین و بەپێی چاکیو خراپی ناوی لێ بنێین بەبێ بۆن نەڵێین نێرگزو بە نێرگز نەڵێین بێ بۆن))

هەر لەو وتارەدا (سیاپۆش) هەوڵ دەدات چەمکێکی نوێ بۆ شیعری کوردی بخاتە بەردەستو بەپێی ئەو چەمکە شیعری شاعیران هەڵسەنگێنرێ، بۆیە دەڵێ((شیعر تەرجومانی دڵە چی بە دڵا بێت ئێشو ئازارو دەردو خەفەت و هیواو نائومێدی، باوەڕو ترس و بێ باکیو خراپی و چاکیمان بە کەلیماتی ڕێكو پێك لە شێوەیەکی دڵگیرا بۆ دەردەخات کە هەرکەس لە ئانی خوێندنەوەیدا شێوەیەکی دڵی خۆی تیا دەبینێت، شیعر چرایەکە تاریکی ژیانمان بۆ ڕۆشن و یارمەتیمان ئەدات لە دۆزینەوەی حەقیقەتا)) جا لەگەڵ ئەوەی بەپێی ئەم چەمکەی شیعر بەگشتی شیعری کلاسیکی ڕەت دەکاتەوە بەڵام خودی وتارەکە بۆخۆیو لەو سەردەمەدا بە تێڕوانینێکی ڕەخنەیی گەلێ نوێ دادەنرێت و شوێنێکی دیار لە ڕێڕەوی ڕەخنەی کوردیدا دەگرێت.

لە دوای ئەم وتارەی (سیاپوش) وتارو لێکۆڵینەوەیەکی ڕەخنەیی ئەوتۆ لەسییەکانی سەدەی ڕابردوودا بڵاونەکراوەتەوە کە بەڕادەی ئەو گرنگ بن و ڕاستەوخۆ بچنە خانەی ڕەخنەی ئەدەبییەوە، ئەوەی کەلەو ساڵانە دێتە بەردەست کتێبێکی (عەلی کەمال باپیر)ە کە ساڵی ١٩٣٩ بە ناوونیشا

(گوڵ دەستەی شوعەرای هاو عەصرم) بلاوی کردووەتەوە، ئەم بەرهەمەش دەچێتە خانەیمێژووی ئەدەبەوە نەك رەخنەی ئەدەبییەوە چونکە بەکورتی باس لە ژیانی چەند شاعیرێکی کوردی هاوچەرخ دەکاتو نموونەی شیعرەکانیان دەخاتە بەردەست، بەلام لەگەڵ بلاوبوونەوەی گۆڤاری (گەلاوێژ)دا زەمینەیەکی لەبار رەخسا بۆ وتاری رەخنەیی و کۆمەڵێ نووسەر لە بواری پراکتیکیدا کۆمەڵێ وتاری رەخنەییان بلاوکردووەتەوە، بێگومان ئەو وتارانەش لەئاستی جیاجیادا بوون و زۆر جار بۆخۆیان بوونەتەوە جێگای رەخنە لێ گرتن، هەروەك لەو وتارەی (جەمیل بەندی رۆژ بەیانی)دا دەردەکەویت کە تیایدا روو لە گۆڤاری گەلاوێژ دەکاتو دەڵێ ((تکا دەکەم-لێت دەپارێمەوە- خۆت ئەم ئەرکی رەخنە بازییە بگرە مل وە مەیدە بەکەس وردبینانە وشەو وتەکان والابێژ کە مەیدان بەوە مەدە کە هەندێ کەس لە تویێی پەردەوە ئامانجی بێفەر بلاو بکاتەوە یا وشەی بێ جێ بەکاربێنێ)).

هەر لە چلەکانی سەدەی رابردوودا بەرگی یەکەمی (شیعرو ئەدەبیاتی کوردی) رەفیق حلمی کەوتە بەردەستی خوێنەران، ئەگەر چی ئەم بەرگەی زیاتر دەچێتە خانەی مێژووی ئەدەبەوە بەلام لە هەندێ شویندا راو بۆچوونی رەخنەیی دەربارەی شاعیرەکان خستووەتە بەردەست.

لە پەنجاکانیشداو لەگەڵ بەرفراوان بوونی ئاسۆی بەردەمی ئەدەبی کوردی، رەخنەی ئەدەبیش بواری چاکتری لەبەر دەمدا کردنەوە، لەساڵی (١٩٥٢)دا بە بلاو بوونەوەی (مێژووی ئەدەبی کوردی) عەلائەددین سوجادی خوێنەری کورد زیاتر ئاشنای شیعرو شاعیرانی نەتەوەکەمان بوون و بواری هەڵسەنگاندن و تێروانینی رەخنەیی زیاتر لەبەر دەمدا کردنەوە.

لەساڵی (١٩٥٦)یشدا بەرگی دووەمی (شیعر ئەدەبیاتی کوردی)رەفیق حلمی، لەپاڵ باسی ژیان و شیعری دەستەیەك لە شاعیری کوردا، کۆمەڵێ ڕاو بۆچونی ڕەخنەیی وردی دەربارەیان خستووەتە ڕوو، وەك ئەم تێڕوانینەی کە دەربارەی (گوران)ی شاعیرەوە دەڵێ:((گۆران شاعیرێکی (فەننان)و(واقعی)یە بێ ئەوەی لە ڕەغنەیی یاخود لە واتەکەی خۆمان بە گومان بین، ئەڵێین (گۆران) بە ڕاستی بوێژێکی واقعیو فەننانە، بوێژێکە کە مادەی شیعرەکانی لە کانگای ژیان واتە ژیانی کۆمەلایەتی کورد هەڵێنجاوە وە کردوویە بە (بوودەقە)ی ئەدەبا ئینجا لەم وێنە سیحراوی و دڵ فریبەدا کە پێی ئەڵێن (شیعر) بۆی هێناوەتە دەرێ) لەسەرەتای ساڵی (١٩٥٨) یشداو بە دەرکردنی گۆڤاری (شەفەق)لە کەرکووك و بەو وتارە ڕەخنەییانەی کە تیایدا بلاوکراوەتەوە، ڕەخنەی ئەدەبیی گەشەسەندنێکی دیاری بەخۆیەوە بینی، چونکە وتارە ڕەخنەییەکان ورد ترو زانستانەتر بوونو جێگای بایەخپێدانی ئەدەب دۆستان بوون هەر بۆیەش دەبینین کە نووسەرانمان لەسەر لاپەڕەی ئەو گۆڤارە کەوتوونەتە ئاڵو گۆڕکردنی ڕاو بۆچوونی ڕەخنەیان دەربارەی هەندێ باسی ئەدەبیو دەربارەی شیعری شاعیرانی ئەو سەردەمە، وەك وتاری (کامەرانو دیارییەکە)ی مارف بەرزنجی و (کوردو شیعر)ی هەستان و (کوردو ئسلوبی شیعر)ی مارف خەزنەدارو (شیعرو نووسینی کوردی) رەفیق حلمی و وتارێکی تری ڕەخنەیی مارف بەرزنجی بەناوونیشانی (کۆنو تازە لە شیعردا) کە تیایدا دەڵێ ((شاعیرو بوێژانی ئەم سەدەی بیستەمە کۆتو زنجیری کۆنیان شکاندو قاڵبێکی تریان دروستکرد. وازیان لە قافیە هێنا، وەزنیان بە چەشنێکی کە هەڵسوراند جاران وەزن لەسەر کەرتە شیعر دائەمەزرا، ئیمرۆ لەسەر (تەفعیلە

دائەمەزرێ، گوێ نادرێتە کورتی و درێژی کەرتەکانی شیعر بەلاّم مۆسیقا ئەپارێزێ ئەویش بە لانەدان لە وەزن)).

هەر لەساڵی (١٩٥٨)داو دوای شۆڕشی چواردەی گەلاوێژ بواری ئەوە لەبەردەم نووسەرانی کوردی کرایەوە کە لێکۆڵینەوەی ڕەخنەیی بلاّوبکەنەوە، وەك لێکۆڵینەوەکەی (حسێن عارف) کە بەناوی (محەمەد سدیق عارف) و بەناوونیشانی (کامەرانو هۆنراوەی نوێ)وە بلاّوکرایەوەو لێکۆڵینەوەیەکی (محەمەدی مەلاکەریم) دەربارەی (حاجی قادری کۆیی)و لێکۆڵینەوەیەکی (کامیل حەسەن بصیر) بەزمانی عەرەبیو بە ناوونیشانی (کامران شاعر من کوردستان).

هەر لەبواری گەشەسەندنی ڕەخنەی کوردیدا نابێ ئەوەشمان لەیاد بچێت کە بەکردنەوەی بەشی کوردی لە کۆلیژی ئادابی زانکۆی بەغداو بوونی بابەتی ڕەخنە بە پرۆگرامی خوێندنی ئەو بەشەداو وتنەوەی ئەو بابەتە بۆ ماوەیەك لەلایەن (گۆران)ی شاعیرەوە، ڕەخنە سیماو شەقلێکی گەشترو زانستانەتری وەرگرت.

لە ناوەڕاستی شەستەکانیشدا بە ئامادەکردنی کۆمەڵێ نامەی ئەکادیمی لەلایەن ئەو خوێندکارانەی کە لەدەرەوەی عیراق بڕوانامەی دکتۆرایان لە ئەدەبی کوردیدا بە دەست هێنا بوو ڕەخنەی ئەدەبی هەنگاوێکی نوێی بەرەوپێش چوونی بۆ ڕەخسا، وەك (ڕیالیزم لە ئەدەبی کوردیدا) (د.عیزەدین مستەفا ڕەسول)و(کورتەی مێژووی هاوچەرخی ئەدەبیاتی کوردی) (د. مارف خەزنەدار) و (حاجی قادری کۆیی– ژیانو بەرهەمی) (د.ئیحسان فوئاد).

لە ساڵی (١٩٧٠)شداو لەگەڵ سەرهەڵدانی بزووتنەوەی (ڕوانگە)دا ئاسۆیەکی نوێ لەبەردەم چالاکیو جموجۆڵی ڕەخنەییدا کرایەوەو لەپاڵ بەرهەمی بڵاوکراوەی نووسەرانی سەربەو بزووتنەوەیەدا کۆمەڵێ وتاری ڕەخنەییش دەربارەی بزووتنەوەکە خۆیو دەربارەی بەرهەمە ئەدەبییەکان بڵاوکرانەوە، بەم پێیە خودی بزووتنەوەی ڕوانگە بوارێکی نوێو فراوانی لەبەردەم ڕەخنەشدا کردەوە، هەر بۆیە (شێرکۆ بێکەس) لەو کاتەدا وتوویەتی:((هەموو بەرهەمێکی ئەدەبی پێویستە دوو پێوانەی بۆ بکرێت پێوانەیەکی سیاسیو پێوانەیەکی هونەری ئەم دوو پێوانەیە دوولای یەك مەسەلە پێکدەهێنن کە ئەویش ڕەخنە گرتنی ئەدەبییە بۆیە بەیەکەوە گرێدراون و یەك کار ئەکاتە سەر ئەوی تر)).

لەدوای ساڵی (١٩٧٥)یش ئەگەرچی تا ڕادەیەك ئەدەبو ڕەخنەی کوردیش وەك شۆڕشەکەی تووشی جۆرە نوشستییەك بوو بەڵام خۆڕاگری و چۆك دانەدانی ئەدیبانو نووسەرانی کورد نەك هەر بووە هۆی ئەوەی کە بەرهەمی ئەدەبیمان بەردەوام بێت و بە زیندوویی بمێنێتەوە بەڵکو خولیای داهێنانو هەنگاو نان بەرەو پێش چوون بووبوو سیمای دیاری ساڵانی هەشتای ئەدەبی کوردیمان، دیارە ڕەخنەش لەو خولیایە بێ بەش نەبووەو کەم تا زۆر نووسەرانمان لە پێناو گەشەدان بە ئەدەبەکەمان تێڕوانینی ڕەخنەیی خۆیان بڵاو کردووەتەوە، وەك ئەو بۆ چوونەی کە نووسەرەکەی دەربارەی ئەدەبی ئەو ساڵانە دەڵێ : ((هونەرو ئەدەبیش چەکێکی کاریگەرن لە چەکەکانی خەباتی میللەت بۆ ئازادیو بەختەوەری و بە هیچ چەشنێك لە جۆرەکانی دیکەی خەباتی سیاسی جیا ناکرێتەوە بەتایبەتی لە قۆناغێکدا وەك قۆناغی ئەمڕۆی بزووتنەوەی نیشتیمانیمان)).

پەخشان

پەخشان بەشێکە لەئەدەب برتییە لەو دەربڕین و نووسراوانەی کە هەست و سۆزی مرۆڤ نیشان دەدات پەخشانی نوێ بە گشتی بایەخ بە کێش و سەروا نادات.

جۆرەکانی پەخشان:

بەشێوەیەکی گشتی پەخشان دەکرێت بەم جۆرانەوە:

١- **پەخشانی زانستی:** ئەو پەخشانەیە کە باس لە بابەتێکی زانستی دەکات و بایەخ بە هەست وسۆز نادات، وەك بابەتەکانی (کیمیا، فیزیا، پزیشکی، بیرکاری....).

٢- **پەخشانی ئەدەبی:** ئەو پەخشانەیە کە زیاتر بایەخ بە هەست وسۆز دەدات بۆ ئەوەی کارلە بەرامبەرەکەی بکات و چێژی پێ ببەخشێ، وەکو (وتاری ئەدەبی، چیرۆك، یاداشت، نامە، ژیاننامە، وەرگێرانی ئەدەبی، وتووێژە ئەدەبییەکان....).

وتار

پێناسەی وتار: هونەرێکی ئەدەبییە نووسەر بە شێوەیەکی کورت و وردو سەرنج ڕاکێش لایەنێکی ژیان باس دەکات و بیروڕای خۆی دەربارەی دەخاتە ڕوو.

خاسیەتەکانی وتار:

١- کورتی، کە دەبێت وتار لە چەند پەڕەیەك تێپەڕ نەکات.

٢- جوانکاری لە دەربڕیندا.

٣- تەکنیك لە نووسیندا، کە هەر نووسەرێك ڕێگایەکی تایبەتی خۆی هەیە بۆ ڕوونکردنەوە و داڕشتنی بابەتەکەی بە زمانی ڕووناکبیری سەردەم.

٤- بابەتی وتار ڕەنگدانەوەی بیرو هەست و سۆزی خودی خاوەنەکەیەتی.

جۆرەکانی وتار:-

وتار وەك بەشەکانی تری ئەدەب بابەتی هەمە چەشنە لەخۆ دەگرێت، لەوانە (وتاری سیاسی، وتاری ئایینی، وتاری رەخنەیی، وتاری مێژوویی، وتاری کۆمەلآیەتی.........).

لە قۆناغەکانی پێشووی خوێندندا باس لە سەرەتاو سەرهەلدانی وتاری کوردی کراوە، لێرەدا لە رێرەوی گەشەسەندنی وتاردا باس لەچەند قۆناغێك دەکەین:

١- قۆناغی یەکەم- سالآنی (١٩٣٩- ١٩٥٨)ز:

بەلگە نەویستە کە هەموو دەم گەشەسەندن‌و لاوازبوونی بەرهەمی ئەدەبی کوردیمان، پەیوەند بووە بەو بارودۆخە سیاسی‌و کۆمەلآیەتی‌و ئابوورییەی ئەو دەمەی بەرهەمەکەی تێدا هاتووەتە ئاراوە.

لە عێراق لە کۆتایی سییەکاندا لە سالی (١٩٣٩)دا گۆڤاری (گەلاوێژ)دەرچوو، کەبەدرێژایی (١٠)سال تا (١٩٤٩) بەردەوامبوو. لەماوەی دەرچوونی ئەم گۆڤارەدا هەموو بەشەکانی ئەدەب بە تایبەتی وتار، گەشەسەندنێکی باشی بە خۆوە دیوە لە روخسارو ناوەرۆکدا.

هەر لە سالآنی دەرچوونی ئەم گۆڤارەدا تەوژمێکی تری وتار دەبینین بەهۆی دامەزراندنی کۆماری کوردستان لە مەهاباد (١٩٤٦) کە لەو ماوە کورتەی تەمەنی ئەو کۆمارەدا ئەدەب بە گشتی هەنگاوی بەرەو پێش ناوە چەندان گۆڤارو رۆژنامەی هەمە چەشنە دەرچوون لەوانە (رۆژنامەی کوردستان ١٩٤٦ هەلآلە ١٩٤٦، گڕوگالی مندالآنی کورد ١٩٤٦،......).

پاشان لە سالآنی چل‌و پەنجاکاندا لە عێراقدا پێش رووداني شۆرش (تەمموزی ١٩٥٨) چەندین رۆژنامەو گۆڤاری تر هاتنە ئاراوە کە بەهۆیان وتار هەنگاوی بەرچاوی ناوە، لەوانە (رووناهی ١٩٤١، نزار ١٩٤٨، ...

١٩٥٧،.....) لە وتار نووسە دیارەکانی ئەم قۆناغە (برایم ئەحمەد، حوزنی موکریانی، عەبدولڕەحمانی زەبیحی، جەلادەت بەدرخان، عەلائەدین سوجادی، روقیەی قادری، سولتان خانمی فەتاحی قازی،.......).

گرنگترین خاسییەتەکانی وتار لەم قۆناغەدا :

١- زمانی وتارەکان گەشەیان بەخۆیانەوە بینی چونکە زیاتر بەرەو کوردی پەتی دەبران(هەرچەندە هەندیك جار دەقاو دەق وشەی عەرەبی لە نووسیندا بەکارهێنراوە).

٢- نیشانەکانی خاڵبەندی زیاتر بایەخی پێدراوە.

٣- بەهۆی سەرهەڵدانی وتار نووسی ژنەوە کە هاندانی ئافرەتی کورد بۆ خوێندن و خوێندەواری بابەتی سەرەکی ناوەڕۆکی وتارەکانیان بووە.

٤- زۆر وتاری وەرگێڕدراو لەزمانەکانی دیکەوە دەکرانە کوردی ناوەڕۆکی وتاری کوردییان پێ دەوڵەمەندتر دەکرا.

ئەم پارچەیەی خوارەوە نموونەی وتارێکی ئەدەبییە کە لە گۆڤاری (دەنگی گێتی تازە)دا بە خامەی (محەمەد ئەحمەد تەها - کامەران موکری) لە ساڵی (١٩٤٦) دا بلاو کراوەتەوە بە ناوونیشانی (شەونمی بەری بەیان).

شەونمی بەری بەیان

((بەری بەیان بوو، هێشتا جیهان پەردەی دەستی لانەدابوو، ڕووم کردە باخێك، ئەم هەموو گوڵ و گوڵزارانە ئامادەبوون بۆ هاتنی بلبل دەست لە ملیان کات. دلۆپی شەونم بریسکەی ئەهات، بە چەشنی فنجانی زیوی سەر ژێر پیاڵەی ئاڵتون، کاتێکم زانی بلبل بە ناڵینەوە دەرکەوت، کەچاوی کەوت بە گوڵ گەشاوە، ئەوەو قەترەی شەونمی زێڕینی لەسەر لێویەتی، تۆزێ دڵی هاتەوە جێی خۆی و دەستی کرد بە خوێندن و خەریك بوو دەم بەرێ دلۆپێ لەو ئاورنگەی سەرلێوی گوڵ بخواتەوە، خەوی لێکەوت...)).

(تەنها بۆ خوێندنەوەیە)

٢- قۆناغی دووەم- ساڵانی (١٩٥٨- ١٩٧٠)ز:

لەم ساڵانەدا زۆر گۆڕانکاری سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابووری و ڕووناکبیری ڕوویاندا، کە کاریگەرییەکی قووڵیان لەسەر ئەدەبی کوردی دروستکرد.

لەدووای شۆڕشی(١٤ ی تەمموزی ١٩٥٨) چونکە ڕژێمێکی نوێ دامەزرا، یاساکانی ڕژێمی پێشوو گۆڕان، لەوانە بواری ڕادەربڕین و چاپەمەنی فراوانتر و ئازادتر بوو، ئەمانە بوونە هۆی بەرەو پێش چوونی وتار لەم قۆناغەدا، بە تایبەتی بەهۆی ئەو گۆڤار و ڕۆژنامانەی کەبلاو دەکرانەوە لەوانە (شەفەق١٩٥٨، ڕای گەل١٩٥٩، بلێسە١٩٥٩، ڕۆژی نوێ١٩٦٠......).

بەڵام لە سەرەتای ساڵانی شەستدا بەهۆی هەڵگیرسانی شۆڕشی ئەیلوول و تێکچوونی بارودۆخی سیاسی کوردستان بابەتی وتار بەرەو لاوازی وسستی ڕۆیشتووە.

لە ناوەڕاستی شەستەکان و دوواتر بەهۆی دەرچوونی چەند ڕۆژنامەو گۆڤارێك بوار بۆ گەشەسەندنی وتار ژیایەوە، لەوانە ڕۆژنامەی (برایی، برایەتی١٩٦٧، گۆڤاری سلێمانی ١٩٦٨) .

لە نووسەرە ناودارەکانی وتار لەم قۆناغەدا (دکتۆر عیزەدین مستەفا، شێخ محمدی خاڵ، مارف بەرزنجی، مارف خەزنەدار، گۆران، ڕەمزی قەزاز، ئەبو زەید مستەفا سندی....)

گرنگترین خاسیەتەکانی وتار لەم قۆناغەدا :

١-زمانی وتار پوخت تر بوو لەڕووی وشەو زاراوە دەوڵەمەند تر بوون، بەتایبەتی کە زمانی نووسینی وتار بە دیالێکتی کرمانجی خواروو بوو موتوربە کراوە بە وشەو زاراوەی دیالێکتەکانی دیکە.

٢- هەوڵ دراوە ڕێنووسێکی ڕاست و درووست پەیڕەو بکرێت شێوازی هونەرییەکەشی بەرز و پڕ لە جوانکاری بێت.

٣- لەڕووی ناوەڕۆکەوە بابەتی سیاسی بۆخۆی سەرەکیترین بابەتی وتار بووە، کە باسی بیری ئازادیخوازی و پێشکەوتن خوازی کراوە. زیاتریش جەخت لەسەر بیروباوەڕی نەتەوەیی و مافەکانی کورد و یەکگرتنەوەی کوردستان کراوە.

٤- لەپاڵ گەشەسەندنی وتاری سیاسی، وتاری کۆمەڵایەتی و مێژوویی ئاسۆی فراوانتریان لەبەردەم کرایەوە بە تایبەتی باسی ئەو بابەتانە کراوە کە پەیوەندیان بە نەتەوەی کوردەوە هەبووە.

٥- لەم قۆناغەش زۆر وتار لە زمانەکانی بێگانەوە وەرگێڕدراون بۆ سەر زمانی کوردی لەهەموو بوارەکانی ئەدەبی و ڕووناکبیری.

نموونەی وتارێکی ئەم قۆناغە کە بە خامەی (ڕەمزی قەزاز) نووسراوە لە ساڵی (١٩٦٧)و لە ژمارە (٢٩)ی (برایی)دا بڵاوی کردووەتەوە و نووسیوویەتی:

((... ئەم گرانییە ئێستا بلاویووەتەوە بە وڵاتا، گرانییەکی ڕاستەقینە و تەواو نییە، بەڵکو گرانییەکی دروستکراوە لەلایەن چەند جامبازێکی دڵ ڕەقی بێ بە زەییەوە، ئەمانە وەك زەروو وانە، هەمیشە خەریکی مژینی خوێنی چینی هەژار و کرێکارن، ئەمانە لەسەر لاشەی چینی هەژارو کرێکار بناغەی سامان و کۆشك و تەلاریان دادەنێن و نەیبەن بە ئاسمانا، هەموو بیرو باوەڕ و ئامانجیان لە ژیانا پارە کۆکردنەوەو دەستکەوتی خۆیانە...)).

تەنها بۆ خوێندنەوەیە

٣- قۆناغی سێیەم - ساڵانی (١٩٧٠- ١٩٩١)ز:

لـــە دوای دەرچـــوونی بـــەیانی (١١ی ئـــازاری ١٩٧٠)و تاڕادەیـــەك سـەربەخۆیی کوردسـتان بـۆ چـەند سـاڵانێکی کـەم هـەنگاوێکی تـری بـەم بزووتنەوەی ئەدەبی داوەو گەلێك یانەو کۆمەڵە دەرکەوتن کە هەر یـەکێکیان بۆ گەیاندنی بیری خۆیان چەند گۆڤـارو ڕۆژنامـەیان دەرکـرد کـە ئەمـە خـۆی لەخۆیدا هەنگاوێکی تر وتاری بەرەو پێش برد. هەروەك ئەم بارودۆخـە بـووە هـۆی ئـەوەی بزووتنەوەیـەکی ڕۆشـنبیری و هۆشـیاری لـەناو نووسـەران و جـەماوەردا خۆڵقانـد و گـەلێك ڕۆژنامـە و گۆڤـاری ئـەدەبی و زانسـتی و ڕووناکبیری هاتنە مەیدانەوە لەوانە (زانیاری ١٩٧٠)، نووسەری کـورد ١٩٧١، گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد ١٩٧٣، گۆڤاری ڕۆژی کوردستان ١٩٧١....).

بێگومان ئەم ڕووە گەشەی بەرەو پێش چوونی وتار تـا سـاڵی (١٩٧٤)ی خایاند بەڵام ڕۆژانی هەڵگیرسـاندنەوەی شـۆڕش لەسـاڵی (١٩٧٤)داو نسکۆی شـۆڕش لەسـاڵی (١٩٧٥) داو چـەند سـاڵێکی دوای ئـەو ڕووداوە بـۆ خۆیـان چەشنە ناستەنگێکیان لەبەردەم ئەدەبی کـوردی بەگشتیو هونـەری وتـاردا دروستکرد، بەتایبەتی کاتێ ڕاگەیاندنی کوردی لـەو چـەند سـاڵەدا ئـەو ڕووە گەشەی پێشووی نەماو کەوتە ژێر فشارەوە.

لەگـەڵ هـەموو ئەمانەشـدا نووسـەرانی کـورد لـە شـارەکاندا، لەوچـەند ژمارە کەمەی ئەو گۆڤارو ڕۆژنامانەی کە لـەو سـەردەمەدا دەردەچـوون وەك (هاوکاری، بەیان، ڕۆشنبیری نوێ)توانییان وتار بەرەو پێش بەرن هەر لـەپا ئەمەدا نووسەرانی شاخیش لە بڵاوکراوەکانی ناو شۆڕشدا چالاکانە بایـەخدا بە وتار داوە بەتایبەتی وتاری سیاسی لە بڵاوکراوەکانی شاخ وەك (نووسە کوردستان ١٩٨١، گزنگ ١٩٨٣، هەڵمەت ١٩٨٥، قەندیل ١٩٨٧، هە...

ئەدەب ١٩٨٨، بانگ ١٩٨٩،.....)لە دەنگە دیارەکان و قەڵەم ڕەوانەکانی وتار لەم ساڵانەدا (تەها بەرواری، مستەفا نەریمان، عەبدولرەحمان مزوری، جەمال خەزنەدار، عەلی سەیدۆ گەورانی سەلاح شوان،....).

هەروەها ساڵانی هەشتای سەدەی ڕابردوو نووسەرانی کورد لە ڕێگای بەرهەمە ئەدەبییەکانەوە بەرگرییان لە دژی سیاسەتی توانەوەی نەتەوەکەیان دەکرد، هەر بۆیە وتارەکانی ئەو ساڵانە بۆخۆیان دەبوونە بنەماو پێك هێنەرێکی پتەوی ئەدەبی کوردی.

گرنگترین خاسیەتەکانی وتار لەم قۆناغەدا:

١- لە سەرەتای ساڵانی حەفتاکان زمانی وتار گەشەیەکی زۆر دیاری بەخۆیەوە دی کە لە قۆناغەکانی پێشووتر بەو رادەیە نەبینرابوو.

بە تایبەتی کە بەرنامەی خوێندن لە قۆناغەکانی ناوەندی و ئامادەیی بوون بە کوردی، ئەمەش وای کرد کە کۆمەڵێك وشەو زاراوەی نوێ بێتە ناو فەرهەنگی زمانی کوردییەوە و دەوڵەمەندتری بکات.

٢- لە دووای نسکۆی شۆڕشی ئەیلوول لە ساڵی(١٩٧٥) دیاردەیەك کە بە ئاشکرا هەستی پێ دەکرێت بە تایبەتی لە بڵاوکراوەکانی ناو شاردا بریتی بوو لە دەربڕینی ناڕاستەوخۆ واتە پەنابردنە بەر بەکارهێنانی هێماو نیشانە، ئەمە لە کاتێکدا لەسەرەتای حەفتاکاندا نووسەران بێ ترس و سل کردنەوە هەست و سۆزو بیری خۆیان دەردەبڕی چونکە بارودۆخەکە ئازادی و سەربەستی بۆ نووسەران درووست کردبوو.

٣- لەم قۆناغەدا وتار وەك هۆیەك بۆ پاراستنی زمانی كوردی بەكار دەهێنرا چونكە رژێمی دوژمن بەنەتەوەی كورد، هەولی شێواندن و لەناوبردنی زمانی كوردی دەدا.

٤- لە دووای نسكۆی (١٩٧٥) جیاوازی كەوتە نێوان نووسەرانی شارو شاخ لە خستنە رووی بابەتەكاندا چونكە ئەو سەربەستییەی نووسەرانی شاخ هەیانبوو هەرگیز نووسەرانی شار نەیانبوو.

لەبەرئەوە وتار لە رۆژنامەو گۆڤارەكانی ناو شاردا پاشەكشەی كرد بەرامبەر ئەوە لەبلاوكراوەكانی شاخ واتا ناو شۆرش بایەخی زۆری پێدەدراو زیاتر گەشەی دەكرد لەبەرئەوە نووسەرانی شار هەولیان دەدا لە رێگەی وتارە كۆمەلایەتی و و مێژوویی و رۆشەنبیرییە گشتییەكاندا بیرو بۆچوون و هەست و سۆزی نەتەوایەتیان پیشان بدەن.

وەك لەم دەقەی (سەبری بۆتانی)دا نووسراوە كە سالی (١٩٨٣)دا بلاوكراوەتەوە:-

((ئەدەبا كوردی ژستراننا زمانێ كوردی ڤە دەست پێكریە. لێ مخابن نەهاتییە نڤیساندن....ئەزڤێ دبێژم چكو بێگومان ئەگەر سترانەك تەنێ ژی بەری چەند هزار سالەكا بهاتا نڤیساندن مەو بیانیا ژی دێ بگۆتا ژهنگێ ڤە پەیدا بوویە. ڤێجە گەرەكە باشتر بهێتە زانین كو سترانا كوردی شعرە، سەرهاتییە، چیرۆكە، پەسنە رێزگرتنە، بیروباوەرە، شیرەتە، نەڤینە، نۆل و ئایینە، كورت و كرمانجی شین و شە.. وفەلسەفا ژینا میللەتێ مەیە......)).

تەنها بۆ خوێ

فەرهەنگۆك

لێ مخابن	: بەڵام بەداخەوە
چکۆ	: چونکە
دێ بگۆتا	: دەمانگوت
ژمنگێ ڤە	: لەو کاتەوە
پەسنە	: وەسفە
شیرەتە	: ئامۆژگارییە

چیرۆکی کوردی لە جەنگی دووەمی جیهانییەوە

چیرۆکی هونەری وەك بابەتێکی ئەدەبی تازەی بێگانە هاتە ناو ئـەدەبی کوردی یەوە، لە بنەڕەتدا هونەرێکی ئەوروپییە پێویستی ژیان وای کـردووەو وەکو ڕوخسارێکی هونەری لەناو هـەموو نەتـەوەکانی جیهانـدا بڵاوببێتەوەلـە کۆمەڵگای کوردیش وەزعی لەباری تایبەتی خۆی بۆ هەڵکـەوت ئینجـا سـەری هەڵداو پێگەیشت، ئاشکراشە هەموو داهێنانێکی نـوێ سـادەو سـاکار دەسـت پێدەکات ئینجا قۆناغ لە دوای قۆناغ گەشـەدەکات و پێـشدەکەوێت، دەبێـت ئەو ڕاستییەش بزانین کە بێ ئەو سەرەتایە ئەوەی ئێستاهەیە نەدەبوو دوای ئـەوەی لەقۆناغـەکانی پێـشووی خوێنـدن باسـی سـەرەتاو سـەرهەڵدانو دەرکـەوتنی چـیرۆکی هونـەری کوردیمـان کـرد ئـەوا لەجـەنگی دووەمـی جیهانییەوە چیرۆکی هونەری کوردی بە پێی چەند قۆناغێکی مێژوویی دابەش دەکەین بەم شێوەیەی خوارەوە.

١- چیرۆکی هونەری کوردی لەساڵی ١٩٣٩ تا ساڵی ١٩٥٨

٢- چیرۆکی هونەری کوردی لەساڵی ١٩٥٨ تا ساڵی ١٩٧٠

٣- چیرۆکی هونەری کوردی لەساڵی١٩٧٠ تا ساڵی ١٩٩١

١- چیرۆکی هونەری کوردی لەساڵی(١٩٣٩ – ١٩٥٨)ز

دەتوانین ئەم قۆناغە ناو بنێین بە قۆناغی گەشەسەندنی چیرۆکی هونەری کوردی، چونکە لەم قۆناغەدا هونەری نووسینی چیرۆکی کورت نەشونمای کرد کە لێرەدا دەرچوونی چەند گۆڤارو ڕۆژنامەیەك ڕۆڵێکی بەرچاویان هەبوو لە گەشەسەندنی وەکو گۆڤارەکانی گەلاوێژ، دەنگی گێتی تازە لە بەغدا هاوارو ڕۆژا نوو لە شام "شەفەق" لە کەرکوك، ڕۆژنامەی "ژین" و "ژیان" لە سلێمانی لێرەدا باسی چیرۆکی کوردی دەکەین لە گۆڤاری گەلاوێژ و گۆڤاری هاوار....

چیرۆکی کوردی لە گۆڤاری گەلاوێژ(١٩٣٩-١٩٤٩)ز

یەکێك لەو هونەرە ئەدەبییانەی گۆڤاری گەلاوێژ لە (١٩٣٩– تا ١٩٤٩) ڕۆڵێکی ئاشکراو دیاری لە جێگیر بوون و ڕەگ داکوتانیدا هەبووە چیرۆکی هونەری کوردییە. (گەلاوێژ) هەرلە یەکەم ژمارەیەوە گۆشەیەکی تایبەتی بۆ چیرۆك داناوە ناوی (چیرۆکی ئەم مانگە)ی لێناوە کە لەسەرجەم ژمارەکانی ئەم گۆشەیە دەبینرێت تا دواژمارەی کە ژمارە (١١٦)یە چونکە بەبەشێکی سەرەکی ئەدەبی نوێیان زانیوە، هەر لەم گۆڤارەدا ئاوڕ دانەوە لە چیرۆکی وەرگێڕاو کارێکی زۆر بەجێ بووە بۆ چاوکردنەوەی لاوەکانی ئەوساش بە کەڵك بووە بەتایبەتی چیرۆکە وەرگێڕاوەکان هی ئەو نووسەرانە بوون کە ناوبانگیان هەبووە لە جیهاندا.... سەرنجی خوێنەرو نووسەرانی کوردیان ڕادەکێشا بۆئەم ناوانە (بەلزاك، مەکسیم گۆرکی، چیخۆف، مۆپاسان، ئەندرسن، تۆلستۆی، جبران خلیل جبران، توفیق حکیم...هتد) چیرۆکەکانیش زیاتر لە زمانی ئینگلیزی وەردەگێڕدران هەندێکیشیان لە زمانی عەرەبییەوە.

بابەتێکی دیاری ناوەرۆکی چیرۆکەکانی ئەم قۆناغە ناکۆکیو ململانێی نێـوان دووچـینی سـەرەکی کۆمـەڵ بـوون، دەرەبـەگو ئاغاکـان لەلایـەکو جوتیـارو ڕەشو ڕووتـی کوردسـتان لەلایـەکی تـرەوە کـە وێنـەی ژیـانی پـڕ مەینەتی ئەو ڕۆژانەی شەڕی دووەمی جیهانی بوون، هەر لە پای ئەو بابەتەدا ڕەخنـە گـرتن لـە نـەریتو خوورِەوشـتی دوواکـەوتووی کۆمەڵایـەتی بـووە بابـەتێکی تـری چـیرۆك لـەو ماوەیـەدا. لـە چـیرۆکەکانی (گەلاوێـژ) ئـەوەش دەبینرێت کە نووسەرەکان بەتەواوی لایەنگیری جوتیارن هەروەها لە بەشێك لە چیرۆکەکانی (گەلاوێژ) ئافرەت کراوە بە پاڵەوانی چـیرۆك، پەنجـە بـۆ ئـەو نیوەی کۆمەڵە درێژکراوە، باسی هەندێك دەردەکانی چەوساندنەوەی ئافرەت کراوە وەك شیربایی، کچ فرۆشـتن، مەبەسـتی نووسـەرەکانیان ڕەخنـە گـرتن بووە لە دواکەوتوویی کۆمەڵگەو لەوانەی دەبنە هۆی ئەم دواکەوتنە.

هەر ئەم چەشنە بایەخدانەی چیرۆکنووسانی کورد بـەو کێشـەو دیـاردە کۆمەڵایەتییانـە بـووە هـۆی ئـەوەی کـە ڕاسـتەوخۆ چـیرۆکی کـوردی بـەرەو ڕێبازی ڕیالیزمی هەنگاو بنێت، دیارترین چیرۆك نووسەکانی گەلاوێژ، (شـاکر فەتاح، عەلائەدین سجادی، برایم ئەحمەد)بوون.

تەکنیک و زمانی داڕشتنی چیرۆکەکان:

ئەگەر چی چیرۆکەکانی سەرەتا چ لە ڕووی زمانەوە بێت کە لە ڕووی تەکنیکییەوە پێشکەوتنی ئەو تۆیان پێوەدیار نییە واتا زمانی نووسینی چیرۆکەکان کوردی پەتی نییە وەکو زمانی نووسینی ئەو سەردەمە، پڕیەتی لە وشەی عەرەبی و فارسی هەروەها لە ڕووی تەکنیکییەوە بەگشتی شێوازی چیرۆکەکان گێڕانەوەی ئاساییەو هیچ کاریگەرییەکی هونەری نوێی چیرۆکی پێوەنییە، زیاتر شێوەی ڕاپۆرت نووسینیان پێوەدیارە یاخود گەلێ چیرۆکنووس تەقەلایان داوە باسێکی فۆلکلۆری یا ئەفسانەیی بێنن بەرگی چیرۆکێکی هونەری بەبەردا بکەن.

لەم قۆناغەدا زمانی چیرۆکەکان بەرەو کوردی پەتی سفت وڕەوان دەڕوات پاك دەبێتەوە لە وشەی بێگانە لە جێگایان وشەی کوردی ڕەسەن یان وشەی گونجاو بەکارهێنراوە. هەروەها شێوەی هونەری نوێ و تازەتر بەکارهاتووە، واتا دەتوانین بڵێین چیرۆکەکانی گەلاوێژ لەڕووی تەکنیکی هونەرییەوە لەچاو پلەی پێش خۆیان بەرەو پیش چوون سیمای هونەری نوێیان پێوەدیارە، ڕستەو وەسفەکان بەسۆزو کاریگەرن و زنجیرەی باسەکان هەر لەسەرەتاوە تا ئەنجام باش بەیەکەوە بەندن و خوێنەر ڕادەکێشن بۆ چێژ لێوەرگرتنیان.

چیرۆكی كوردی له گۆڤاری هاوار (۱۹٤۱ - ۱۹٤۳)ز

گۆڤـاری (هـاوار) كـه لـه شـام دەردەچـوو لـەم قۆناغـەدا واتـه لـه سالانی(۱۹٤۱ تا ۱۹٤۳) بایەخی زۆری داوه به بلاوكردنەوەی چیرۆك له نرخ و بەهای ئەم هونەره تازەیه باش تێگەیشتووه.

لەسـەر لاپـەڕەكانی ئـەم گۆڤارەشـدا چـەند چیرۆكنووسـی بـه توانـاو بەهرەمەنـد هەڵكـەوتن كـه دیارترینیـان (جـەلادەت بـەدرخان و كامـەران بـەدرخان، قـەدری جـان، ئوسمـان سـەبری ، نـورەدین زازا.... هتـد) بـوون چـیرۆكەكانی گۆڤـاری هـاوار بـه شـێوەی كرمـانجی ژوورو بەشـی بۆتـانی نووسراون، هەندێكیان به چیرۆكی هونەری دادەنرێن چونكه پلـەی هونـەریان بەرزه هەندێكی تریشیان سیمای حەكایەتی فۆلكلۆری كوردییـان پێوەدیـاره هەندێكی تریشیان لەسەر زمانی گیانداران نووسراون...

له ڕووی ناوەرۆكەوه زیاتر هەوڵیان داوه مەسەلەی نەتەوایەتیو خەباتی چینایەتی بخەنه ڕوو ڕەخنه له ناهەمواری ناو كۆمەڵگا بگرن هەروەها دەردی هەژاریو نەخوێندەواری بخەنه ڕوو ئەم گۆڤارەش بایـەخی داوه بـه چـیرۆكی وەرگێڕاو بەتایبـەتی لـه زمـانی فەڕەنسی و عەرەبییـەوه دەكرانـه كـوردی هەنـدێك جـاریش هـەر چـیرۆكه كوردییـەكان لـه هـەمان ژمـارەدا كـراون بەفەرەنسی كه ئەمەش ئەزموونێكی تازه بووه له ئەدەبی كوردیدا.

لـەڕووی تەكنیكیـشەوه بەشـی هـەره زۆری چـیرۆكه نووسـراو و بلاوكراوەكان له ئاستێكی هونەری پێشكەوتوودان و تـەواو وتۆكمـەن چـونكه چیرۆكنووسەكان زمانی فەڕەنسی و ئەڵمانی و ئینگلیزییان زانیوه.

چیرۆکی کوردی لە گۆڤاری شەفەق (١٩٥٨)

لە سەرەتای ساڵی ١٩٥٨ لە شاری کەرکووک گۆڤاری ((شەفەق)) دەرچوو کە رۆڵێکی بەرچاوی هەبوو لە پێشخستنی چیرۆکی هونەری کوردی بۆ نموونە:-

گرەوێکی رێکخست بۆ باشترین (٣) سێ چیرۆکی کوردی بۆ ئەم مەبەستەش سێ خەڵاتی تەرخان کرد کە لە ئەنجامدا چیرۆکی (چای شیرین)ی (حسین عارف) پاداشتی یەکەمی وەرگرت کە بەناوی خواستراوی (محمد صدیق عارف) بڵاوکرایەوە، چیرۆکی (چەندم لێ ئەستێنی)ی (مستەفا صالح کەریم) پاداشتی دووەمی پێدرا، چیرۆکی (شەوێکی درێژ)ی (محەمەد ساڵح دیلان)ی شاعیریش پاداشتی سێیەمی پێدرا.

لەم ماوەیەدا چەند چیرۆک نووسێك بۆ یەکەم جار دەستیان دایە بڵاوکردنەوەی چیرۆکی کورت کە لە قۆناغەکانی دواتریش هەر ناویان دەدرەوشێتەوە وەکو (حسێن عارف - محەمەد مەولود (مەم) - شێخ مارف بەرزنجی - جەمال بابان - محەرەم محەمەد ئەمین - کاکەمەم بۆتانی - حەسەنی قزڵچی ... هتد).

لەم قۆناغەدا چەند چیرۆکنوسێك چیرۆکی مام ناوەندی بۆ یەکەمین جار بڵاودەکەنەوەو جێگیری دەکەن لەوانە (جەمال بابان) بە چیرۆکی (خانزاد)و (پەڵە هەورێکی چڵکن)، (جەمال نەبەز)یش بە چیرۆکی (لالۆ کەریم)و (محمد صالح سعید)یش بە چیرۆکی (کاروانی)... کە ئەم چیرۆکانە ماوەی رووداوەکانیان زیاترە لە هی چیرۆکی کورتو ژمارەی کەسەکانیشیان زیاترە لە هی چیرۆکی کورت بەڵام ناگەنە چیرۆکی درێژ واتا (رۆمان).

دەبێت ئەوەش بزانین کە پێشتر دوو چیرۆکی مامناوەندی نوسراونەتەوە بەڵام لەبەر ئەوەی لەکاتی خۆیدا بە کتێب بڵاو نەکراونەتەوە بۆیە نەیانتوانیوە ئەم چیرۆکە لە کاتی خۆیدا جێگیر بکەن کە چیرۆکەکانیش (لەخەوما)ی (جەمیل صائیب)و (مەسەلەی ویژدان)ی (ئەحمەد موختار جاف)بوون کە یەکەمیان لە ساڵی (١٩٢٥) نوسراوەتەوەو لە ساڵی (١٩٧٥)چاپ کراوە، دووەمیشیان لە ساڵی (١٩٢٩)نوسراوەتەوە و ساڵی (١٩٧٠)چاپکراوە.

٢- چیرۆکی هونەری کوردی لە ساڵی (١٩٥٨- ١٩٧٠) ز

لەم قۆناغەدا بەدوواوە بەهۆی ئاڵۆزبوونی باری سیاسی وڵات وبەرپابوونی شۆڕشی نەتەوەیی ئەیلوول لە ساڵی ١٩٦١ دژی رژێمی قاسم، ئەدەبی کوردی بەسەردەمێکی شەوزەنگ و تاریك تێپەڕی، چونکە بە ئاشکرا بەربەرەکانی چاپەمەنی کوردی دەکرا، ئەم بارودۆخەش کەبەسەر مێژووی نەتەوایەتیماندا هات پەردەی نائومێدی باڵی کێشا بەسەر ئەدەبی کوردیدا چەند ساڵانێکی خایاند، دیارە چیرۆکی کوردیش کپی و سستی و دواکەوتنی بەخۆیەوە بینی، بەڵام ئەم بارودۆخە هەر وا نەمایەوە، لە ناوەڕاستی ساڵانی شەستدا چیرۆکی کوردی تا ڕادەیەك پشووی پیا هاتەوە، چەند گۆڤار و رۆژنامەیەکیش دەرچوون و زەمینەیەکی لەباری بۆ رەخسا کە جارێکی دیکە پێش بکەوێتەوە و هەندێك لە چیرۆکنووسەکانی ئەم قۆناغە(مارف خەزنەدار، جەمال بابان، کاکە مەم بۆتانی، دکتۆر کاوس قەفتان، ئەحمەد محمد ئیسماعیل و هەندێکی تریش).

چیرۆکەکانی ئەم سەردەمە دوو جۆری سەرەکین:

- هەندێکیان زۆر سادەنو بابەتەکانیان دوور لە ڕوخساری هونەری خراونەتە بەرچاو، لە جوغزێکی نائومێدی دەخولانەوەو پێشکەوتنیان بەدەست نەهێناوە.

- بەشێکی تریشیان گەشەو پێشکەوتنیان پێوە دیارە، چ لە ڕووی ناوەڕۆکو ڕووالەتی هونەریو ڕەوانی زمانەوە بێت چ لە ڕووی ئەوەی کە مۆرکی کوردەوارییان پێوە دیار بێت، قارەمانەکانیان کەسانی ناو کۆمەڵی کوردەواری بوون، ڕووداوەکانیش ڕووداوی سەردەمەکە بوون، ناوەڕۆکی چیرۆک لەم قۆناغەدا بایەخی بە کێشەی سیاسیی و کۆمەلایەتیو چینایەتی سەردەمەکە داوە.

لەم قۆناغە بەدواوە چیرۆکنووسەکان هەوڵیان داوەزۆر بە ئاشکرا باسی بابەتە سیاسییەکان بکەن لەبەر ئەوەی چیرۆکنووسەکان زۆربەیان لەگەڵ شۆڕشی کورد و سەر بەبزووتنەوەی نیشتمانی بوون چ بە بیرو باوەڕ بێت یان بەکردار، ڕۆژانەش بە چاوی خۆیان چەوساندنەوەو ڕاوو ڕووت و زوڵمو ئەشکەنجەدانی گەلەکەیان دەدیت بەدەستی ڕژێمی داگیرکەری کوردستان، ئەمەش بووە هۆی ئەوەی کە نرخی هونەری چیرۆکەکان بێتە خوارەوە لە داهێنان بکەوێت، زمانی چیرۆکەکان سادە بن، شێوەو تەکنیکیان لاواز بێت.
بە ئاشکراش مەبەست بدەن بە دەستەوە، هەندێک جاریش بارو دۆخی سیاسی پوختی و ڕەوانی پێشووی لاواز کردووە لە ڕووی داڕشتنداچیرۆکەکانی بەرەو چڕکردنەوە بردووە تا ڕادەیەکیش ڕەمزییان بەکارهێناوە

٣- چیرۆکی هونەری کوردی لە ساڵی (١٩٧٠ - ١٩٩١)ز

١- ساڵی ١٩٧٠ بە قۆناغێکی نوێ دادەنرێت لە مێژووی گەلی عیراق بە گشتیو گەلی کورد بەتایبەتی لەبەر ئەوەی لەو ساڵەدا بۆ یەکەمین جار حکومەتی عیراق دانی بە مافە رەواکانی گەلی کورد نا، لە رێکەوتنامەی ١١ی ئازاری ١٩٧٠ کە لەگەڵ سەرکردایەتی شۆرشی گەلی کورد مۆری کردبوو، ئەمەش بەماوەی گەشەسەندنو ئاڵوگۆڕ دادەنرێت لە هەموو ڕوویەکەوە دیارە ئەمەش زەمینەیەکی لەبارو رێگە خۆشکەر بوو بۆ ئەوەی چەندین دەزگای رۆشەنبیری کوردی بێتە کایەوە، هەروەها کۆمەڵێك رۆژنامەو گۆڤاری جۆراوجۆر بە زمانی کوردی دەربچن وەکو رۆژنامەکانی (هاوکاری- برایەتی- بیری نوێ- ژین) هەروها گۆڤاری (بەیانو رۆژی کوردستانو رۆشنبیری نوێ) کە هەموو ئەمانەش زەمینەیان بۆ بلاوکردنەوەی کۆمەڵێك چیرۆك لەو گۆڤارو رۆژنامانەدا لەگەڵ چاپ کردنی چەندین کۆمەڵە چیرۆك.. کە دواتر بوون بە هۆی گەشەسەندنی زیاتری چیرۆکی کوردی چ لە ڕووی ڕووخسارەوە بێت یان لە ڕووی ناوەرۆك، خۆ دەرچوونی بەیانی (ڕوانگە) لە بەهاری ساڵی (١٩٧٠) یەکێك بوو لەو هەوڵ و رێبازە نوێیانەی کەوای کرد ژمارەیەك چیرۆکنووس پەیدابن جگە لە سازدانی کۆڕی ئەدەبیو زاڵبوونی کەشو هەوایەکی باش بۆ گفت کردن لەسەر باری رۆشنبیری گشتی، ڕوانگە چیرۆکی کوردی لە سستیو جوینەوە رزگار کرد. قەوانە کۆنەکانی لە ئەدەب وردوخاش کرد زەمینەیەکی نوێی بۆ چیرۆکی کوردی ئامادە کرد، دیوارێکی لە نێوان چیرۆکی کۆنو نوێدا دروست کرد. بە تەکنیکی تازەو بەکارهێنانی دیالۆگ و مەنەلۆگو چرکردنەوەی گێرانەوەو بەکارهێنانی تەوژمی هۆش ئاستی چیرۆکی کوردی بەرز کردەوە. لەسەرەتای ساڵانی حەفتادا کۆمەڵە

چیرۆکنووسی قۆناغەکانی پێشوو بەردەوام بوون بەڵام بە بۆچوونی تازەو کەرەستەی تازەوە بەردەوام بوون، وەك چیرۆکنووسان (حسێن عارف و محەمەد مەولود (مەم)و کاکە مەم بۆتانیو مستەفا ساڵح کەریم)..هەروەها چەند چیرۆکنووسی تازەش بۆ یەکەمین جار دەستیان بە نووسینی چیرۆك کرد کە دواتر ناوبانگیان پەیدا کردو بەردەوامن تاوەکو ئێستا وەکو (محەمەد موکری و محەمەد فەریق حەسەنو ئەحمەد محەمەد ئیسماعیلو رەئوف بێگەرد و ئەنوەر محەمەد تاهیرو دکتۆر نافیع ئاکرەییو شەعبان مزویری و شێرزاد حەسەن...)

لەم قۆناغەدا دوو ڕووداوی تر کاریگەرییان بەسەر ڕەوتی چیرۆکی کوردییەوە هەبوو کە ئەوانیش شکستی شۆڕشی مەزنی ئەیلوول بوو لە ناوەڕاستی ساڵانی حەفتادا، ڕێك لە ساڵی ١٩٧٥ بە پیلانی دوژمنانی کورد. هەروەها هەڵگیرساندنی شەڕی ١٩٨٠- ١٩٨٨واتە شەڕی درێژ خایەنی هەشت ساڵەی نێوان عیراقو ئێران، بمانەویو نەمانەوێ ئەم ڕووداوانە کاریگەرییەکی زۆریان بەسەر چیرۆکی کوردیو ئەدەبی کوردی بەگشتی هەبوو، لەساڵی ١٩٧٠ بەدواوە بەشێوەیەکی گشتی بابەتەکانی چیرۆکی کوردی گۆڕان هەرچەندە هەندێ لەو بابەتانەی پێشوو دووبارە دەبنەوە بەڵام لەپاڵ کێشەی کرێکارو خاوەنکاری دەوڵەمەند، گیرو گرفتی شا یش بووە هەوێنی چیرۆك.. لەدوایی ساڵی ١٩٧٥ جۆرە چیرۆکێك پەیدابوو کە دەتوانین ناوی بنێین چیرۆکی بەرگری لە مافە ڕەواکانی گەلی کورد چونکە پاش شکستی ١٩٧٥ بوونو مانەوەی کورد کەوتە مەترسی، تاوانی لەناو چوون و جینۆساید بە ئاشکرا بەرامبەر کورد پەیڕەو دەکرا کورد کەوتە بەرامبەر هێزێکی دڕندەی وەك بەعس کە خاوەن تازەترین چەك بوو، بۆیە

چیرۆکنووسە کوردەکان ئەرکێکی پیرۆزیان کەوتە سەرشان کە ئەویش داکۆکی کردن بوو لە نەتەوەی خۆیانو هاندانی خەڵك بوو بۆ بەرگری کردنو هۆشیارکردنەوەی کورد لەڕووی بیرو باوەڕەوە.... چیرۆکەکانی کاکە مەم بۆتانیو محەمەد موکریو محەمەد فەریق حەسەنو ڕەئووف بێگەردو ڕەئووف حەسەن شاهیدی ئەمانەن، ئەمە لەڕووی ناوەرۆکەوە لە ڕووی ڕووخساریشەوە دەتوانین بڵێین:-

(١) چیرۆکی کوردی لەم قۆناغەدا سوودی لە بەیتو لاوك و داستانی کۆنی فۆلکلۆری وەرگرتووە کەئەمەش ئاوڕدانەوەیەکی پیرۆز و سەرەتایەکی لەبار بوو بۆ چیرۆکنووسانمان کە ئاوڕ لە گەنجینەی (بەیتو لاوکی)کوردی بدەنەوە و بەکاریان بێنن بۆ خستنەڕوو و بەرجەستەکردنی هیوا و خەمەکانی مرۆڤی کوردی هاوچەرخ وەك لە چیرۆکی (لاوکی سوارەی محەمەد فەریق حەسەن) و (بەیتی سمۆ)ی ڕەئووف بێگەردو (هێڵەگ)ی عەبدوڵلا سەراج...

(٢) هەروەها لە چیرۆکی کوردی (جەفەنگ)واتە ڕەمز بە شێوەیەکی فراوانو بەربلاو بەکار هێنراوە کە شێوەیەکە لە شێوەکانی تەکنیك بۆ جوانکاری بەکاردێت، هەروەها بۆ داپۆشین و شاردنەوەی ئەسڵی مەبەستی چیرۆکنووس بەتایبەتی لەو بارودۆخانە ڕێی دەربڕینی ڕاستەوخۆ لە نووسەران دەگیرێت بەهۆی بارودۆخی سیاسی توندو تیژی داگیرکەران بۆ نموونە (ڕەوە بەراز) ڕەمزی داگیرکەرە یان شەڕ خوازییە... (دار بەڕوو) ڕەمزی کوردو خۆڕاگری کوردو ڕەگ داکوتانی ئەوە لە ناو خاکی کوردستان (ئەسپ) زۆر جار ڕەمزی شۆڕشە.

(٣) چیرۆکی کوردی لەم قۆناغەدا سوودی لە هونەری سینەما وەرگرتووە ئەمەش چەکێکی تازەی دایە دەست نووسەر، بووە هۆی شکاندنی قا...

خۆبەستنەوەی چیرۆکنووس لە کاتێکی دیاریکراو کە ئەمەش لە چیرۆکەکانی (حسێن عارف، شێرزاد حەسەن و محەمەد موکری، ئەحلام مەنسوور، ئەنوەر محەمەد تاهیر، عەبدوڵلا سەراج) دەبینرێت.

(٤) کاریگەری ئەدەبی بێگانە واتە چیرۆکی گەلانی تر زۆر بەئاشکرا دیارە بەسەر چیرۆکەکانی ئەم قۆناغەدا بەتایبەتی چیرۆکەکانی ئەمریکای لاتینیو ئەڵمانیو ڕووسی.. بەشێوەیەکی ئاشکرا لە نیوەی دووەمی ساڵانی حەفتاو هەشتادا ئەمەش شتێکی ئاساییە چونکە دەکرێت سوود لە ئەزموونی چیرۆکی گەلانی تر وەربگیرێت بۆ دەوڵەمەند کردنو بەرەو پێش بردنی ئەزموونی چیرۆکی خۆمان.

(٥) لە ڕووی زمانەوە ناکرێت بڵێین کە زمان لای هەموو چیرۆکنووسەکانی ئەم قۆناغە وەکو یەك یا بەیەك ئاست ناو بنرێت بگرە لای چیرۆکنووسیش لە کۆمەڵە چیرۆکێکەوە وەکو ئەوەکەی تر نییە زمان لای هەندێك چیرۆکنووس زۆر سادەو ساکارە درێژە پێدەری زمانی نووسینی چیرۆکە لە قۆناغەکانی پێشوو تر لەگەڵ گۆڕانکارییەکی کەم بەڵام لای هەندێك چیرۆکنووسی تر زمانی نووسینی چیرۆکەکان جیاواز ترو چڕوپڕ ترو تۆکمەتر بوو، بۆ نموونە چیرۆکنووس (شێرزاد حەسەن) بەئاشکرا خاوەن زمانێکی دەوڵەمەندی تایبەت بە خۆیەتی زمانی شیعر زاڵە بەسەر زمانی چیرۆکەکانی دا کە خوێنەر ڕادەکێشێت وای لێدەکەن چێژ لە خوێندنەوەی چیرۆکەکانی وەربگرن ئەمەش بە ئاشکرا لە هەردوو کۆمەڵە چیرۆکەکانی (تەنیایی) و (گوڵی ڕەش) دیارە کە یەکەمیان لە ساڵی ١٩٨٣ز دووەمیشیان لە ساڵی ١٩٨٩ بڵاوکراونەتەوە...

زمان لای (حسێن عارف)یش زمانێکی کوردی تۆکمەو بە پێزە بەتایبەتی لە کۆمەڵە چیرۆکەکانی (توێشووی سەفەرێکی سەخت) و (گەڵەگورگ) کە یەکەمیان لە ساڵی ١٩٧٨دا بڵاو کرایەوەو دووەمیان لەساڵی ١٩٨٣ بڵاو کراوەتەوە بەتایبەتی لە کۆمەڵە چیرۆکی (گەڵە گورگ) زمان زۆر دەوڵەمەندترو شیرینترو سەرنج ڕاکێشترە لەچاو هەموو چیرۆکەکانی پێشووی.

ڕۆمـــان لە ئەدەبـی کـوردیدا

ڕۆمان واتـە چـیرۆکی درێژ کـە ڕووداوەکانی زۆر چـڕو پـڕن، مـاوەی ڕووداوەکـانی زۆر دوور و درێـژترن لـە هـی چـیرۆکی کـورت و چـیرۆکی مـام ناوەندی هەروەها ژمارەی کەسەکانیشی زیاترن لە هی چیرۆکی کـورت و مـام ناوەندی پێویستە ئەوەش بووترێت کە تا ئێستاش سنووری نێوان ڕۆمـان و چیرۆکی درێژ بە وردی دەست نیشان نەکراوە.

ڕۆمان نووسین یەکێکە لـە هونـەرە ئەدەبییـە گرانـەکان لـە سـەدەی حەڤدەهەمەوە لە ئەوروپا سەری هەڵداوە بـەڵام چـەرخی زێڕینـی ڕۆمـان لـە ئـەوروپا سـەدەی نۆزدەهـەم و نیـوەی یەکـەمی سـەدەی بیـستەمە، زۆر لـە ڕەخنەگران ڕۆمان بەداستانی سەدەی تازە ناودەبەن، نووسینی ڕۆمان لە ناو دەوڵەتانی ڕۆژهەڵات زۆر دواکەوتووە لە چاو گـەلانی ڕۆژئـاوا.... لـە کاتێکـدا دەیـــان ڕۆماننووســـی نـــاوداری وەك تۆلـــستۆی، هـــەمنگوای، بـــەلزاك، دیستۆفیسکی، گۆرگی.....هتد. لـە ئـەورووپاو لـە هـەموو جیهـان ناوەکانیـان دەدرەوشێتەوە، ڕۆمانەکانیان بەبەردەوامی وەردەگێردرێن بـۆ سـەر زۆربـەی زمانەکانی جیهان ئەوا لێرەو لەوێ تاك و تەرا ناوی ڕۆماننووسـانی عـەرەب و فارس و تورك دەبیسترێت، نووسینی ڕۆمان لەناو کورد دا زۆر دواکەوتوو ترە لە چاو نەتەوەکانی تری عەرەب و فارس و تورك چونکە ئەو بارودۆخـەی کـە بۆ نووسەرێکی عەرەب و فارس و تورك هەڵکەوتووە هەرگیز بـۆ نووسـەرێکی کـورد هەڵناکـەوێت بگـرە زۆر جـاریش نووسـەری کـورد دژایـەتی دەکرێـت و دەرفەتی چـاپکردنیش بـۆ نووسـەری کـورد زۆر دژوار و ئەستەمە، لێـرە بـە دواوە زۆر بە کورتی باس لە قۆناغـەکانی دەرکـەوتن و گەشەسـەندنی ڕۆمـان دەکەین بە زمانی کوردی:

سەرەتای ڕۆمان نووسین لە ئەدەبی کوردیدا

بۆ یەکەمین جار نووسینی ڕۆمان بە زمانی کوردی لە ناو کوردەکانی یەکیەتی سۆڤیەتی پێشوو دەستی پێ کردووە، یەکەمین هەوڵیش لەلایەن نووسەری گەورە "عەرەبی شەمۆ" دراوە کە لە ساڵی ١٩٣٥ز ڕۆمانی "شڤانی کورد" بە دیالیکتی کرمانجی ژووروو بە پیتی لاتینی نوسیووەتەوە ئەم ڕۆمانە دواتر کراوە بە ڕووسی و فەرەنسی و ئەرمەنی .... ئینجا دواتر هەر "عەرەبی شەمۆ" ڕۆمانەکانی "کوردی ئەلەگەز" و "بەربانگ" و ئینجا لە شەستەکان "قەڵای دمدم"ی نووسییەوە دوای "عەرەبی شەمۆ" چەند نووسەرێکی کوردی سۆڤیەتی تر دەستیان کردووە بە نووسینی ڕۆمان لەوانە "حاجی جوندی" کە ڕۆمانی "هەوارێ" و "بەهار هات"ی نووسییەوە، "عەلی عەبدولرەحمان" ڕۆمانەکانی "خاتێ خانم" و "گوندی مێرخاسا"ی نووسی، ئەم ڕۆمانانە بەشێکی زۆریان کاریگەرییەکی ئەوتۆیان نەبووە لەسەر ڕەوتی گەشەسەندنی ڕۆمان لەناو کوردستاندا چونکە تا درەنگ نەگەیشتوونەتە بەشەکانی کوردستان. نووسەرانی کورد لەناو بەشەکانی کوردستاندا ئەم ڕۆمانانەیان نەخوێندۆتەوەو چاویان پی نەکەوتوونە.

- ڕۆمانەکان بە شێوە زاری کرمانجی ژووروو بە ڕێنووسی پیتی لاتینی نووسراون، زمانی نووسینیان زۆر سادە و ڕەوانە.
- بیر و باوەڕی سیاسی ئایدلۆژیەتی سۆشیالیزمی سۆڤیەتی پێشوو بەسەر ڕووداوەکان زاڵە.
- شێوەی ڕۆمانەکان گێڕانەوەدیە وەکو داستان و چیرۆکە فۆلکلۆرییەکان چونکە بناغەی نووسینی ڕۆمانەکانی داستان ئەفسانەو حەکایەتی فۆلکلۆری کوردین دوورن لە تەکنیکی تازەو هاوچەرخ.

قۆناغی چەسپاندن

لە کوردستاندا وەکو پێشتر ئاماژەمان پێدا تا سالآنێکی درەنگی سەدەی بیستەم هیچ ڕۆمانێك بە زمانی کوردی نەنووسراوەتەوە بەڵام دواتر دوو هەوڵی لەبەر چاوو دیار هەن کە دەتوانین بیانکەینە بناغەی بنیادی ڕۆمانی کوردی بە هەر بارێکدا تەماشایان بکەین ناتوانین بە دەست پێشکەرییەکی گەورەیان نەزانین ئەو دوو هەوڵەش هەردوو ڕۆمانی "پێشمەرگە"ی رەحیمی قازی و "ژانی گەل"ی برایم ئەحمەدن، لە ساڵی ١٩٦٠ز لە شاری بەغدا ڕۆمانی "پێشمەرگە"ی رەحیمی قازی چاپکرا، ڕۆمانەکەش ڕووداوەکانی دەربارەی سەردەمی دامەزراندنی "کۆماری کوردستان"ە لە مەهاباد و لە دەوروبەری ساڵی ١٩٤٦ز، نووسەر چونکە خۆی لە ڕووداوەکان بەشداری کردووە و لەناو جەرگەی ڕووداوەکان بووە بۆیە لە خەباتی ئەو سالآنەی کورد دەدوێت، ڕووداوەکان تێکەڵ بە چەند کێشەیەکی تر دەکات بەتایبەتی کێشەی جوتیار لەگەڵ دەرەبەگدا پاشان لە ساڵی ١٩٧٢ز ڕۆمانی "ژانی گەل"ی برایم ئەحمەد هەر لە بەغدا چاپکرا کە نووسەر خۆی دەڵێت لە ساڵی ١٩٥٦ز نووسیویەتییەوە بەڵام لەبەر نەبوونی دەرفەتی گونجاو نەیتوانیوە لە کات و سەردەمی خۆیدا چاپی بکات.

ئەم ڕۆمانە زیاتر لە ڕۆمانی پێشمەرگە دەنگی دایەوە و لە ڕۆژنامەو گۆڤارەکانی ئەو کاتە کۆمەڵێك وتار و لێکۆڵینەوەی لەسەر بڵاوکرایەوە، پێویستە ئاماژە بەوەش بکرێت کە لە حەفتاکاندا ڕێك لە ساڵی ١٩٧٦ ڕۆمانی ((قەڵای دمدم))ی عەرەبی شەمۆ، لەلایەن شوکر مستەفا لە دیالێکتی کرمانجی ژووروو کرابە دیالێکتی کرمانجی خواروو، کە تێیدا نووسەر ڕووداوی مێژوویی و بابەتی فۆلکلۆری لە شێوەی ڕۆمانێکی هاوچەرخی سەرکەوتوو

دارشتووە. زمانی نووسینی ڕۆمانە کوردییەکان لەم قۆناغەدا زمانێکی تۆکمە و کوردییەکی زۆر ڕەوانە کە خوێنەر بۆ خۆی ڕادەکێشێت. ناوەڕۆکی ئەم ڕۆمانانە سیماو شەقلی خەباتی نەتەوایەتییان پۆشی بوو ڕووداوەکان خۆماڵین و لەناو جەرگەی کۆمەڵی کوردەواری هەڵهێنجراون بەلاّم زیاتر کێشەی نەتەوایەتی و خەباتی کورد بۆ سەربەخۆیی زیاتر هەستی پێ دەکرێت. شێوەی نووسین زیاتر گێڕانەوەیە دوورە لە تەکنیکی هاوچەرخ هەروەها دوورە لە تەم و مژ و ئاڵۆزی.

قۆناغی گەشەسەندن

ئەم قۆناغە لە ساڵانی هەشتای سەدەی بیستەم دەست پێ دەکات کە دوو دیاردەی ئاشکرا دەبینرێت:

١) ژمارەی ڕۆمانی خۆماڵی نووسراو بە زمانی کوردی زیاتر دەبینرێت لە چاو قۆناغەکانی پێشوو.

٢) هەروەها ژمارەی ڕۆمانی وەرگێڕاو لە زمانی بێگانە بە شێوەیەکی بەرچاو زیاد دەکات.

ئەم دوو دیاردەیە لەم سەردەمەدا دوو دیاردەی دڵخۆشکەر بوون بۆ ئەوەی ببنە ڕێگا خۆشکەر بۆ گەشەسەندنی ڕۆمان لە زمانی کوردی، چونکە پێشتر ژمارەی ڕۆمان بە زمانی کوردی لە پەنجەکانی دەست تێنەدەپەڕین. بۆ نموونە "حسێن عارف" لە ساڵانی هەشتا هەردوو ڕۆمانی "شار" و "ئەندێشەی مرۆڤێك"ی چاپکرد، "عەزیزی مەلا ڕەش"یش "کوێخا سێوێ" و "غەوارە" خەسرو جاف "کۆردەرە" و "هیچ"ی چاپکرد، عەبدوڵڵا سەراج "هەڵکشان بەرەو لووتکە"ی چاپکرد، دکتۆر نافیع ئاکرەیی "بوهژین"ی چاپکرد. لە شاخیش دوور لە سانسۆری حکومەت "محەمەد موکری"

ڕۆمانەکانی "سەگوەڕ" و "تۆڵە" و "هەرەس"ی بە دوو بەرگ چاپکرد، "حەمە کەریم عارف"یش "کۆچی سوور"ی چاپکرد. لە ئەوروپاش بەتایبەتی لە سوید هەندێك ڕۆمان بە زمانی کوردی چاپکران لەوانە ڕۆمانی "مرنا کاڵەکی ڕەند" و "هاوارا دیجلەیێ" محەمەد ئوزۆن بە دیالیکتی کرمانجی ژووروو.

دیارە ڕووداوی سیاسی و باسی خەباتی ڕەوای کورد، ژیانی پێشمەرگایەتی نێو شاخ و داخی کوردستان بووە هەوێنی چاو هەڵهێنانی ئەم بەرهەمە تازانە. زمانی ڕۆمانەکانیش پاراو ترو پوخت تر و چڕتر کراونەتەوە ئەمە لەپاڵ دیاردەی بایەخدان بە شێوەزاری ناوچەیی جوتیاران لەم ڕۆمانانەدا هەروەها باس لە کێشەی گوند نشینەکان دەکەن وەکو ڕۆمانەکانی عەزیزی مەلای ڕەش. ئەگەر چی لەم قۆناغەشدا شێوازی گێڕانەوە بە زۆربەی ڕۆمانەکانەوە دەبینرێت هەست بەوەش دەکرێت کە ڕۆمان نووسەکان بایەخیان بە تەکنیکی نوێو مۆنۆلۆج داوە سەرکەوتووانەش بە کاریان هێناون.

دەبێت ئەوەش بزانین کە ئەم قۆناغە ڕێگەی خۆشکرد بۆ ئەوەی کە ڕۆمانی کوردی لە قۆناغی نەوەدەکان زۆر زیاتر پێشبکەوێت، گەشەسەندنێکی وا بەخۆیەوە ببینێت کە هەرگیز گەشەسەندنی وای بە خۆیەوە نەبینیبێت.

لەپاڵ ئەم ڕۆمانە کوردییانەدا کۆمەڵێك ڕۆماننووسی کورد هەن کە بە زمانی بێگانە ڕۆمان دەنووسن بە ڕەچەڵەکیش کوردن و ناوبانگی جیهانییان هەیە وەك "یەشار کەمال" کە بە تورکی دەنووسێت و هەندێك لە ڕۆمانەکانی کراون بە کوردی وەك "ئەفسانەی چیای ئاگری" و "حەمەدۆك" بە چوار

بەرگ "کاریتە" و هی تر... (سەلیم بەرەکات) بە عەرەبی دەنوسێت کە کوردێکی سوریایە وەك ڕۆمانەکانی "پەڕ" و "دلشاد" کە کراون بە کوردی یان (ئیبراهیمی یونسی) کە بە فارسی دەنووسێت کە ڕۆمانی "دایکم دوو جار گریا" کراوە بە کوردی ئەم ڕۆمانەی دەربارەی کارەساتی ئەنفالکردنی گەلی کوردە لەلایەن ڕژێمی بەعسی دڕندە، هەروەها، (عەبدولمەجید لوتفی) کە ئەویش بە زمانی عەرەبی ڕۆمانی دەنووسییەوە وەك ڕۆمانی "پێشبینی لێزانە قەرەجەکان" کە کراوە بە کوردی لەلایەن شوکر مستەفا.

ئەگەر چی ئەم ڕۆمانانە لە ڕووی زمانەوە بە کوردی دانانرێن بەڵام لە ڕووی ناوەرۆکەوە بەشێکی زۆریان باسی ژیان و خەباتی ڕەوای گەلی کورد دەکەن.

نموونەی شیعری

بابا تاهیری هەمەدانی

(٩٣٧ـ ١٠١٠)ز

بابا تاهیری هەمەدانی، ناوی تاهیرە، (بابا) یان پێ وتووە چونکە یەکێ بووە لە پیاوە چاکەکانی (ئەهلی هەق)ی ئاینی یارسان.

ساڵی لە دایکبوونی بابا تاهیر ئاشکرا نییە، لە زۆر سەرچاوە باسی کراوە، بەڵام بە پێی سەرچاوە باوەڕ پێکراوەکان لە ماوەی نێوان نیوەی دووەمی سەدەی دەیەم و نیوەی یەکەمی سەدەی یازدەمی زاینی ژیاوە، لە دایک بوون و کۆچی دوایی بە ساڵانی (٩٢٧ز – ١٠١٠ز) دیاری کراوە.

شیعرەکانی بابا تاهیر بە شێوەزاری (لوڕ)ی نووسراوە، کە یەکێکە لەو شێوەزارانەی کە بەشێك لە ئەدەبیاتی کوردی پێنووسراوە، زۆربەی شیعرەکانی بابا تاهیر (دوو بەیتە) کە بریتییە لە چوار نیوەدێڕ، قافیەی نیوەدێڕی (یەکەم و دووەم و چوارەم) وەکو یەکە، بەڵام قافیەی نیوە دێری سێیەم جیاوازە، جگە لە شیعری (دوو بەیتی) نزیکەی (٥) پێنج (غەزەل)یشی هەیە.

بابا تاهیر لە شیعرەکانیدا فەلسەفەیەکی قووڵ و واتایەکی بەرزو جوان دەدرەوشێتەوە.

نموونە لە دوو بەیتەکانی بابا تاهیر:

مەگەر شێر و پلنگی ئەی دڵ ئەی دڵ
بەموو دایم بە جەنگی ئەی دڵ ئەی دڵ
ئەگەر دەستوم ڕەسەد خونت وەریژوم
بوینم تا چ ڕەنگی ئەی دڵ ئەی دڵ

وشە : واتا

موو : من

بەموو: لەگەڵ من

دەستوم ڕەسەد: بکەویە بەر دەستم

بوینم: ببینم

خونت وەڕێژوم: خوێنت دەرێژم

(دیارە تۆ وەکو شێر و پڵنگی ئەی دڵ، هەمیشە لەگەڵ من لە جەنگ دای، ئەگەر بکەویە بەر دەستم خوێنت دەرێژم، بۆ ئەوەی ببینم ڕەنگت چۆنە).

مەولەوی

(١٨٠٦ — ١٨٨٢)ز

ناوی (عەبدول رەحیمی)ە، کوڕی سەعیدە، لە هۆزی (تاوەگۆزەییە)، لە ساڵی (١٨٠٦ز) لە خاکی جوانڕۆ لە دێی (تاوەگۆز) لە دایکبووە، لە ساڵی (١٨٨٢ز) لە گوندی (سەرشاتە) کۆچی دوایی کردووە. مەولەوی مەلایەکی یەکجار شارەزا بووە، بە تایبەتی لە عەقیدە دەستێکی باڵای هەبووە، لەسەرەتا نازناوی (مەعدومی) ئینجا (مەولەوی) کردۆتە نازناوی خۆی.

لە ڕووی ناوەڕۆکەوە سروشتی کوردستان، کاریگەری تەواوی لەسەر شیعرەکانی مەولەوی هەیە، کە شیعری بۆ هەر چوار وەرزی ساڵ و کوێستانەکانی جافایەتی گوتووە، لەگەڵ شیعری دڵداری و ئاینی و لاواندنەوە و..... هتد.

دیارە کە سەرجەم شیعرەکانی بە شێوەزاری (هەورامی) نوسیوە.

مەولەوی جگە لە دیوانەکەی، چەند بەرهەمێکی تری هەیە، بەتایبەتی لەسەر (عیلمی کەلام) کە دەستێکی باڵای لەو زانستە هەبووە وەك: (الفضیلة، العقیدة المرضیة، الفوائح) و هەروەها نامیلکەیەکی بە زمانی فارسی هەیە، کە باسی ئوسولی تەریقەتی نەقشبەندی دەکات.

نموونەیەك لە شیعری مەولەوی

ئەم پارچە شیعرە کە دەربارەی سروشتە، تیایدا وەسفی سەرچاوەی (زەلم) دەکات:

١) وەهاران سەیرەن، سەوزەی دیـــاران
نـم کەوت نە دیدەش، چون شەو بێداران

٢) پـــەی دڵەی مانیای دەروون مەلالان
ســـایە بەستەوە خەیمەی گوڵاڵان

٣) بـــۆی یەخەی سەحەر پەی دەماخ دڵ
مانـۆ وەنـەسیم جیێب جـەمین گـــوڵ

٤) چـــون دێـوانـەی شـۆر ئازیز نەسەردا
شـــە تـاو سەرهۆرگرت وەدەشت و دەردا

٥) تـــووڵانی چون هیجر خاتـــر پرداران
ڕەوان وێنەی وەصـڵ گەردن بێ گەردان

٦) های جەشنۆی وەش رۆح ئەفزای کاوان
ئـای جەشاخەی تاف ساف ســــەرداران

دوو دێری یەکەم بۆ لەبەر کردنە

لێكدانەوەی شیعرەكە :

١- واتە: بەهارە وەختی تەماشایە، سەوزە گیای دەشت و كێوەكان ئاونگ نیشتووەتە سەر چاویان، وەك پیاوانی خوا كە شەو ناخەون، بیر لە خوا دەكەنەوەو فرمێسك لە چاویانا دەدرەوشێتەوە.

٢- (مانیا) واتە (ماندوو) واتە: خێوەتی گولاڵەكان سێبەریان بۆ دڵی ماندووی پڕ لە خەفەتەكان كردووە.

٣- (مانۆ) واتە (ئەشوبهێ)، (جێب) واتە (سینگ و بەرۆك): بۆنی بەرە بەیان لە هەوای سینگ و بەرۆكی نازداران دەچێت، لە خۆش كردنی دەماخی دڵدا.

٤- (شۆڕ) واتە (عەشق): مانای ئەم دێرە لەگەڵ دێرەكانی دوای خۆی لێك دەدرێتەوە.

٥- (توولانی) واتە (درێژ): لافاوی بەهار سەری خۆی هەڵگرتووە رێگای دەشت و دەری گرتووە، وەك دڵدارێك كە عەشقی یار لە دڵی عاشقی دەردەداران، ساف و مەنگە وەك گەیشتن بە یاری گەردن بێ گەرد.

٦- (وەش) واتە (خۆش)، (شاخە) واتە (هارە): مانای ئەم دێرەش لەگەڵ دێری دوای خۆی لێك دەدرێتەوە.

پرتەوی هەکاری

(١٧٥٦ – ١٨٢٥)ز

ناوی مستەفا بەگی کوڕی عەبدوڵڵا بەگی کوڕی محەمەد کوڕی ئێزدین شێرە، بە بنەماڵە لە میرانی ناوچەی هەکارییە.

نازناوی (پرتەوی هەکاری) یان (شاپرتەوی هەکاری) بۆ خۆی داناوە، لە ساڵی (١٧٥٦)ز، لە ناوچەی هەکاری لە دایکبووە، لەگەڵ ئەوەی زانیاری تەواوی لە ژیانی نەماوەتەوە، بەڵام وەك دەرکەوتووە لە ساڵی (١٨٢٥)ز کۆچی دوایی کردووە.

ناوچەی هەکاری وەك ناوەندێکی ڕۆشنبیری دەوڵەمەند کاریگەری هەبووە، بۆ خەملاندنی چێژو خەیاڵی پرتەو، چونکە ناوچەی هەکاری شوێنی لەدایکبوون و ژیانی هەندێ لە زاناو شاعیرە هەڵکەوتووەکانی وەك (عەلی تەرەماخی و عەلی حەریری و فەقێی تەیران و مەلایی باتەیی و ئەحمەدی خانی) و گەلێکی تر بوون، هەر بۆیە بەناوەندێکی گەورەی خوێندەواری و ڕۆشنبیری لە کوردستانی باکووردا دەرکردووە.

لە ڕووی ڕووخسارەوە، وەکو هەموو شاعیرە کلاسیکەکاني تری ئەدەبی کوردی، شیعرەکانی لە (غەزەل و قەسیدە) پێکهاتووە، جگە لەمانە کۆمەڵێك چوارین و پێنجین و موستەزادی هەیە.

لە ڕووی ناوەڕۆکەوە، موناجات و ستایشی پێغەمبەر و دڵداری و وەسفی خۆشەویست و سروشت، هەموو لایەنێکی شیعرەکانی گرتۆتەوە.

شیعرەکانی بە زاری کرمانجی سەروو نوسراوە، کە یەکێکە لەو زارانەی بەشێکی زۆری ئەدەبیاتی کوردی پێنووسراوە لە کۆن و ئێستادا.

ئیرۆكە م تالیع سەحەریٚ دلبەری سەلما
مەشیا ب خرامان
مەستانە وەش، كە چ كولەه و قامەتی ڕەعنا
شەنگا شەبی ڕیحان
ئەڤ شیوەو ئەڤ عیشوەو ئەڤ ناز و نەزاكەت
ئەسلن م نەدی بوون
یا ڕەب ژ هەمی دەردە و بەلا و ئافاتی دنیا
حافز كو ب یەزدان

(هەمووی بۆ لەبەركردنە)

لیٚكدانەوەی شیعرەكە :

١– ئیرۆكە: ئەمرۆكە، م: من، تالیع: بەخت، مەشیا: ڕۆیشت، واتە (ئەمرۆ بەیانی زوو، بەختم وا دەرچوو، كە دولبەری سەلما ڕۆیشت بە خەرامان).

٢– وەش: ڕۆیشت، كە: كو، كو لەه: بەرز و قیتو قۆز، واتە (ڕۆیشتنێكی بە لەنجەولارو (سەرخۆشانە) و بەرزو قیت، بەژن و بالای وەكو شەنگەبی ناسك لە شێوەی ڕێحان).

٣– ئەڤ: ئەم، واتە(ئەم شێوە ڕۆیشتنەو ئەم عیشوەتەو ئەم نازە و نەزاكەتە هەرگیز هاوتای نییە، من نەم دیوە.

٤– خوایە لە هەموو دەرد و بەلاو ئافاتی دونیا بیپارێزی، لەبەر خاتری ناوی خۆت (یەزدان).

حەمدی

(١٨٧٨ – ١٩٣٦)ز

ناوی ئەحمەدە کوری فەتاح بەگی حاجی ئیبراهیم بەگی مەحمود بەگی ساحێبقرانە، لە ساڵی ١٨٧٨ز لە شاری سلێمانی لەدایکبووە، لە شەوی (١٢)ی تشرینی دووەمی ساڵی (١٩٣٦)ز کۆچی دوایی کردووە لە گردی سەیوان لە شاری سلێمانی نێژراوە.

شیعرەکانی حەمدی بەزاری کرمانجی خواروو نووسراوە وەك هەر شاعیرێکی کلاسیکی کوردی، کێشی عەرووزی عەرەبی، یەك سەروای بەکارهێناوە، بنیاتی شیعرەکانی جگە لە قەسیدەو غەزەل، گەلێ تەرجیع بەندە و تەرکیب بەند و چوارینی هەیە.

لە ڕووی ناوەڕۆکەوە شیعری (نیشتمانپەروەری و ئاینی و دڵداری و وەسفی سروشتی کوردستان)ی هەیە. حەمدی خاوەن بیرو باوەرێکی کوردانەی بەرزبووە، هەر بۆیە شیعرەکانی ڕاستگۆیانە لە دڵ و دەروونێکی پاکەوە هەڵقوڵاوە.

نموونەیەك لە شیعری حەمدی کە لە ساڵی ١٩٢٧ وتویەتی:

کوردستان

ئەی وەطەن ڕۆم و عەجەم موشتاقی کوردستانتە

ئیفتخاری میللەتی کورد شەوکەتی عینوانتـە

بەستە سەربەرزی ئێواران، سبەینان مانگ و ڕۆژ

وەك نیشانی ئیفتخاری سنگ و نەجمەی شانتە

بەرق ئەدا و ئەرژێ وەکو ئەمواجی گەوهەر چەشمەکان

ئـاوە یـا ڕۆحـی ڕەوانی چەشـمەی حەیـوانتـە

ئاوە یا نوورە لە عەکسی خۆر کە ئەبریسکێتەوە

ئەهلی حیکمەت وا ئەزانێ دوڕەکانی (کان) تە

گوڵگوڵی سوور و سپی خاڵخاڵی خاکی ڕەش ئەڵێ

بۆ درەیی و روخسار و سورمەی رشتنی چاوانتە

عاشقی ڕەنگی خەزانی تۆیە بۆیە دێ بەهار

فەسڵی هاوین گەرمە مەیلی بەفرەکەی زستانتە

(دوو دێر بۆ لەبەرکردنە)

(کان) واتە مەنجەم، ئەو شوێنەی کانزای لێ دەردێت.

بەشی ڕەوانبێژی

د. عزیز گەردی

پێداچوونەوەی زانستی

سادق ئەحمەد عوسمان — محسن احمد كريم

فاروق نورالدين ئاغۆك

ڕەوانبێژی

ڕەوانبێژی ئەوەیە قسەو هۆنراوە ڕەوان و جوان و کاریگەر بێ و لەگەڵ بار و دۆخی گوێگر و هەڵوێستی قسەکردنەکە بگونجێت بۆ ئەوەی مەبەستەکەی بە ڕوونی لە خوێنەر بگەیەنێ و چێژی پێ ببەخشێت و کاری تێ بکات. ئەمەش بە هەڵبژاردنی وشەی لەبارو داڕشتنی تۆکمە و ڕێکخستنی ژیربێژییانە دێتە دی.

زانستی ڕەوانبێژی لەو هونەر و دەستوور و بنەمایانە دەکۆڵێتەوە کە دەبن بە مایەی ڕەوانی و جوانی کاریگەری قسەو پاراستنی لە لێڵی و شل و شێواوی.

لێرەدا باسی بەشێکی کەم لە بابەتەکانی ڕەوانبێژی دەکەین:

لێکچواندن

ئ- پێناسەی لێکچواندن: لێکچواندن لەسەر بنەمای بەراورد هاتووە. بۆ ڕوون کردنەوەو چەسپاندنی سیفەتی شتێك، ئەو شتە لەگەڵ شتێکی تر بەراورد دەکرێت کە سیفەتە مەبەستەکەی تێدا زاڵە، بۆ ئەوەی سیفەتەکە بەم بەراوردە ڕوون بێتەوەو بەزێدەڕەویی دەربکەوێت. ئەو شتەی بابەتی باسەکەیە پێی دەگوترێ (لێچوو) و ئەوەی بۆ بەراورد و ڕوونکردنەوە ناوبراوە پێی دەگوترێت (لەوچوو). سیفەتی هاوبەشی نێوان ئەم دوو بنەڕەتە پێی دەگوترێت (رووی لێکچوون) و دەشێ ئامرازێکیش هەبێت دوو بنەڕەتەکە بەیەکەوە ببەستێت پێی دەگوترێت (ئەوزاری لێکچواندن).

نموونەیەك:

دڵم هەروەك سەماوەر پڕ لە جۆشە

خەریکی سۆز و گریان و خرۆشە

لەم دێڕەدا. لێکچواندن لە نیوەی یەکەمدایە. (ناری) دەیەوێ باسی دڵی پڕ جۆش و خرۆشی خۆی بکات. بۆ ڕوونکردنەوەی ئەم جۆش و خرۆشە دڵی خۆی لەگەڵ سەماوەر بەراورد کردووە کە هەمیشە لە کوڵ و جۆشدایە. بابەتی باسەکە دڵی شاعیرە، ئەمە (لێچوو)ە، سەماوەر بۆ ڕوون کردنەوەی سۆز و خرۆشی دڵی شاعیر هاتووە، ئەمە (لەوچوو)ە. سیفەتی هاوبەشەکە جۆش و خرۆشە، ئەمە (ڕووی لێکچوون)ە (هەروەك)یش ئەوزاری لێکچواندنەکەیە.

ب- بنەڕەتەکانی لێکچواندن:

لێکچواندن بە گشتی لە چوار بنەڕەت پێك دێت:

١- (لێچوو) ئەمە بابەتی باسەکەیە. لە هەموو بنەڕەتەکان لە پێشترە، چونکە باس باسی ئەمە. ئەوانی تر بۆ خزمەتی ئەم هاتوون.

٢- (لەوچوو) ئەمە بۆ ڕوونکردنەوەی لایەنێکی (لێچوو) دێت کە بەراوردەکەی لەسەر بنیات دەنرێت.

ئەم دوو بنەڕەتە (لێچوو و لەوچوو) بنەڕەتی بنچینەیین لە لێکچواندندا. بەبێ ئەم دووە لێکچواندن دروست نابێت هەر کام لەم دووە لابدرێت لێکچواندنەکە نامێنێت.

٣- (ڕووی لێکچوون) سیفەت و لایەنی هاوبەشی نێوان هەردوو بنەڕەتە بنچینەییەکەیە ئەم سیفەتە لە لێکچواندنی ئاساییدا، لە (لێچوو) بێ هێز و لە (لەوچوو) بە هێزە.

٤- (ئەوزار) ئەو وشەیە کە دەوری بەیەکەوە بەستنی هەردوو بنەڕەتی بنچینەیی لێکچواندن (لێچوو و لەوچوو) دەگێرێ. ئەمە هەندێ نموونەی ئەوزاری لێکچواندنن: (وەك ، وەکو ، هەروەك ، لەو دەکا ، لەو دەچێ ، ئاسا، چون ، وێنەی ، چەشنی...)

ئەم دوو بنەڕەتەی دواوە (رووی لێکچوون و ئەوزار) بنەڕەتی بنچینەیی نین، بۆیە دەشێ باس بکرێن و دەشێ فرێ بدرێن.

نموونە:

دڵم زنجیر ئەکەم ئەمما لە یاری دڵڕوبا چ بکەم؟

ڕەگم وشکە وەکو پووشە، لە قووەی کارەبا چ بکەم؟

(قانیع)

لێکچواندن لە نیوەی دووەمدایە ((ڕەگم وشکە وەکو پووشە..)) قانیع ڕەگی خۆی لە وشکایەتیدا بە پووش چواندووە. بنەڕەتەکانی لێکچواندنەکە ئەمانەن:

١- ڕەگی شاعیر: لێچووە

٢- پووش: لەوچووە

٣- وشکایەتی: ڕووی لێکچوونە

٤- وەکوو: ئەوزاری لێکچواندنە

پ- بنەڕەتە باسکراوەکانی لێکچواندن:

- بۆی هەیە هەر چوار بنەڕەتەکەی لێکچواندن هاتبن وەکو دوو نموونەکەی سەرەوە.
- بۆی هەیە سێ بنەڕەت هاتبن ئەمەش دوو جۆرە:

ئـ- بۆی هەیە سێ بنەڕەتە باسکراوەکان (لێچوو و لەوچوو و ئەوزار) بن و ڕووی لێکچوون نەهاتبێ. نموونە:

قەسەم بەو شەربەتی دیداری پاکت

شەرابم عەینی زەهری مارە بێ تۆ

(نالی)

لە نیوەی دووەمدا، لێکچواندنەکە بریتییە لە (شەرابم عەینی زەهری مارە) بەبێ یار شەرابی خۆی بە زەهری مار چواندووە. لەم لێکچواندنەدا، تەنیا سێ بنەڕەت هاتوون.

١- شەرابی شاعیر: لێچووە

٢- زەهری مار: لەوچووە

٣- عەینی: ئەوزارە

(ڕووی لێکچواندن) کە کوشندەییە، نەهاتووە چونکە خوێنەر خۆی دەیزانێت.

ب- بۆی هەیە سێ بنەڕەتە باسکراوەکان (لێچوو و لەوچوو و ڕووی لێکچوون) بن و ئەوزاری لێکچواندن نەهاتبێ، نموونە:

کوڕ ئایینەیێ جەمالێ زاتــــن

کەچ مەظهەرێ پورتەوا صیفاتن

(خانی)

لە نیوەی یەکەمدا، لێکچواندن لە (کوڕ ئایینەیێ جەمالێ ذاتن) دایە خانی (کوڕی) بە (ئاوێنە) چواندووە کە جوانی زات پێشان دەدەن.

١- کوڕ: لێچووە

٢- ئایینە: لەوچووە

٣- جەمالی زات پێشاندان: ڕووی لێکچوونە

(ئەوزار) نەهاتووە

- بۆی هەیە تەنیا دوو بنەڕەتە بنچینەییەکە(لێچو ولەوچوو) هاتبن و دوو بنەڕەتە نابنچینەییەکە (رووی لێکچوون و ئەوزار) نەهاتبن وەك:

دەمێك بوو چاوەڕێ ی بەفرێکی وا بووم مژدە بێ باری
سەرم بەفرە کەچی هێشتا شەڕە تۆپەڵمە بۆ یـــاری

(پیرەمێرد)

لێکچواندن لە(سەری شاعیرە) کە بە(بەفر)ی چواندووە.

سەرم: لێچووە

بەفر: لەوچووە

ئەوزار و ڕووی لێکچوون نەهاتووە.

پرسیار

لەم دێڕە شیعرانەی خوارەوەدا، لێکچواندن دەربێنەو بنەڕەتەکانی لەیەك جیا بکەرەوە:

١- ئەمن کێوم، سەرم شاخە، هەناسەم
نەسیمە، چاوەکانم، مێزەرم، تەم

(حاجی قادری کۆیی)

٢- قەلبێ مە شوبهێ زێر ژ فەیزاتە جەلا گرت
ما رووسیە ھ و سیفەت رەنگی سەدا گرت (جزیری)

٣- دێ بەتاو ئەشکی دوو چاوم هەروەکوو دیجلەو فورات
مەزرەعەی غەم سەوزە، تێراوە لەبەر ئەم دوو شتە

(کوردی)

٤- تاکەی چون مەجنوون وێڵی هەردان بم؟
تاکەی خەمزەدەی باری هیجران بم؟

(مەولەوی)

٥- لارو لە نجەت، بەستەیە، مۆسیقایە، گۆرانی یە
بەژن و بالاکەت نموونەی هەیکەلی یۆنانی یە.

(هەردی)

٦- ئەیلوفەر دل، تو دل ئافتابی
تەن شبهی کەتان، تو ماهتابی

(خانی)

خواستن

ئـ- **پێناسەی خواستن:** خواستن ئەو لێکچواندنەیە کە تەنیا یەکێ لە دوو بنەڕەتە بنچینەکەی هاتبێ و ئەوی تر نەهاتبێ.

نموونە:

ئیلاهی! نەرگزا مەی مەست و نازك
ژ دەستی خوار و بەدخواهان بپارێز

(جزیری)

(ئیلاهی: خودایە، مە = ئێمە، ژ: لە ، خوار: لارو خراپ، بەدخواه: بەد نیاز) خواستن لە وشەی (نەرگز) دایە. مانای وشەکە جۆرە گوڵێکە. جزیری یارەکەی خۆی بە (نەرگز) چواندووە (یار) (لێچووە)، (نەرگز) (لەوچووە) (مەست و نازك) (ڕووی لێکچوونە) (ئەوزار) نەهاتووە. بەڵام لەو لێکچواندنەدا دیارە (جزیری) لە دوو بنەڕەتە بنچینەییەکە (یار ، نەرگز) تەنیا یەکێکی هێناوە (لەوچوو – نەرگز). ئەوی تری فڕێ داوە (لێچو – یار) لەم دێرە شیعرەدا (نەرگز) بۆیار بەکارهاتووە.

نموونەیەکی تر:

وانەزانی دەستی غەم یادت لە دڵدا دەرئەکا
ئەشکی خوێنینم دەلیلە بۆ کەسێ باوەڕ نەکا

(هەردی)

لەم دێرە شیعرەدا خواستن لە (دەستی غەم) دایە. لەبەر وشەی (دەست) یەکسەر بیرمان بۆ ئەوە دەچێت کە (غەم) بە (مرۆڤ) چوێنراوە. غەم (لێچووە). مرۆڤ (لەوچووە). ئەمە دوو بنەڕەتە بنچینەییەکەی لێکچواندنن. لەم دووەدا تەنیا (لێچوو – غەم) هاتووە، (لەوچوو – مرۆڤ) نەهاتووە.

ب. جۆرە سەرەکییەکانی خواستن:

خواستن لە رووی دەرکەوتنی یەکێ لە دوو بنەڕەتە بنچینەییەکەوە دەکرێت بە دوو جۆر:

١- خواستنی ئاشکرا: ئەو خواستنەیەکە لە دوو بنەڕەتە بنچینەییەکەی لێکچواندن تەنیا (لەوچوو) هاتبێت و (لێچوو) فڕێ درا بێت.

نموونە:

هەرچەند گوڵ سیس ئەبێ بگرین
ئاڵتوونی دار ئەڕژێ بگریـــــــن

(گۆران)

خواستن لە وشەی (ئاڵتون) دایە. لەبەر وشەی (دار) دەزانین مەبەست لە وشەی (ئاڵتوون) ئاڵتوونی ڕاستەقینە نییە، بەڵکو گەڵای زەردە. واتە گۆران گەڵای زەردی بە ئاڵتوون چواندووە: گەڵای زەرد (لێچووە) ئاڵتوون (لەوچووە). لەم دووە (لێچوو- گەڵای زەرد) فڕێ دراوە و تەنیا (لەوچوو - ئاڵتوون) باس کراوە. ئەم جۆرە خواستنە، کە (لەوچوو) هاتبێ و (لێچوو) فڕێدرابێ پێی دەگوترێ (خواستنی ئاشکرا).

٢- خواستنی درکاو:

تا نەگریا ئاسمان و ئەم وڵاتی دانەگـــــــرت
گوڵ چەمەن ئارا نەبوو، هەم لێوی غونچە وا نەبوو

(نالی)

(چەمەن ئارا: ڕازێنەرەوەی چەمەن، وانەبوو: نەکرایەوە)

لە نیوەی یەکەمدا خواستن لە (تا نەگریا ئاسمان) دایە. لەبەر وشەی نەگریا (نەگریا) دەزانین (ئاسمان) بە (مرۆڤ) چوێنراوە. ئاسمان (لێچووە)، مرۆڤ

(لەوچووە). لێرەدا تەنیا (لێچوو – ئاسمان) هاتووە و (لەوچوو – مرۆڤ) فڕێ دراوە، ئەوەندە هەیە (گریان)ی مرۆڤ دراوە بە ئاسمان کە نیشانەی خواستنەکەیە.

لە نیوەی دووەمدا، خواستن لە (لێوی غونچە وانەبوو) دایە لەبەر وشەی (لێو) دەزانین (غونچە) بە (مرۆڤ چوێنراوە). غونچە (لێچووە). لێرەدا تەنیا (لێچوو – غونچە) هاتووەو (لەوچوو – مرۆڤ) نەهاتووە. (لێو) نیشانەی خواستنە.

ئەم جۆرە خواستنە کە (لێچوو) بگوترێ و (لەوچوو) فڕێ بدرێ پێی دەگوترێ (خواستنی درکاو).

پرسیار

لەم دێڕە شیعرانەدا خواستن دەربێنەو بنچینەکەی ڕوون بکەوەو جۆرەکەی دیاری بکە:

١- لایدا سەرپۆش و پەرچەمی بای شەماڵ
مانگێك هاتە دەر پڕ لەخەت و خـــاڵ!!

(حەمدی)

٢- شێر لەبێشە دەرپەڕی دەست بەخە نجەر
روو بەڕوو ئەیدا لە زومرەی دوژمنـــــان

(سالم)

٣- ئەو هەردوو نیهاڵێ عەرعەرا شەنگ
روو نیشتنی میساڵێ غونچە دڵتەنگ

(خانی)

٤- رۆژتە ئەی بادی ئەورۆزی لەبنی بەفری گـــــران
کانی پێی سڕ بوو، چناریش دەستی چوو، پە نجەی تەزی

(حاجی)

٥- ئەڵێن ساڵ دوانزە مانگە
من مانگم دی چواردە ســاڵە

(پیرەمێرد)

٦- چاوەکەم ئەمڕۆ لەگوڵشەن گوڵ بەعیشوە خۆی نـــواند
ئەك نمەك گیربم بە مەرگی تۆ قەسەم هیچ ئەمدواند

(وەفایی)

ڕەگەزدۆزی

ئـ- پێناسـەی ڕەگـەزدۆزی: ڕەگـەزدۆزی ئەوەیـە دوو وشـە یـان زیاتر لـە شێوەدا، واتە لە دەنگەکان وەکو یەك وا بن یـان لەیەکـەوە نزیـك بـن، بـەڵام مانایان جیا بێ. ئەگەر یەك مانایان هەبێ ڕەگەزدۆزی دروست نابێت.

نموونە:

ئەگەر خاڵت بڵێم مشکی خەتـای
عەزیز من ئەمەم عەینی خەتـایە

(حاجی)

لە کۆتایی هەردوو نیوە دێڕدا، وشەی (خەتا) هاتووە، هەردوو وشەکە لە شـکڵدا یـەك شـتن بـەڵام لـە مانـادا جیـان. یەکـەمیان (خـەتا) شـوێنێکە لـە تورکستانی چین، کەچی دووەم بەمانای گوناه و تاوان هاتووە.

نموونەیەکی تر:

بە ئاه و گریان دیسان هاتەوە هەوری نیسان
جگەر پڕئـاو و ئـاور وەك عـاشقی بێ قـــەرار

(وەفایی)

لەم دێڕەدا ڕەگەزدۆزی لە وشەکانی (ئـاو) و (ئـاور – ئـاگر) دایـە. ئـەم دوو وشەیە هەر چـەندە لـە شـکڵدا کـت ومـت وەکـوو یـەك نـین بـەڵام لەیـەك نزیکن. جیاوازییان تەنیا ئەوەیە کە وشەی (ئاور) یەك دەنگ (ر)ی کۆتایی لە وشەی (ئاو) زیاترە.

ب- جۆره سەرەكییەكانی ڕەگەزدۆزی: ڕەگەزدۆزی دوو جۆری سەرەكی هەیە كە ئەمانەن:

ڕەگەزدۆزی تەواو و ڕەگەزدۆزی ناتەواو.

١- ڕەگەزدۆزی تەواو:

ئەوەیە ئەو وشانەی ڕەگەزدۆزی دەیانگرێتەوە، لە شكڵدا كت و مت و بێ جیاوازی وەكو یەك وابن. واتە لەم خاڵانەی خوارەوە وەكوو یەك بن:

- ژمارەی دەنگەكان
- جۆری دەنگەكان
- ڕیزی دەنگەكان

نموونە:

ئەوەی ڕێگەی لەكوردەكان گۆڕی
لەعنەتی خوا لە ئەلحەمدو گۆڕی

(مەلای گەورە)

رەگەز دۆزی تەواو لەنێوان وشەی(گۆڕی) ی كۆتایی نیوەی یەكەم و (گۆڕی)كۆتایی نیوەی دووەمدایە، ئەم دوو وشەیە روخساریان وەكوو یەك وایە، بەڵام مانایان جیاوازە؟ یەكەمیان واتە ڕێگە لێ گۆڕین كە كارە، بەڵام دووەمیان ناوە واتە(قەبر).....

٢- ڕەگەزدۆزی ناتەواو:

ئەوەیە ئەو وشانەی ڕەگەزدۆزی دەیانگرێتەوە لەشکلدا کت و مت وەکو یەك نەبن، جیاوازییان هەبێ بەڵام لەیەکەوە نزیك بن.

جیاوازییەکە دەبێ تەنیا لە یەکێ لەم خاڵانە بێت:

- ژمارەی دەنگەکان
- جۆری دەنگەکان
- ڕیزی دەنگەکان

بۆی هەیە وشەکان لە ژمارەی دەنگەکانەوە جیاوازبن، واتە یەکێ لە وشەکان دەنگێك یان ئەگەر وشەکە درێژ بوو، دوو دەنگ لەوەی دی زیاتر بێ. زیادەکەش لەواتە لە سەرەتا یان لە ناوەڕاست، یان لە کۆتایی وشەکە هاتبێت. نموونە:

مەعشووق تویی ب فەخر و نازی
عاشق تویی لێك بێ نیـــــازی

(خانی)

ڕەگەزدۆزی لە وشەکانی (ناز) و (نیاز) دایە، دووەمیان (نیاز) یەك دەنگ (یـ) لە یەکەمیان (ناز) زیاترە و دەنگە زیادەکە کەوتۆتە ناوەڕاستی وشەکەوە (ـ یـ ـ).

- یان وادەبێ وشەکان لە جۆری دەنگێك جیاوازبن، جا ئەو دەنگەی گۆڕاوە چ لە سەرەتا، یان لە ناوەڕاست، یان لە کۆتایی بێ.

نموونە:

پیری بە تەنیا ڕەحمەتە
پیری و هەژاری زەحمەتە (حەمدی)

- له دێره شیعرەکەدا ڕەگەز دۆزی ناتەواو لەنێوان ووشـەکانی (ڕەحمەتـه) و (زەحمەته) دا هەیە چونکە دەنگی یەکەمیان جیایە.
- بۆی هەیە وشەکان لە ڕیزبوونی دەنگەکان جیابن. نموونە:

یەك زێدە شیرین زیادە مەحبــــوب

یەك ڕووحی قولووب حووری مەقلوب

(خانی)

لە نیوەی دووەمدا، ڕەگەزدۆزی لە وشەکانی (ڕووح) و (حوور) دایە. ئەم دوو وشـەیە لـە ژمـارە جـۆری دەنگـەکان وەکـوو یـەکن، بـەڵام ڕیـزی دەنگـەکان گۆڕاوە.

	١	٢	٣
یەکەم	ر	وو	ح
دووەم	ح	وو	ر

پرسیار

لەم دێڕە شیعرانەی خوارەوەدا، ڕەگەزدۆزی دەربێنەو جۆرەکەی بنووسەو دیاری بکە:

١- ئەی خامە تەژی گەلەك درێژ کر
ئەڤ نامە بەسە تە پـــڕ قـرێژ کر
(خانی)

٢- ئێمە هەر چەندە کە قەومێکی زۆرین
بەڵام چونکە قەومێکی خۆخۆرین
بۆیە دائیما والەژێر دەستی زۆرین
(بێ کەس)

٣- با نەچێتە لای ڕەقیبان، یار ئەنیسی خانە بێ
لازمە ئەو ئاسکە لـــەولانەبێ لـــەولانـــەبێ
(زێوەر)

٤- شکانیان کەمانچەی دەستم
بەڵام زوو فریاکەوت هەستم
(کامەران موکری)

٥- گوڵ لەناو باخا پێکەنی تـــــــا ڕۆژ هەڵات
گوڵ لەناو ماڵی منا پێ ی پێکەنی تا ڕۆژهەڵات
(حەریق)

٦- قژ کاڵی، لێو ئاڵی، پڕشنگی نیگـــا کاڵ
ئەی کچە جوانەکەی سەرگۆنا نەختێ ئاڵ
(گۆران)

دژیەك

ئـ- پێناسەی دژیەك: دژیەك ئەوەیە دوو وشە دژو پێچەوانەی یەكتربن. وەكوو: گەورەو بچووك، پاك و ناپاك، مردن و ژیان، بەهێز و بێ هێز.....نموونە:

مەژی بۆ مردن، بمرە بۆ ژیان
چۆن قازانج ئەكەی تا نەكەی زیان

(برایم ئەحمەد)

(لەم دێرە شیعرەدا دژە یەك لەنێوان ئەم وشانە دا هەیە

مردن × ژیان

قازانج × زیان

ئەكەی × نەكەی

ب- جۆرە سەرەكییەكانی دژیەك: دژیەك دوو جۆری سەرەكی هەیە:

ئـ- دژیەكی ئەرێ: ئەوەیە وشەكان هەریەكە لە رەگەزێكی سەربەخۆ بن، لە مانادا دژو پێچەوانەی یەكتر بن وەكوو (خەندەو گریان، تاڵ و شیرین، سەركەوتن و ژێركەوتن......هتد) وەكوو:

چ رووناكی بێ، چ تاریكی، چ نزمی بێ یا بەرزی
بە خۆشی بێ وەیا تاڵی هەمووی ئەڕوا لەسەر ئەرزی

(پیرەمێرد)

دژە یەكی ئەرێ لەم دێرە شیعرەدا ئەمانەیە:

رووناكی × تاریكی

نزمی × بەرزی

خۆشی × تاڵی

ب- دژیەکی نەرێ: ئەوەیە دوو وشەکە بە نەفی یان نەهی بووبن بە دژیەک وەکوو پاك × ناپاك ، مەرد × نامەرد ، بڕۆ × مەڕۆ ، بەهێز × بێ هێز...

نموونە :

ئەی کوردی جەفا دیدە بەسە قەیدی ئەسارەت

نادان بە کوتەك حاڵی دەبێ، دانا ئیشـــارەت

(قانیع)

دژیەك لە نێوان (دانا × نادان) دایە. کە هەردوو وشەکە لەیەك ڕەگەزن بەلام بە نەفی بوونەتە دژیەك.

پرسیار

لەم دێڕە شیعرانەدا چی دژیەك هەیە دەری بێنەو جۆرەکەی دیاری بکە:

١- **گەلێکم ڕۆژگاری تاڵ و شیرین رابوارد ئاخۆ**
مەرگ مەودا دەدا ببینم سەردەمێکی تـــــر

(هێمن)

٢- **ئەوەی ڕزقی موقەڕەڕە بۆخۆی دێ**
سەد دەفعە بخوازێ یـــا نەخوازێ

(حاجی)

٣- **یارم لە ئەندەروون هات دەستی رەقیب لەدەستا**
غەمناك و شادمانم، رەحمەت عەزابی هێنــــا

(سالم)

٤- **نێرگزێن شەنگ و مەستن چەپ و راست**
ساقیان جام و دەستن چەپ و راست

(جزیری)

٥- **دژمن ل مەشانە دۆست غەمگین**
فەرزە مرنا چەکۆ و تــاجدین

(خانی)

٦- **ئەگەر دۆستم، ئەگەر دوژمن بزانم**
ئەوەندەم تێگەیێنە کامەیـــــانم

(مەدهۆش)

جوانی بایس

ئەوەیە دیاردەیەك هۆی دروست و راستەقینەی خۆی هەبێ، بەڵام ئەو هۆیە بخرێتە لاوە بۆ جوانکردن و رازاندنەوەی شیعرەکە هۆیەکی تری هونەرمەندانەی بۆ درووست بکرێ کە زۆر دوور بێت لە هۆیە درووست و راستەقینەکەی خۆی.

وەکوو لەم هۆنراوەیەی (هەردی) هاتووە

مانگی ئەو بۆیە هەموو شەو زیاد ئەکاو ئەشنێتەوە

تــا جوانی خۆی وەکوو ڕووی تــــۆ بڕازێنێتەوە.

کاتێ گەییە چواردەمین شەو تێ ئەگا نــــاگا بە ڕووت

جا لە داخا وردە وردە کز ئەبێ و ئەتوێتـــــــەوە

(هەردی)

لێرەدا شاعیر زۆر وەستایانە دەیەوێت بە خۆشەویستەکەی بڵێت کە کەس لەو جوانتر نی یە دێت مانگی یەك شەوە لە زیادکردنی بەردەوامی دەباتەوە سەر ئەوەی کە دەیەوێت خۆی وەکوو رووی یارەکەی بڕازێنێتەوە، بەڵام کە لە شەوی چواردە دەبێتە مانگی تابان ئەو کاتە تێ دەگا کە هێشتا لە جوانی دا نەگەیشتۆتە یارەکەی، بۆیە لە داخ و خەفەتا وردە وردە بەرەو نەمان دەچێت کە ئەمەش هۆی راستەقینەی نی یە تەنها بۆ جوانکردنی شیعرەکە بەکاری هێناوە.

پرسیار:

لەم دێڕە شیعرەنەدا جوانی بایس دەربێنەو دیاردەکە دەست نیشان بکە و هۆیە جوان دروست کراوەکە ڕوون بکەوە:

١- لە خەوفی تەلعەتی، ڕۆژ هەروەکو شێت
بەڕوو زەردی هەڵات و کەوتە کێــــوان

(نالی)

٢- شەماڵ لە ترسی شنەی نسێی سەخت
پەنای بۆ باسك و پێدەشت هێناوە

(دیلان)

٣- نارنج و تورنج شوبهی زینێ
زەربوییێ ل عیللەتا نەڤینێ

(خاذ)

٤- لە لێواری حەوزا گوڵاڵەو بەیبــــوون
ساوان، نەلەرزن، لە تاو نقووم بوون

(گۆران)

٥- پەڵەی گوڵاڵە لە ترسی چنــــوور
ناو جەرگی سووتاو ڕەش هەڵگەڕاوە

(دیلان)

٦- خوێنی پاکی لاوی کوردانە ڕژاوە کێو و کــەژ
بۆیە وا نێستاکە سوورە، ڕەنگی گوڵناری هەیە!!

(هەردی)

تێهەڵکێش

پێناسەی تێهەڵکێش: ئەوەیە شاعیر یان نووسەر، نیو دێڕ، یان دێڕێک یان سەراپای هۆنراوەیەک، یان پەندێک، یان ئایەتێک، یان فەرموودەیەک، یان قسەیەکی نەستەق بۆ دەستکاری وەربگرێت و لەناو دووکەوانە بیخاتە ناو بەرهەمەکەی خۆیەوە، جاناوی خاوەنەکەی ببات یان نەبات: نموونە:

بۆ فەلەك ناكەم تەنەزووڵ هەروەكو نووری ئەڵێ
(من بە چەرخی ئاسمان سپلە ئیستیهزا ئەکەم)

(کەمالی)

لێرەدا دیارە (کەمالی) نیو دێرە شیعری (شێخ نووری شێخ ساڵح)ی تێهەڵکێشی شیعرەکەی خۆی کردووە. ناوی (نووری)شی لە پێشەوە هێناوە.

نموونەیەکی تر:

دەمێ کۆچبارەکەت ناچێ لە یـــادم
دەبێ وەك کوشتمت بشپرســـی دادم
((کەبارگەت بۆ هەوار تێك نا عەزیزم
شکا ئەستوندەگی تاولی مـــرادم))

(هەژار)

(هەژار) دێرە شیعرێکی هێمنی تێهەڵکێش کردووە بێ ئەوەی لە شیعرەکەیدا ناوی خاوەنەکەی بێنێ چونکە دێرە شیعرەکەی هێمن زۆر بەناوبانگەو خوێنەری شیعرەکانی هێمن دەیناسێتەوە.

نموونەیەکی تر:

بۆچی فەرموویەتی نەبیی ئەمین

((اطلبوا العلم ولو بالصيـــــــن))

(حاجی)

لەم دێڕەدا (حاجی) فەرموودەیەکی پێغەمبەری بەدەقی خۆی تێهەڵکێش کردووە، بێ ئەوەی دەستکاری بکا، یان بیکابە کوردی.

تێبینی: هەموو پێنج خشتەکییەکانی شاعیرێك لەسەر شیعری شاعیرێکی تری دەکا بەر ئەم هونەرە دەکەوێت.

پرسیار

١- قەدری میللەتتان بە جاریٚ شکـــان
نە حەیاتـان ما، نە ناوونیشـــان
باری تەعنەتـان وا هاتە سەرشـــان
((وەفدی کوردستـان، میللەت فرۆشان
هەرزە وەکیلی شاری خامۆشــــان))

(بێکەس)

٢- گوڵ لەسەر لقی خۆیا رەنگینــــە
((بەردیش لە جێگای خۆی سەنگینە))

(پیرەمێرد)

٣- رۆژێ فەرمووت (لیس للانسان الا ما سعـی)
هیچ کەسیش هێزی فەلاح ئیش کێڵانی نییە

(دڵدار)

٤- لە دوو ئاوان کە یەکدەگـــری دوو میسرەعی بەیتی مەولـــەوی
(سیروانی ئەم چەم تا نجەڕۆی ئەوچەم بدەن بە یەکدا ئەم چەم بۆ ئەو چەم)

(پیرەمێرد)

٥- سەیری کە ئەڵێ ی خوێنی رژاوی گەشی تۆیە
(سیروانی سروشکم کە ئەکا هاژە لــــەسەردا)

عەلی کەمال باپیر(کەمالی)

٦- تا نەتناسی ئایەت و سەعاتی ئەوقاتی دوعا
فائیدەی چــــــــی (ربنا انزل علینا مائدە)

(صابری)

سەرچاوەکان

١-	محمد عارفێ جزیری	سگڤان عبدالحکیم	١٩٨٤- بغداد
٢-	گۆڤاری سلێمانی ژ (٩)ی ساڵی ١٩٦٩	د. شوکریە رەسول	١٩٨٩ – هەولێر
٣-	المدخل لدراسه الادب الکردی المدون باللهجه الشمالیه ـ جزء الاول	تحسین ابراهیم الدوسکی	١٩٩٣
٥-	رۆلی گۆڤاری هیوا لە پێشخستنی هونەرەکانی ئەدەبی کوردیدا	نامەی ماجستیر ـ هیمداد حسین بکر	١٩٩٥
٦-	هونەرەکانی ئەدەب لە رۆژنامەگەری نیهنی کوردیدا (١٩٦١ ـ ١٩٩١)	نامەی ماجستێر ـ نەوازد علی ئەحمەد	٢٠٠٠ سلێمانی
٧-	مێژووی پەخشانی کوردی تا ساڵی (١٩٨٠)	عەلادین سجادی	٢٠٠٠ هەولێر
٨-	ئەدەبی رۆژنامەنووسی سەردەمی کۆماری کوردستانی (١٩٤٣ ـ ١٩٤٧)	نامەی دکتۆرا ـ هیمداد حسین بکر	٢٠٠١
٩-	(گۆڤاری دەنگی گێتی تازە) سەرهەڵدان و دەوری لە پێش خستنی زمان و هونەرەکانی ئەدەب و وەرگێراندا	پ. د. شوکریە رەسول	٢٠٠٣ سلێمانی
١٠-	رۆژنامەی (برایی ـ برایەتی ١٩٦٧ ـ ١٩٧٤)و رۆلی لە پێشخستنی ئەدەب و رۆشنبیری کوردیدا	نامەی ماجستیر ـ ئاریان ابراهیم احمد	٢٠٠٤ سلێمانی
١١-	چیرۆکی هونەریی کوردی	حسین عارف	١٩٧٧ بەغدا
١٢-	لێکۆڵینەوەو بیبلۆگرافیای چیرۆکی	عومەر مەرعوف	١٩٧٨ بەغدا

	کوردی	بەرزنجی	
-١٣	چیرۆکی نوێی کوردی	حەسەن جاف	١٩٨٥ ـ بەغدا
-١٤	بینای هونەری لە کورتە چیرۆکی کوریدا	ئەحلام مەنسور	١٩٩٩ـ سلێمانی
-١٥	گەڕانەوە لە خەیاڵەوە بۆ واقیع	عەتا قەرەداغی	سلێمانی ـ ٢٠٠٤
-١٦	ڕۆڵی گۆڤاری گەلاوێژ لە گەشەسەندن و پێشخستنی ئەدەبی کوردیدا	محەمەد دلێر ئەمین محەمەدد	سلێمانی ـ ٢٠٠٤
-١٧	الروایه الکوردیه	عبدالرحمن پاشا	اربیل ـ ٢٠٠١
-١٨	خۆشخوانی	عەلائەدین سوجادی	بەغدا ـ ١٩٧٨
-١٩	ڕەوانبێژی لە ئەدەبی کوردیدا	عەزیز گەردی	ب١ بەغدا ـ ١٩٧٥
-٢٠	ڕەوانبێژی لە ئەدەبی کوردیدا	عەزیز گەردی	ب٢ هەولێر ـ ١٩٧٥
-٢١	ڕەوانبێژی لە ئەدەبی کوردیدا	عەزیز گەردی	ب٣ سلێمانی ـ ١٩٧٩
-٢٢	ڕەوانبێژی	عەزیز گەردی	هەولێر ـ ١٩٩٢
-٢٣	دیوانی مەولەوی		
-٢٤	مێژووی ئەدەبی کوردی	د. مارف خەزنەدار	

بەشی خوێندنەوە

شێخ سەعیدی پیران

١٨٦٨ — ١٩٢٥

شێخ سەعید کوڕی شێخ مەحموودی ((کلّدار))ە، لە بنەماڵەیەکی ئایینی بووە، لە گوندی ((پیران)) کە کەوتۆتە ژووروی ((دیاربەکر))ەوە هاتۆتە دنیاوە، کلّدار لە قەبی بنەماڵەی بابی بووە، پیاوێکی زاناو نیشتمانپەروەربووە لەگەلّ لاوە خزمەتی خۆی کردووە یەکێك لەبەر ئەوە کە خەلیفەی ((مەولانا خالد)) بووە تەریقەتی ((نەقشبەندی)) لە ناوچەی کوردستانی تورکیادا بلاّوکردۆتەوە، لەم ڕووەوە خۆیشی بووە بە شێخێکی پایەبەرزو تا دوانزە هەزار مریدو پەیڕەوی کەری هەبوو، لەوانە بووە بە تەواوی بەسەر ئەو ولاّتانەدا زالّ بووە.

یەکێ باری عیلمیو زانایی وەکو چۆن شێخێکی بەرزبووە زاناو عالمێکی بەرزتر بووە، گەلێ ئیجازەی تەدریسی داوە بە فەقیەکانی لەمانە دوانزە عالمی هەرە گەورە لەو لاتەدا دەستنێژو ((مجاز))ی ئەم بوون.

یەکێ لەباری نیشتمانیدا لە باوەڕی شێخ سەعیددا حکومەتی ئەو سەردەمەی عوسمانی لە ڕێگای شەریعەتی ئیسلامەوە نەچووە بەڕێوە، ئەمیش بۆهاتنەوە سەرڕێ ئەو حکومەتەو بۆ کەمکردنەوەی ئەو سەرانەو پیتاکانە کە حکومەت خستبوونیە سەر دانیشتوانی ولاّت هەستا، نیشتمانپەروەرانی تری کورد دایانە پالّی، شۆرشی ١٩٢٥– ١٩٢٠ی کوردی لە ولاّتی تورکیادا پەیدابوو، لە ئەنجاما بەهۆی هەندێ کەمو کووڕیەوە کە پەیدابوو سەرنەکەوتن، شێخ سەعید گیراو لەلایەن تورکەکانەوە خنکێنرا.

ئەم پیاوە توانی لەو ماوەکەمەی ژیانیا پێشەواییەکی مێژوویی بۆ نەتەوەکەی خۆی لەو ولاّتەدا بگرێتە دەست. لەپایەی زانیاریو ئەدەبیو

هونەریدا یەکەم کەسێ بووە لەو ناوچەیەدا هۆنراوە کوردیو فارسیو عەرەبیەکانی سۆزێکی ئەدا بە مەردم. پیاوێکی بەسامان بووە. لە نان بدەییو دیوەخانداری دا بەسە بۆ ئەو کە پێشرەوی شۆرشێك بووە. ناوبانگو ((طريقة))ی مەولانا خالد لە شێخ سەعیدی پیرانەوە لەو ناوەدا دەنگو ئاوازی پەیداکرد. کۆڕی مەدرەسەو خانەقاکەی وەکو پوورەی هەنگ وابوو، لە دوولاوە بۆ وەرگرتنی زانیاری ڕێگای ((طريق))و شەریعەت رووی تێکراوە. ئەو دوو ڕێگایە بوو کە لە ئەنجاما ڕچەی شکاند بۆ شۆرشی نەتەوایەتی. ئەم سێ ڕێچکەیە کە شێخ سەعیدی پیران گرتبووی بوون بەسێ شارێگە کە مریدانو پەیرەوی کەرەکانی هەرسێ ڕێگاکە لە پاش خوێشی لەسەری برۆنو شوێن ماڵەگەورە هەر کوێر نەبێتەوەو هەر ئاوەدان بێ.

میر شەرەفخانی کوڕی میر شمس الدین بدلیسی ڕۆژکی

شەرەفخان لە رۆژی بیستەمی زیلعقدەی ساڵی ٩٤٩ کۆچی داو ١٥٤١ زایین لە شارۆچکەی (کرهرود) لە نزیك شاری (قوم) لە ماڵی قازییەکی قومی (کەدەچنەوە سەر قازی شریحی کوفی) لە دایك بووە دایکی کچی میرخان بووە.

لە (٩) ساڵیدا دەگەڵ شازادان لە کۆشکی شاهی تۆماسبی سەفەوی بۆ ماوەی سێ ساڵان خوێندوویە..... لە ١٢ ساڵیدا لەسەر داواکاری هۆزەکەیان کراوە بەمیر چونکی باوکی گوشەگیریی هەڵبژاردووە....... ناردراوەتە سەرساڵیان و مەحموود ئاباد لەلای شیروانانەوە ..... پاش ماوەیەك چۆتە لای خاڵی کە مەحەمەد بەگی حاکمی هەمەدان بووە وە لە هەمەدان ژیاوە وکچی خاڵی مارە کردووە. سێ ساڵیش لە هەمەدان ماوە.

لە هەرای سوڵتان بایەزیدا کە پەنای بەشای ئێران هێنا باوکی کرایەوە میرو گروهرودیان دایە.... دوای چەند ساڵێك دیسان باوك بۆ کوڕ دەستی لە میرایەتی بەردا. شەرەفخان بۆ ماوەی دوو ساڵ هەمیشە وەك یاوەرو ڕاوێژکارێك لەگەڵ شادا بوو لێی جیا نەدەبوو.... بە لەشکر ناردیانە سەر ئەحمەدی خانی (بیە)وە بەسەر وڵاتەکەی ڕادەگەیشت. سولتان هاشمی حاکمی گەیلان بە ١٨هەزار سوارەوە هێرشی بردە سەر شەرەفخان کە لە چوارسەدو پەنجا سوار پتری نەبو. لەشکری گەیلانی شکاندو سێ منارەی لەسەریان بەرزکردەوەو گەیلانی گرتو لە پاشان لەسەر خواستی خۆی هاتەوە قزوین.... دیسان لەسەر خواستی خۆی ناردویانەتە وڵاتی شیروان و ناوچەکانی، تەرکاتو — ئەرش — و — ئاق داش — و — قەباڵەو — و باکۆ — و کەناراوی دراوەتێ کە خۆیو هۆزەکەی پێی بژین. لە پاش هەشت مانگ

لەوێ بووە شاە تۆماسب مردوەو اسماعیل میرزا ناردوویە بردوویەتییە قەزوینو کردویە بە میری کوردستانو لوڕستانو گۆرانو هەر کوردێك کاری بە شای ئێران بووە لە ڕێگەی میرشەرەفەوە دەبوایە پێی بگا.

دوایی شایان لێی ڕەنجاندووە و ناردوویەتییە سەر نەخچەوان...... سالێكو وچوار مانگ حاکمی نەخچەوان بوو سولتان مرادی سێیەم بە هۆی خوسرەو پاشای میری میرانی وان عەفونامەی بۆناردووەو هاتۆتەوە بدلیس جێگەی باوباپیرانی. ناوچەی موشو چەند جێگەیەکی تری بۆ خراوەتە سەر بدلیسو سالانە ٤١٠ هەزار ئاقچەی داهات بوو.

خۆی دەڵێ: ئەمرۆکە دوامین ڕۆژی مانگی قوربانی ساڵی ١٠٠٥ کۆچی و ١٥٩٦زایینییە لە سایەی سەری سولتان مەحمەد خانەوە فەرمانڕەوای بدلیسمو کاروباری خۆم داوەتە دەست شەمسەددینی کوڕم میرشەرەفخان لە ساڵی ١٠٠٥ کۆچی ١٥٩٦ زایینیدا تەواوبوو لە دانانی پەرتووکی شەرەفنامە" ئەوەی کە باسی میرەکانی کورد دەکات.

قاسم ئەمین و ئازادکردنی ئافرەت

ساڵێك لە ساڵان هەشتی ئازار هاتەوە..... سەرنووسەری ئەو ڕۆژنامەیەی ئیشم تێدا دەکرد وتی:

هیچت بۆ هەشتی ئازار نەنووسیوە؟ ناتەوێ لە ڕۆژی ژنانی جیهاندا شتێك بنووسێت.

وتم: بەڵێ، ڕۆژی ژنان وادێت، دیارە لەناو ژنانی جیهاندا ژنانی عێراقیش جەژن دەگێڕن. ڕۆژنامەکەمان بە عەرەبی دەنووسرا، لەبەر ئەوە بۆ باسێك گەڕان کە بۆ خوێندەواری عەرەب بێتو لە باسی ژنان بە دەرنەبێتو لە جەمسەرێکەوە بە کوردیشەوە ببەسترێتەوە. دوو وێنەم هات بەبیردا، بە خامە دوو نەخشەم بۆ کێشان، بالێرەدا نەخشەی وێنەی یەکەمیان بکەم بە کوردی.

دوو وێنەی موناسەبەت

(١)

قاسم ئەمین......

لە بیرەوەریی ئەودا دەچمە سەر چیرۆکی — تۆو خاكو با — ئەو چیرۆکەی بەرەو گەلێك کەسیتری ڕاکێشام، گەلێك کەسی وا کە تاڵی بیرێکی وا کە بەم خاکەوە بەسترابێت پێکەوەی گرێداوین.... ئەو تاڵە تا دێت بە هێزتر دەبێتو پێچ دەخواتو پتەو دەبێتو منو ئەوان لە جوغزێکی وا گەورەدا کۆدەکاتەوە، کە هەموومان هەر سەربەوینو ئەو جوغزەش زۆر فراوانە......

ئەو پیاوە یەکێکە لەوانەی لە خاکی پاکی ئێمەدا لە دایك بووە، ڕەشەبایەکی تیژهاتووە... نازانم ڕەشەبای شەڕبوو، یا هەر هەوڵدانو ئاوارەییە کۆنەکەی ئادەمیزاد بووە بە دوای پاروو ناندا، یاشتێکیتر بووە؟

هـەر چـۆنێك بوویێـت، هـەر ڕەشـەبایەكی باڵـدار بـووە، یـا ئـەو تـۆوە خـۆی باڵداربوو لە ناوجەرگـەی شـاری سـلێمانیدا، بەسـەر گـەلێك لووتكـەی بـەرزدا فڕیـوەو بەمەلـەوانی بەسـەر گـەلێك دەریـادا ڕۆیـشتووەو ڕێگـەی بڕیـوەو گەیشتۆتە كەنار ڕووباری نیل، وەك پێشینان وتویانە:

(دەوەن ببێت بە دار، لەبنیدا بحەوێنەوە فەقیرو هەژار).

بەڵێ، درەختێك بوو، سێبەری زۆری زۆر دوور دەڕۆیشتو لەگەڵ جـوغزی سێبەری تردا لە كۆڕی مەسەلەیەكدا یەكیان دەگرتەوە، كە بووە بەیەكێك لـە مەسەلە هاوچەرخییەكانی جیهانی ئەمڕۆ.

ئـازادكردنی ژن‌و قاسم ئـەمین. دووسـەر نـاوون، دوو ناونیشانی بەیەكـدا چـووی یـەك مەسـەلەن. ئێمـەش وەك گـەلانی خـەباتكاری‌تر، لـە چـیرۆكی شارستانیدا بەشمان بە هـەردوو سـەرناوو بـەم دەستكەوتەوە هەیـە. بـەڵێ، هەموو هاوبەشین، بەڵام ئێمە هەتا هەتایە هەر لـە كـڵاو ڕۆژنـەی شـانازییەوە دەڕوانینە قاسم ئەمین. كەڵە پیاوی مەسـەلەیەكەو شـانازیی پێـوە دەكـەین. تۆوێكە بە دەم باوە فڕی، درەختێكی میسریی سێبەرداری وای لێ‌ڕوا كـە بـە ستایشەوە باسـی یەكـەم نیشتمانی بكرێـت ... لەبـەر ئـەوە شـانازیی پێـوە دەكەین..... ئەم تۆوەی لە كوردستانەوە ڕۆیشت دڕكی لێ نەڕوا....

ئەمەی سەرەوەم بە عەرەبی نووسیبوو، دیارە ئەمـە وێنەیـەكی ئـەدەبی بوو.... چەند دێڕێكی مێژوو بوو لێی زیاد كرابوو، خامە سـێبەری خـۆی پـێ بەخشیبوو. بەڵام ئەو ڕاسـتییەی پـەرتووكی مێـژوو نووسـیویانە ئەوەیـە كـە قاسم ئەمین خۆی ساڵی ١٨٦٥ لە تۆرە (طره) لە میسر لە دایك بـووە. بـەڵام

مەحەمەد ئەمین بەگی باوکی کە لە سوپادا ((میر ئالای))بوو، خەڵکی سلێمانییەو بەدەم فرمانەوە لە سلێمانییەوە گەیشتە میسر.

قاسم ئەمین لە ئەسکەندەرییە گەورەبوو و لەوێ دەستی کردووە بە خوێندن، پاشان هاتۆتە قاهیرەو (ئەزهەر)ی تەواوکردووە. زۆر لە پێشەوا شێخ مەحەمەد عەبدەو لە سەعد زەغلوولەوە نزیک بووە. پاشان چووە بۆ فەرەنسەو لە زانستگای مونبیلیە کۆلێجی حوقوقی تەواو کردووەو ساڵی ١٨٨٥م هاتۆتە میسر. لە دادگاکانی میسردا لە (حاکم)ییەوە دەستی پێکردووەو هەر لە دادگادا گەیشتۆتە پلەیەکی بەرز.

قاسم ئەمین لە پاڵ دیپلۆمی حوقوقدا، گەلێك بیری تازەی لە فەرەنسەوە هێنایەوە. هەر لەوێ بیری لە ژیانی ئافرەتی رۆژهەلاَت دەکردەوە. بە باوەڕو بڕیارەوە هاتەوەو ئالاَی ئازادکردنی ئافرەتی هەڵگرت. داوای دەکرد کە ئافرەتی میسری، یا عەرەبو موسڵمان هەموو عەباو پەچە فڕێدەن، بخوێنن، لە هەموو کاروبارێکدا هاوبەشی پیاوبن.

ساڵی ١٨٨٩ پەرتووکی ((ئازادکردنی ئافرەت))ی بلاَوکردەوە. ئەم بیرە تازەیە کۆنەپەرستانی وروژاند، کەوتنە هاوارو هەڵلاَو بەرپەچ دانەوەی. قیژە قیژی کۆنەپەرستان ئەو پیاوە خاوەن بیروڕابەری سارد نەکردەوە، نەیترساند، بەڵکو زیاتر پێی داگرتو ساڵی ١٩٠٦ وەلاَمی هەموو ئەو کۆنە پەرستانەی بە پەرتووکی ((ئافرەتی تازە))دایەوە. ئەم بیرە پێشکەوتنخوازانەی بوو بە هۆی کۆمەڵە موناقەشەو لەسەر نووسنێکی زۆر. هەندێك بەرپەچیان دایەوەو هەندێك پشتیان دەگرت. زۆر نووسەری بەناوبانگی سەردەمی خۆی ڕاکێشایە کۆڕی مەسەلەی رۆژ گەیاندی بە پلەیەکی نوێ.

ئەگەر سەیری نووسینەکانی قاسم ئەمین بکەین دەبینین نووسەر پەنا دەباتە بەر بەڵگەو بە هێمنی پێسەلماندنو خۆی لە شێوەی خوتبەدانو پیشەسازیی نووسینو بچووك گەورە کردن بە دوور دەگرێت، ئەمە لەو دوو پەرتووکەیدا کە باسمان کردنو لەو کۆمەڵە نووسنەدا بە ناوی ((وشەکانی قاسم ئەمین بەگ))ەوە بڵاوکراونەتەوە دیارن. زۆر وتار لەسەر ژیانی ئەم کەڵە پیاوە نووسراون. دیارترینیان پەرتووکی ئەحمەد خاکییە کە ناوی ناوە ((قاسم ئەمین)).

ئێستاش لە جیهانی عەرەبدا کە ناوی ئازاد کردنی ئافرەت دێت، بێ پەروا ناوی قاسم ئەمین بە یەکەم ڕابەردێت. بەڵێ......

ڕابەری ئازادکردنی ئافرەتی عەرەبە، نووسەرێکی جوان نووسو پاك نووسو پێشکەوتنخوازی عەرەبە. بەڵام تۆ بڵێیت حەمەئەمین بەگی میر ئاڵا کە بەداخی گەڕانەوەی نیشتمانەوە سەری ناوەتەوە، ئەوەی لە بیردا بوویێت، کە لە هەموو سەرچاوەکەیدا ناوی خۆی بە هۆی ئەو کوڕە بلیمەتەیەوە تۆمار دەکرێتو دەنووسرێت: نووسەرێکی گەورەی عەرەبەو لەڕەچەڵەك دا کوردە.

ئایا دەبێت زانیبیتی کە ڕۆژێك دێت ئێمەش شانازی بەو تووە باڵدارەوە دەکەین، کە لە خاکی میسردا سێبەری داوەو درکی لێ نەڕواوەو دەیکەین بە بەڵگەیەکی تری پێوەندیی پیرۆزی کوردو عەرەب؟

لێکدانەوەی وشەکان:

ناتەوێ	:	تەنەڤێت ، ناخوازی
بەڵی	:	لەبێ
دەنووسرا	:	دهاتە نڤیسن
جەمسەر	:	لای سەر
ببەسترێتەوە	:	بێتە گرێدان
بیر	:	هزر
خامە	:	قەڵەم ، پێنووس
بیرەوەری	:	بیرانین
دەچمەوە	:	ڤەدگەرێم ، دزڤرم
تاڵ	:	تار
پێچ دەخوات	:	دفەتلیٚ ، لوول دەخوات.
جوغز	:	دائیرە
سەربەوین	:	ئەم ئێت وینە
لووتکە	:	ڕەخ
بەیەکداچوو	:	چوونە ناڤ هەڤ
کڵاو ڕۆژنە	:	کولوک
شانازی	:	سەرفرازی ، سەربلندی
دڕك	:	دڕی ، ستری ، خار
ئاڵا	:	بەیداغ
وروژاند	:	ئاراندی
کەڵە پیاو	:	مرۆڤێت مەزن
تۆو	:	توخم ، تۆڤ

پرسیار و راهێنان

١- قاسم ئەمین کێیە؟

٢- بۆچ بۆتە یەکێك لەڕابەرانی ئازادکردنی ئافرەت؟

٣- چۆن ئێمەش مافی شانازیمان بەو کەڵە پیاوەو هەیە؟

٤- ساڵی ١٩٧٥، ساڵی جیهانیی ئافرەت بوو، وتارێك لەم بارەیەوە بنووسەو یادێکی قاسم ئەمین بکەوە.

«ئیبن سینا»

گەورەترین‌و بەناوبانگترین زاناو عالمی سەدەی پێنجەمی کۆچی (ئەبو عەلی سینا)یە کە یەکێکە لە زانا بێ هاوتاکانی جیهانی ئیسلام، ناوی (ئەبو عەلی کوڕی حسین کوڕی عبدالله)یە کە بە (ئیبن سینا) ناوی دەرکردووە، لە ساڵی (٣٧٥)ی کۆچی لە (ئەفشنە)ی بخارا لە دایك بووەو باوکی خەڵکی بەلخ بووەو یەکێك بووە لە فەرمانبەرانی دەوڵەتی سامانی‌و لە دێی (خریثین) کە سەر بە بخارایا فەرمانبەر بووە. ئیبن سینا زۆر زیرەك‌و بلیمەت بووە، هەر لە منداڵییەوە لە خوێندن‌و زانست‌و هونەردا، لەریزی پێشەوە بووە، ئەدەبو حیکمەتی خوێندوەو ئینجا رووی کردۆتە پزیشکی‌و زۆری پێنەچووە کە بووە بە شارەزایەکی تەواو لە زانستی پزیشکی‌و حەڤدە ساڵی تەواونەکرد کە بوو بە پزیشکێکی ناودارو پەیوەندی لەگەڵ بارەگای سامانییەکاندا پەیدا کرد. ئەوە بوو دووای نەمانی سامانییەکان (بخارا)ی بەجێهێشت‌و رووی کردە (خوارزم)و چەند ساڵێك لەوێدا مایەوەو لە دواییدا چوو بۆ (گورگان) بۆ لای (قابوسی کوڕی وەشمگیر) بەڵام لەو کاتەدا (قابوس) کوژراو (ئەبو عەلی)نەی دی، لەبەر ئەوە لە (گورگانەوە) چوو بۆ (رەی)و (مجدالدولە)ی دەیلەمی تیمارکرد لەبەر ئەوە (مجد الدولە) زۆر نوازشی کرد، دووای ئەمە چوو بۆ هەمەدان‌و لەوێ لەگەڵ (شمس الدولە)ی کوڕی (فخر الدولە) کە حاکمی هەمەدان بوو دۆستایەتی گرت‌و هەمیشە لە گەڵیدا بوو تا بوو بە وەزیری، بەڵام لە زەمانی (شمس الدولە)ی کوڕی فخر الدولەدا خرایە زیندانەوە، دووای بەرەڵلابوونی چوو بۆ لای (علاءالدولەی کاکویە) کە حاکمی ئەصفەهان بوو، ئینجا دەستی کرد بە دانانی پەرتووك‌و نووسراو، تەنانەت چەند پەرتووکێکی بەناوی خۆیەوە دەرکرد تا لە ساڵی (٤٢٨)ی کۆچیدا کە لەگەڵ (علاءالدولە)دا چوو بۆ هەمەدان کۆچی دووایی کردو لەوێدا نێژرا.

هەروەکو وتمان (ئەبو عەلی) یەکێکە لە بلیمەتەکانی جیهانو ناوی لە لیستەی زاناو پزیشكو حەکیمو فەیلەسووفەکانی جیهاندا وەك ئەستێرەی پرشنگدار دەدرەوشێتەوە، لەگەڵ ئەوەشدا کە (ئەبو عەلی) زۆر لە هاتووچۆو سەفەردا بووە، بەڵام گەلێك پەرتووكو نووسراوی بەنرخی لەپاش بەجێماوە، لە پەرتووکە بە ناوبانگەکانی (ئەبو عەلی سینا) – شفا – یە لە حیکمەت، کەبریتییە لە باسی دەربارەی فەلسەفە، مەنتیق، ریازی، تەبیعیو ئیلاهی)و بە گرنگترین پەرتووك دادەنرێت لە فەلسەفەدا لەلایەن موسلمانانەوە نووسرابێت. هەروەها (نجات) کە لە حیکمەتە، بەڵام لە پزیشکیدا پەرتووکی (قانون)ە کە بەگرینگترین پەرتووکی (پزیشکی) دادەنرێت لە جیهانی ئیسلامداو گەلێك لێکدانەوەو شەرحی لە سەرکراوە، تەنانەت یەکێك بووە لەو پەرتووکانەی کە قوتابخانە پزیشکییەکانی ئەوروپا وانەیان تێدا دەخوێند، هەروەها پەرتووکی (الاشارات والتنبیهات) لە حیکمەت..... ئەمانە هەمووی بە زمانی عەرەبی نووسیوە، بەڵام چەند پەرتووکێکی بە فارسی نووسیوە، وەکو (دانشنامەی علائی) کە بەناوی (علاء الدولە)وە نووسیوێتی. لە (مەنتیقو حیکمەتو تەبیعیو ئیلاهی) جگە لەمانەش – ئیبن سینا – چەشەی شاعیری بووە شیعریشی وتووە بە فارس عەرەبی، ئیبن سینا گەلێك شاگردو قوتابی بووە کە لە ژێر دەستیدا وانەیان خوێندووە، وەکو (عبید جوزجانی) لەساڵی (٤٠٣)دا چۆتە لایو (ئەبو عەبدوڵلا مەحەمەدی کوڕی ئەحمەدی معصوم)و (ئەبو الحسن بهمنیار کوڕی مرزبان) کە خەڵقی ئازەربایجان بووە.... هەتا هەتایە ناوی (ئەبو عەلی سینا) لە لاپەڕەکانی مێژووی عیلمو هونەرو ئەدەبیاتدا سەرتۆپەو جێی شانازی میللەتانی جیهانی ئیسلامییە. و هەر ئیبن سیناو هاورێیانی ئەو بوون کە دەرگای کۆشکی زانستو عیلمییان خستە سەرپشتو بوونە هۆی ئەوەی کە شاگردانو

قوتابییانی تر لەناو میللەتانی موسڵماندا پەیڕەویان بکەنو بەردەوام بن لەسەر دانانو نووسینو وەرگێڕانو شەرحی گەلێك لە زانستەکان، چ دینیو چ عیلمی، چ ئەدەبی، پەرتووکخانەی ئیسلامی بێبەش نەکەن لەو زانستو هونەرانە، تەنانەت ببێت بە سەرچاوەیەك بۆ زاناو عالمەکانی ئەورووپاو هەموو جیهان سوودی لێ وەربگرێت.

لێکدانەوەی وشەکان:

ئەفشنە : دێیەکە سەر بە (بخارا) لە ناوچەی ماوراءالنهر.

بەلخ : شارێکە لە ئەفغانستان لەسەر سنووری ئەفغانو سۆڤیێت.

سامانی : دەوڵەتی سامانی لە ناوچەی ما وراء النهر لە ساڵی ٢٧٩دامەزرا.

خوارزم : ناوچەیەکە لە ما وراء النهر.

گورگان : ناوچەیەکە لە ئێران.

گفتوگۆ:

١- ئەبو عەلی سینا بە چی بەناوبانگە؟

٢- ئایا ئەبو عەلی سینا دەبێت بە زانایەکی جیهانی بناسرێت؟

٣- ناوی پەرتووکە گرنگەکانی ئەبو عەلی سینا بنووسە؟

تاگور

ئەم سەرزەمینەی ئێمەی تێدا دەژین گەلێك ڕۆڵەی پاڵەوانو قارەمانو پیاو چاكو شاعیرو زاناو فەیلەسوفی پێگەیاندووە، كە هەموو وەكو ئەستێرەی گەشی پرشنگدار لە ئاسمانی زانستو هونەری مرۆڤایەتیدا دەدرەوشێنەوە، لەوانەكانی پێشوودا باسی چەند كەسێكمان لەوانە كرد چ لە نەوەی كورد و عەرەب و ئێرانی، وەیا ڕۆژهەلاتیی یا ڕۆژئاوایی، ئێستاش باسی زاناو شاعیرێكی بلیمەت دەكەین كە نموونەی مرۆڤایەتیو پەیكەری خۆشەویستیو كانی دڵسۆزیو پۆپەی زیرەكی بووە، ئەویش (رابندرانات تاگور)ی هیندییە.

هیندستان هەر وەكو چۆن كانی هەموو جۆرە بەروبوومێكی سروشتیی بووە، مەڵبەندی خۆشەویستیو ئیلهامی شیعرو مۆسیقاش بووە، سەرزەمینی (بودا) و (غاندی) و (نەهرۆ)، سەرزەمینی بە هاراتو پیتوفەرێك كە دەوڵەتە ئەوروپاییەكان خەویان پێوە دەدیو هەوڵو كۆششیان داگیركردنی بوو، بەلام هندستان بە هۆی رۆڵە رۆشنبیرەكانیەوە زوو خۆیان لە دیلێتیو زۆرو ستەم رزگاركرد، لەوانەی كە كۆششی چاو لێی ناپۆشرێتو دەوری بالای هەبوو لە پێش خستنی رادەی ئەدەبیاتو خوێندەواریو شیعرو شاعیرێتی، (تاگور)ە.

(رابندرانات) حەوتەمین كوڕی (دڤندرانات) تاگورە كە لە ڕۆژی شەشی ئایاری ١٨٦١دا لە (كەلكەتا) لە دایك بووە. باوكی تاگور كابرایەكی خوێندەوارو، دەستدارێكی دەوڵەمەند بووە، تاگور تا چەند پلەیەك لە هندستان خوێندویەتیو لە دواییدا بە فەرمانی باوكی لەگەڵ برا گەورەكەیدا چووە بۆ (لەندەن) تاكو لە دانشگای حقووق (قانون) بخوێنێت. بەلام تاگور

چونكه شێتو شەیدای شیعرو مۆسیقا بوو. ئەوەندە گوێی نەدایە ئەو خوێندنەو دەستی كرد بە خوێندنەوەو وانەكردنی شیعری شاعیرە هەرە بەرزەكانی ئینگلیز، وەك شكسبیر، ملتون ، پیرو ، شیلیو لە دواییدا چەند وتارێكی دەربارەی (گۆتەو دانتیو بترارك‌و، تاسو) لە گۆڤاری (بهارای) كە برا گەورەكەی دەری دەكرد بڵاوكردەوە، لەگەڵ چەند پارچەیەكی وەرگێڕاو لە شیلیو ڤیكتۆر هۆگۆ، بڵاوكردەوە لەگەڵ ئەمانەشدا خەریكی مۆسیقاو نەواو ئاواز بوو، كەمێك لاتینیشی خوێند، كە گەڕایەوە بۆ هیندستان دەستی كرد بە بڵاوكردنەوەی بەرهەمەكانی، وەكو (گۆرانی ئێواریْ) ئەمانەی شتێكی تازە بوون لە شیعری (بەنگالی) هندستاندا لەبەر ئەوەی گۆڕانێكیدا بە شیعری بنغالی ناویان نا (شیلیی بەنگال)، چونكە لە ڕووی كێش‌و قافیەو بابەت‌و ناوەڕۆك‌و روخسارەوە لە شیعری بەنگالیدا گەلێك شتی تازەی هێنایەكایەوە.

تاگور لە نمایشنامەدا دەستێكی باڵای بووە، لەوانە (تۆڵەی سروشت)ە. لە ساڵی ١٨٨٧دا دیوانێكی تازەی بڵاوكردەوە بە ناوی (هێڵ‌و ڕووەكان) — خطوط ومسطحات — كە یەكەم قەسیدەی ناوی (ژیان)ەو تێدا دەڵێت:

نامەوێ بمرم لەم دنیا جووانە
دەمەوێ بژیم لەگەڵ خەڵكدا
لە ژێر تیشكی ڕۆژدا لەناو ئەم باغچە پڕ گوڵە،
ڕێم بدەن تا لەناو ئەو دڵە زیندووانەدا شوێنێك بدۆزمەوە،
لەسەر ئەم زەمینە سەردەكات.
پڕە لە جیابوونەوە، لەبەیەك گەیشتن لە گریان،
وازبێنە با خانوویەكی نەمر دروست بكەم،

لەتان و پۆی خۆشی خەڵك و ناخۆشیان،

ئەگەر نەمتووانی بهێڵە تا هەم لە ناویان شوێنێك پەیدا بکەم. ڕێم بدە بەیانی و ئێواریێ گوڵی گۆرانی نوێ بڕوێنم تا بیکەنەوە.

گوڵەکانم بەزەردەخەنەوە ببەن.

ئەگەر سیس بوو (هەڵوەری) حەیف فڕێی بدەن.

ئا بەم جۆرە تاگور لە ژیان گەیشتبوو، بەم جۆرە دڵی دەکردەوە بۆ هەموو مرۆڤێك، تاگور بە هۆی نەخۆشی دایکییەوەو مردنی بێبەش بوو لە خۆشەویستیءو کۆشی دایك، لەبەر ئەوە ئەم بێبەشییە لە بەرهەمەکانیدا دیارە.

تاگور گەلێك وڵاتی دیوەو، لە زۆریاندا موحازەرەی وتووە، وەك ئینگلترە، یابان ، روسیا ، عێراق. لە رۆژی (١٧)ی ئابی ١٩٤١دا، تاگور دڵی گەورەی پڕ لە خۆشەویستیءو سروشءو ئازادیءو شیعرو مۆسیقای بۆ هەتاهەتایە لە لاپەڕەی مێژوودا، جێگیرو پڕ بە پڕێتیءو هەمیشە میللەتی هیندو وڵاتی هیندستان شانازی پێوە دەکەن، چونکە بەراستی رۆڵەیەکی دڵسۆزی وڵاتو میللەت بووەو بەپێی تواناو دەسەڵاتی کۆششی کردووە جێ دەستی لەگەڵ جێ دەستی هاوڕێ دڵسۆزەکانیتردا، لە رۆشنبیری هیندیدا بە تایبەتی لە ئەدەبیاتدا دیارەو سوود بەخشە.

لێکدانەوەی وشەکان:

پاڵەوان	:	ئازا ، نەبەرد ، قارەمان
بلیمەت	:	زیرەك
مەڵبەند	:	شوێن (مرکز)
بەهارات	:	داودەرمانی چێشت و خواردەمەنی
فەرمان	:	ئەمر
کێش	:	وەزن
نمایشنامە	:	(مسرحیە)
موحازەرە	:	(محاضرە)

گفتوگۆ:

١- تاگور کەی و لە کۆی لە دایك بووە؟

٢- ئایا دووری تاگور لە دایکییەوە کاری کردە سەرشیعرەکانی؟

٣- تاگور دەوری چی بوو لە ئەدەبیاتی بەنگالیدا، بەتایبەتی لە شیعردا؟

٤- ئەو چەند دێرەی کە لە شیعری تاگورەوە وەرگیراوە، بە ئینشای خۆت بینووسەو وەکو شیعری لێ بکە.

مەلا مەحەمەدی کۆیە

١٨٧٦ — ١٩٤٣

مەلا مەحەمەدی کۆیە کە بە مەلای گەورە بەناوبانگە، کوڕی حاجی مەلا عەوڵای جەلی زادەو لە ١٨٧٦ی زایینی لە شاری کۆیە هاتۆتە دنیاوە. بنەماڵەی جەلی زادە هەر لە سەردەمێکی کۆنەوە بە عالمو زانایی هاتونەتە خوارەوە، لە هەموو رۆژێکدا دەستە جڵەوی عیلمیان لەو وڵاتەدا بە دەستەوە بوو، مەلا مەحەمەد خۆی فیکرێکی روونو رۆشنبیرییەکی تەواوی هەبووە. دەتوانرێت لەناو مەلایانی وڵاتی کوردەواریدا بەوە دابنرێت کە پێشرەوی رۆشنبیری بووە، چ لەلایەن کاروباری نەتەوایەتیو کۆمەڵایەتیەوە. لە لاپەڕە پانو درێژەکەی ژیانیدا گەلێك رووپەڕەی لە ژیانی خۆیدا هەڵگێڕاوەتەوە، هەر لە وانە وتنەوە لە ژووری فەقێیان تا قازییەتیو ئیشی میری، تا ئەندامەتی ئەنجوومەنی دامەزراندنی عێراق. کە کەوتە ساڵی ١٩٢٨، ئیتر بە تەواوی لە هەموو فرمانێکی میریی کەناری گرتو ژیانی خۆی بە تەواوی تەرخان کرد بۆ وانە وتنەوەو پەرتووك دانانو رووناك کردنەوەی بیروباوەڕی خەڵك، تا ماهەر ئەمەش ئیشی بوو. لە ١٢ی تشرینی یەکەمی ساڵی ١٩٤٣ ئەو شوێنی هاتنە دنیایەی بوو بە مەڵبەندی هەتاهەتاییو کۆچی دوایی کرد.

بێجگە لەو رێبازانە کە مەلامەحەمەدی کۆیە گرتبوونی ئەو رێبازەی کە ئاووڕدانەوە لە کچو رێگەدان بەسەربەستیی ئافرەت لە کۆمەڵدابوو ئەمەیان بەرانبەر بەو لە هەموویان گرنگترو بەسوودتر بوو. مەلا مەحەمەد لەسەر ئەو باوەڕە بوو کە ئافرەت نیوەی کۆمەڵەو بەبێ دەستیاوی ئەو کۆمەڵە وەیا ئەو نەتەوەیە پێش ناکەوێت. ئافرەت دەبێت رێگای خوێندن بگرێت بۆ ئەوەی لەو رێگایەوە بە تەواوی بێتە ناو کۆمەڵەوەو شان بەشانی پیاو بۆ

پێشکەوتنی ئەو کۆمەڵە بچن بەڕێوە. پێشەکی ئەمەی لە خۆیدا بەدی هێنا. لە ساڵی ١٩٢٦دا نەوەك هەر کچی خۆی خستە مەکتەبەوە، بەڵکو وتی دەبێت لە مەکتەبدا لەگەڵ کوڕدا لەسەریەك کورسی دابنیشن بۆ ئەوە پێکەوە وانەی پاشەرۆژی نەتەوەی خۆیانو مێژووی نەتەوەکانی تریش بخوێنن.

ئەم هەنگاوەی کە ئەم هاویشتی گەورەترین هەنگاوێك بوو بۆ ئەو رۆژە، چونکە ئافرەت لەو ناوچەداو لەو رۆژەدا زۆرتر لە مافەکانی زەوت کرابوو. ئەو هێنای ئەو بیرو باوەڕە کە لە دڵیدابوو بەرانبەر بە سەربەستی ئافرەت بەکردەوە پیشانی هەموو کەسێکیدا، ئینجا بە زمانێکی پاراویش هاتە مەیدانو بوو بە لایەنگری سەربەستیی ئافرەتو پڕ بە دەم بانگی کردوو وتی:

ژن زینەتی دونیایە — ئەمانەتی خودایە
حەبیبی مستەفایە — قەلاتن لە بۆ مێردان
ژن ئەگەر بە حورمەت بێ — بێ زیللەتو زەحمەت بێ
بە تەربیەو رەحمەت بێ — دڵ گوشادو لێوخەندان
کوڕی دەبێ وەکی شێر — عاقڵو داناو دلێر
بەدڵ غەنی بە چاوتێر — سەردارو مەردی مەیدان

دەرحەق ژنان بێ باکن — بۆیە بێ داکی چاکن
سەیری حاڵی خۆ ناکەن — وەك دڕکن لە نێو عەردان

ژنیش وەك موزەکەرە — عەینەن ئەوەیش بەشەرە
چاو لادانی لەسەرە — هەردوو لەیەك حوکمدان

وەزیفەی زۆر گەورەیە   دەزانی ئەوەیش چییە؟
منداڵ بوونو تەربیە   بێ مەسخەرەو جوێن پێدان

تەماشا دەکەین مەلا مەحەمەدی کۆیە چ بە کردەوە چ بە وتن بوو بەو کەسەی کە بە پەنجە لە بارەی داواکردنی سەربەستیی ئافرەتەوە بە جۆرێك هێمای بۆ بکرێت کە لە پاش خۆی ئەو کردەوەو ئامۆژگارییەی بوو بە جێگای پەیڕەوی کردن......

گفتوگۆ:

١- مەلا مەحەمەدی کۆیە بەچی بەناوبانگە؟

٢- دەربارەی سەربەستیی ئافرەت، بە درێژی باسی دەوری مەلا مەحەمەد باس بکە؟

٣- دەربارەی ژیانی مەلا مەحەمەدی کۆیی بدوێ.

شێخ مەحەمەد عەبدە

١٨٤٩- ١٩٠٥

ولاتە خۆشەویستەکەمان جێنزرگەی پیاو چاکان‌و زانایان‌و پاڵەوانان‌و قارەمانانەو گەلێك رۆڵەی زرنگ‌و بەهۆش‌و پڕعیلم‌و زانستی پەروەردە کردووە، و بە هۆی ئەوەی کە زاناکانمان بە دوای عیلم‌و خوێندندا ولاتیان بەجێ هێشتووەو لە ناو ولاتەکانی ناوچەی رۆژهەلاتی ناوەڕاست بەواتا لەناو ولاتە موسڵمانەکاندا بلاوبوونەتەوە، گەلێك زاناو بلیمەتمان هەیە کە لە دەرەوەی ولات لە دایك بوون‌و، بەڵام پەیوەندیی ئایینی ئیسلامی پیرۆزو گیانی برایەتی‌و خۆشەویستی وای لێ کردوون کە خۆیان بە بێگانە نەزانن‌و هەوڵ‌و کۆششیان بریتی بێ لە خزمەتی عیلم‌و زانست‌و رێی راست پیشاندان بۆ هەموو هاوولاتیان‌و هاوبیرو باوەڕیان.

شێخ مەحەمەدی عەبدە یەکێکە لەوانە کە تاهەتایە وەك ئەستێرەی پرشنگدار لە ئاسمانی مرۆڤایەتی‌و ئیسلامیدا دەدرەوشێتەوە. شێخ محەمەد عەبدە کوڕی شێخ حەسەن خێروڵلای کوردییە، باوکی هەر بە ناوبانگی کوردییەوە ناوی دەرکردبوو، مەحەمەد عەبدە لە گوندی (شترا) لە ولاتی میسر هاتۆتە دونیاوە، لە پاش خوێندنی قورئان‌و سەرەتای زانیاریی عەرەبی، چۆتە (طنطا) پاشان بۆ (جامعەی ئەزهەر) لە قاهیرە، ئیجازەی زانایی لە ئەزهەر وەرگرتووە، پاش وەرگرتنی دبلۆمی عیلمی لە دام‌و دەسگای دەوڵەتدا کاری کردووە. بەهۆی ئەو بیروباوەڕە تازەو پێشکەوتووییەوە، کە هەیبووە دوور خراوەتەوە بۆ گەلێك شوێن. بەتایبەتی لەبەر ئەوەی کە لەمەشخەڵ هەڵگرەکانی شۆرشی (عرابی پاشا) بووە، ئیتر لە میسر جێی نەبۆتەوەو، چووە بۆ سوریا، لە سەرداواکردنی مامۆستا خۆشەویستەکەی (جمال الدین ئەفغانی) چووە بۆ پاریس‌و لەوێ پێکەوە

ڕۆژنامەی (عروة الوثقى) یان دەرکردووە. پاشان گەڕاوەتەوە بۆ (بێروت)و ئینجا بۆ میسر. لە گەلێك پایەی دەوڵەتیدا کاری کردووە، تا لە دووایییدا کراوە بە (مفتی دیاری میسر)ی‌و لەم وەزیفەیەدا ماوەتەوە تا لە ساڵی ١٩٠٥ لە ئەسکەندەرییە بە نەخۆشیی سەرەتانی دڵ کۆچی دووایی کردووەو لە قاهیرە نێژراوە.

شێخ مەحەمەد عەبدە یەکێکە لە پیاوە عیلمیە هەرە بەرزەکانی سەدەی نۆزدەهەم لە عالەمی دەرەوەدا. بیروباوەڕو زانیارییەکەی لە هەموو لایەکەوە بە پەنجە ئیشارەی بۆ دەکرا. کە (جمال الدین) ئەفغانی شوێن هەواری گواستەوە بۆ میسر، شێخ مەحەمەد عەبدە بوو بە قوتابییەکی دڵسۆزی ئەو، و ئەویش بوو بە مامۆستایەکی جگەر سۆزەی ئەم لە هەموو رووپەکەوە، ئەو وانە وەرگرتنەی لەو مامۆستا بەرزەی کردیە کارێك کە ئاسۆی بیروباوەڕی ئەوەندەی تر فراوان بێتەوەو روون بێتەوە، لە ماوەی ژیانیدا داواکاری رێکوپێکی کۆمەڵایەتی‌و سیاسی بووە لە عالەمی ئیسلامیدا، دوو باوەڕی بەرز لەمێشکی (شێخ مەحەمەد عەبدە)دا چەسپی بوو، یەکێك پێویستی بەینی حکوومەت‌و گەل. کە حکوومەت دەبێت دادو عەدل بەرامبەر بە گەل بنوێنێت‌و گەلیش دەبێت فەرمانبەرداری ئەو حکوومەتە بکات، جگە لەمانەش لەگەڵ هاوڕێکەیدا قاسم ئەمینی کورد یەکێك بوو لە داواکەرانی ئازادی بۆ ئافرەت. ئەم بیروباوەڕانەی بوو کە لاپەڕەی ڕۆژنامەکانی میسرو سوریاو پاریس باوەشیان بۆ دەگرتەوە، هەر ئەم بیروباوەڕانەی بوو کە جێگای پێی لەق دەکرد لە وڵاتی میسردا.

شێخ مەحەمەد عەبدە بێجگە لەو وتارانەی کە لە بارەی ئیسلامەوە لە ڕۆژنامەکاندا بەتایبەتی لە (الوقائع المصریە) و (عروة الوثقى)دا بڵاوی دەکردەوە ئەم بەرهەمانەی تریشی لە ماوەی ئەو تەمەنە کەمەدا لە شوێن خۆی بەجێ هێشتووە:

١- تەفسیری قورئان.

٢- رسالة التوحید.

٣- رسالة الواردات.

٤- شرح نهج البلاغة.

٥- شرح مقامات بدیع الهمدانی.

٦- الاسلام والرد علی منتقدیة.

٧- الاسلام والنصرانیة مع العلم و المدنیة.

٨- الثورة العرابیة

شێخ مەحەمەد عەبدە شارەزایی تەواوی هەبوو لە فارسیو عەرەبیو فەرەنسیدا.

لێکدانەوەی وشەکان

جێ نزرگە	:	شوێن هەوار ، شوێن.
زانا	:	دانا
دام و دەسگا	:	بەرێوەبەرایەتی
چەسپی بوو	:	جێگیربوو

پرسیار

١- شێخ مەحەمەد عەبدە بەچ جۆرە پیاوێك دەژمێررێت؟

٢- مەحەمەد عەبدە داوای چی دەکرد؟

٣- لەبەرچی لەمیسر دورخرایەوە؟

٤- وتارێك دەربارەی زانایەکی کوردی خاوەن بەرهەمو بیروباوەڕ بنووسە؟

خەمڵی پەمۆو تکای شێخ

« حەسەن قزڵجی»

هاوینی ساڵی ١٩٥٦بوو، زەوی خوا دەزانێ بۆ جاری چەندەم لە رۆژ نێزیك دەبووەوە، تیشكو تینی زیاتری لە خۆر وەردەگرت. خانەقا چۆڵوهۆڵ بوو، وەرزێرەكان وەكوو هەموو هاوینێكی دیكە بەئیشوكاری كشتوكاڵەوە سەریان قاڵ بوو، نەیان دەپەرژا سەری ماڵی شێخ بدەن. ئەگەر دەرفەتیشیان بووایە لەبەر ئەوە كە نوخشە دەرنەهاتبوو، لە روویان نەدەهات بە دەستی خاڵیو بەتاڵ بێنە زیارەت. پەردەی كشومات بەسەر خانەقاو ماڵی شێخدا كشابوو، لەشەو و رۆژدا تەنیا پێنج جار دەنگی سۆفی قادری هەورامی گۆمی بێ دەنگیی نەختێ دەشڵەقاند. لە جیاتیی ((خەتمو تەهلیلە))ی سۆفی و زكرو دەفی دەروێش، مێشوولەكان — كە لە برسانا ئاڵۆزابوون — تێك دەهاڵانو ویزە ویزیان بوو.

شێخ پێش نیوەڕۆو تا نزیك بانگدان یا لە حەوشەی خانەقا پیاسەی دەكرد، یا لەسەر كورسییەكەی كە لە هەیوانی خانەقا بە تایبەتی بۆ ئەو دانرابوو، دادەنیشتو دەنكی تەزبێحەكەی دەگێڕا. وادیاربوو بیری لە داهاتی پایزی پار دەكردەوە كە چەند بوو، وئەمساڵ چەند دەبێت.

مەلا جەلال، كە ئەگەر نوێژ كاڵابووایە دەكرا بڵێین كرێكاری دینیی بوو، مانگی بە پێنج دینار بۆ پێش نوێژی بەكرێ گیرابوو، وەكوو كرێكاری دەستەمۆ كە چاوی لە دەمی خاوەن كار بێتو وریای وەختو كاتی كارەكە بێت گوێی لەوەنەبوو كەس هەیە لە پشتییەوە نوێژ بكات یان نا، لەگەڵ دەنگی بانگەكە دەست بەجێ دەخزا ((میحراب))ەكە. سۆفی قادریش كە نوێژ بەشێكی گرنگ بوو لە دەستمایەی، یان باشتر بڵێین ((دەممایە))ی ژیانی، لە پشتیەوە دەوێستا. میرزا عەلیش كە كرێوە پێچ بوو دەبووە سێیەمیان. بەڵام شێخ یا وەڕزبوو، یا بە پێویستی نەدەزانی، یا بەشێكم لە ماڵەوە نوێژی دەكرد، لەو وەختەدا نەهاتە خانەقا.

مەلا جەلال‌و سۆفی قادر کە ((قامەت)) یان بۆیەکتر دەستاندەوە، لە هەوای دەنگ‌و خاویی دەمیان دەردەکەوت هەر ئەوەندە بوو ئەرکی خۆیان بەجێ دەگەیاند، ئەگینا هیچ لە شانیان خۆش نەبوو. میرزا عەلیش وەکوو رەشایی لەشکر وابوو، لەنوێژکەرێکی سادە بەولاوە رۆلێکی یاری نەدەکرد. ئەو خانەقاو ڕاق‌وگەوزەیە، بەم سێ کەسەوە لە کاتی ((جەماعەت))دا وەکو حەمامێکی قەدیمیی وابوو، کە حەمام چی‌و ئاوگێڕو یەکێکیش بە ((خێر)) خۆیانی تێدا بشۆن. ئەو رۆژانە دیاری‌و سەوقاتێکی بۆ شێخ‌و خەتم‌و تەهلیلەیەکی بۆ خوا تێدا نەبوو.

پێش نیوەڕۆیەك سۆفی قادر، وەکو هەموو رۆژێك، حەوشەو هەیوانەکەی گەسك دابوو، ئاو پەرژێنی کردبوو، کورسیەکەی شێخی خاوێن کردبووەوە، ڕاوەستابوو، شانی دابوو بە لاشیپانی دەرکی ماڵی شێخەوە شێخ هاتە دەرەوە پرسی:

- سۆفی قادر چ باسە؟

سۆفی قادر (بە شێوەیەکی نیوە هەورامی) وتی:

- سەلامەتی‌و سەروشێخی، ناشوکری نمەبۆ، خانەقا چۆڵەن.

شێخ هات لەسەر کورسیەکە دانیشت‌و چاوی بڕییە دەرگای حەوشەکە کتوپڕ مەلا جەلال بە شان‌و عەباوە خۆی کرد بە ژووردا وادیار بوو دوێنێ ئێوارە مانگی دیبوو.

شێخ چاوەڕوانی هاتنی خەڵك بوو، بەڵام نەك هی وەکوو مەلا جەلال کە جگە لەوە خێری بەناوچاوەوە نەبوو، رەنگ بوو داوای مانگانەکەشی بکات. شێخ کە ئەحواڵی پرسی‌و خۆش هاتنی مەلا جەلالی کرد، لەبیچمی وا دەرکەوت لە دڵی خۆیدا دەڵێت: کابرا تۆش پێش نوێژی خانەقای، دەبێت لەواریداتی رۆژانەی خانەقا پارەت بدرێتێ. خانەقاش ئەم رۆژانە چۆڵ‌وهۆڵە، ئیتر چیت دەوێت؟ نابێ نەختێك عەقڵت ببێ؟

لەم کاتەدا سۆفی نامیق کە چاکی کەوا شۆرەکەی کردبوو بەلادا، بەندە خوێنەکەی بەسەر دەرپێ سپییە چڵکنەکەیەوە تاقمانە جووتی دەکرد، ئەوەندە بە پەلە خۆی کرد بە ژووردا لەبیری چوو ئاتەگی کەواکەی داداتەوە. شێخ کە چاوی بە سۆفی (نامیق)ی کەوت تەمو مژی ناوچەوانی نەختێك ڕەوی.

بانگی کرد:

- سۆفی نامیق بە خێربێی. خێرە شوکر؟

سۆفی نامیق:

- بەخوا قوروان، مەگەر هیمەت پیران فریام کەفێ خێری چی؟

شێخ هەقی بوو هاتنی سۆفی (نامیق)ی پێخۆش بێ. مریدێکی دڵسۆز بوو، خزمەتی خانەقای زۆر دەکرد، هیچ کاتێك بە دەستی خاڵی نەدەهاتە زیارەت. هیچ نەبێ دینارێکی هێناوە، مەلا جەلالی پێ بێ دەنگ بکەم. خۆ ئەگەر هیچیشی نەهێنابێ، دیسان هەر قەی ناکا. هاوینە نوخشە دەرنەهاتووە ((دار ئەگەر سالێکیش بەری نەهێنا نابڕێت)). سۆفی نامیق سەرکەوت، سلاوی کردو دەستی شێخی ماچ کرد.

- سۆفی نامیق بەخێرهاتیت" خۆشی شوکر؟

– قوروان خوا خۆشت کا، لە سایەی خواو هیمەتو بەرەکەتی شێخۆ....

- ماڵو منداڵت چۆنن؟

- قوروان دەستەکانت ماچ ئەکەن .... خزمەتکارتن.

- شینا وەردەکەت چۆنە؟ نوخشە دەرنەهاتووە؟

- ئای قوروان .... نوخشەی چی؟ خۆزیا هەر نەبوایە، ئیمساڵ پەمگەکەمان هەراش بوو بە خاوخێزانۆ تێی ورووکاین، چەند مانگمان کوێرەوەری لە تەکیا دیی. ئەوا ئێستە گشتی بووگە و هیچ! مەگەر خۆت هیمەتێکم بۆ بفەرمووی، پەنام هاوردگەسە بەرخانەقا، تاچارم نەکەی نارۆمۆ.

شێخ (بەشێوەی دەمی سۆفی نامیق): سۆفی نامیق بێژە خوا کەریمە چی قەوماگە؟

- قوروان! وەکیل زۆراو بەگ هاتگە دەفتەری هاوردگە، خەمڵەکەی ئەوەنە قورسە گشت پەمگەکەمی بدەمێ ئەوسا رزگاریم تێ. ئەوا خۆم خستگەسە خانەقا، بەخوا ئەشێ هیمەتێکم بۆ بکەی.

شتی وا چۆن ئەبێ؟ ئاخر خەمڵیش رێو شوێنو ئوسوولێ خۆی هەیە.

- قوروان! شلەو قولەی بەگ کووا گوێ ئەدەنە رێو شوێنو ئوسووڵ؟

لەو کاتەدا سۆفی قادر بانگی نیوەڕۆیدا.

شێخ: خاسە سۆفی نامیق، خاسە ئێسە ئەنێرمە لای (زۆرراو بەگ). مەلا جەلال! تۆش مەڕۆرەوە. جەماعەتەکە بکەن لەگەڵ سۆفی نامیق لەحوجرە دانیشە، لێرە نیوەرۆژی بکە.

دوای نیوەرۆژە شێخ هاتە دەرەوە:

- سۆفی نامیق! سۆفی رەشیدم ناردە خزمەت زۆراب بەگ. ئێستا دێتەوە. خوا کەریمە.

سۆفی نامیق! ئای خوا بمکا وەسیەقەت، ئای بم وەقوروانەکەت.

تاوێکی پێچوو سۆفی رەشید هاتەوە.

شێخ: ئادەی سۆفی رەشید، زۆراب بەگ وتی چی؟

سۆفی رەشید: قوربان چووم فەرمایشتەکەی جەنابتم بەزۆراب بەگ وت. زۆر سەلامی عەرز دەکردیت.

- عەلەیکە سەلام. خوا کاری راست کا. دەی ئیشەکەی سۆفی نامیق بوویەچی.

- عەرزت دەکەم (چووە پێشەوە، شتێکی بە گوێچکەی شێخدا سرکاند).

تمەز زۆراب بەگ وتبووی شێخ ئەوەندە ڕوونەدات بەومسکێنانە، ئاخر خۆشی خاوەن موڵکە. ئەمانە روویان بکرێتەوە هیچ بە خۆشی نادەن. شێخ

راوێژی دەمی گۆڕا. وتی ئەمانە پیاوی دنیان. هەر لەسەر تەماعی خۆیانن، بیریان بەلای قەبرو قیامەتەوە نییە، تکای ئێمە ناگرن. بچۆ بزانە بەشکم لەگەڵ وەکیلەکەیدا ڕێك کەوی.

سۆفی نامیق: قورروان ڕێکەوتنی چی؟ کاورا بێژی بەرازە. گشت پەمگەکەی گەرەکە.

شێخ: سا بێژین چی؟ زەمانە خراپ بووە. زوڵمەت دنیای داگرتووە. خوا ڕەحم بە ئیمانەکەمان بکا.

سۆفی نامیق: ببم وە قووروانەکەت. خاس ئەفەرمووی ئاخر زەمانە. ئەمە پێنج مانگی ڕەبەقە بەخۆمو منالە کانمۆ ڕەنج ئەدەین، ئێسە ئەویش گشت پەمگەکەی گەرەکە. ئەی خوا هەڵیەنەگری.

شێخ: بێژین چی سۆفی نامیق قەزاو قەدەری خوایە.

سۆفی نامیق: یا شێخ ئەمە ئەفەرمووی چی؟ ئێسە من گشت پەمگەکەی بدەمێ، ئەمە چییە خەمڵی کردگە؟

شێخ: عیلاج نییە سۆفی نامیق. زەمانەکە خراپە. خوا خراپتر نەدا.

سۆفی نامیق: یا شێخ کەواسە بێژە (تۆفەرموو، ئێمە میاو!).

مەلا جەلال ویستی سۆفی نامیق تێ بگەیەنێت لە ڕووی شێخدا قسەی وا نەکا، وتی سۆفی نامیق ئەمە مانای چی؟ سۆفی نامیق لەبەر پەرۆشی پەژارەی خۆی تێنەگەیشت، مەلا جەلال مەبەستی چییە. وتی:

مامۆستا، زوو فرە زوو، هەرزەکار بووم، ئەوسا گەرمیان و کوێسانمان ئەکرد. هاوینان ئەرۆیشتینە سەر شیو سەقز. کاوراێ سەقزی بوو ناوی لالۆ هەواس بوو، ئاشنامان بوو، مامەڵەمان لە تەکیا ئەکرد. رۆژێ هاتە وارگەکەمانو ڕۆنو خوریی لێمان سەند، سۆزی ڕۆنو خورییەکەم بۆ بردە سەقزو میوانی بووم. شەو خێزانەکەی سینیی بۆ هاوردین. گۆشتاوی لێنابوو. نانمان تێولی. کتکی بۆر پەیابوو، دەستی کرد بە میاوە میاو. خاوەن ماڵەکە تیکەیەکی بۆ هاویشت، گورج قۆستیەوەو دیسان دەستی

کردەوە: میاو .... میاو. پارووپەکی تریشی بۆ هاویشت. کتکە بۆر ئەمیشی قۆستەوەو دیسان" میاو! ئەوەندەی پاروو بۆ هاویشت وازی لە میاومیاو نەهێناو نەیهێشت نانەکەمان بخوێن. لالۆ هەواس سینیەکەی هەڵگرتو نایە بەردەمی کتکەبۆرو وتی:

((کەواتە تۆ فەرموو، ئێمە میاو!)).

سۆفی نامیق دەستی شێخی ماچ کردو رۆیشت. بەدەم رێگەوە دەی وت:

- هەزار قەزاو قەدەربێ پەمگی خۆمی نادەمێ.

مەلا جەلال لای وابوو سۆفی نامیق شتێکی بۆ شێخ هێناوە، بەدەرفەتی زانی وتی:

- قوربان شەکرو چامان نەماوە. مانگانەکەمان پێ کەرەم نافەرمووی.

- شێخ خۆی لە قسەی مەلا جەلالیش گێل کردو وتی:

زۆراب بەگ هەقیەتی. بڕوانە ئەم خەڵکە دەڵێی شەیتان وانەی داون، قسەیان چەند رەقو ناخۆش بووە، ئاخر زەمانە، خوا رەحم بە ئیمانەکەمان بکات.

لە ژمارە (٤) تشرینی دووەمی
١٩٧١ی گۆڤاری (نووسەری
کورد)ەوە وەرگیراوە.

لێکدانەوەی وشەکان:

وەرزێر	:	کرمانج.
سەرقاڵ	:	موژیل.
نەیان دەپەرژا	:	نە دگەهشتن.
وەڕز	:	پەست و بێ تاقەت.
بەشێکم	:	بەشکێکم . بەشکم = بەڵکو.
ڕۆڵ	:	دەور.
قامەت	:	قامەتی نوێژ.
سەوقات	:	دیاری.
بیچم	:	شکڵ ، روخسار ، شێوە .
تاقمانە جووت	:	ئێك و جووت.
ئاتەگی	:	دامەنی
قوروان	:	قوربان
پیران	:	شێخ و مەشایەخ.
کەفێ	:	کەوێ : کەوێت.
نوخشە	:	نۆبەرە.
شێخو	:	شێخەوە .
پەمگەکەمان	:	پەمووەکەمان.
هەراش	:	گەورە .
لە تەکیا	:	لەگەڵیدا.
ئێسە	:	ئێستا.
هاوردگە	:	هاوردوە .
قەوماگە	:	قەوماوە .
خستگەسە	:	خستۆتە .
زۆراو	:	زۆراب.
وەسیەقەت	:	بەساقەت.
خاس	:	باش
مامۆسا	:	مامۆستا .

گفتوگۆ:

١- لە سەرەتاوە شێخ ویستی تکا لە زۆراب بەگ بکات کە خەملەکەی سۆفی نامیق نەختێك کەم بکاتەوە، بەڵام لە دوواییدا وازیهێنا، بۆچی؟

٢- سۆفی نامیق بڕوای هەر بەشێخ ما یان بڕوای پێ لەق بوو؟

٣- شێخ بۆچی ڕێزی سۆفی نامیقی دەگرت.

٤- شێخ بە چە چاوێك سەیری مەلا جەلالی دەکرد.

٥- لەم چیرۆکە چ سوودێکت وەرگرت.

٦- چی دەربارەی چیرۆك نووس حەسەن قزڵجی دەزانیت.

قەڵای دمدم

جەنگی قەڵای دمدم لە سەردەمی فەرمانڕەوایی شا عەباسی یەکەمی شای ئێران لە ساڵی ١٦٠٨ روویداو. مێژوونووسی شا عەباس کە ناوی ئەسکەندەر تورکمان بوو وەکو پەیامنێرێك لە جەنگەکەدا بەشداربوو، لەپاشاندا زانیارییێکی زۆر بەکەڵکی لەم بابەتەوە لە پەرتووکە بەناوبانگەکەی ((مێژووی عالەم ئارایی عەباسی))دا تۆمار کرد. مێژوونووسی کوردی بە ناوبانگیش مەحەمەد ئەمین زەکی گەلێ رووداوی بە نرخی تری لەبارەی قەڵای دمدمەوە لە ((مێژووی کورد و کوردستان))دا بڵاوکردۆتەوە.

لە سەدەی شازدەهەمو سەرەتای حەڤدەهەمدا خانی لەپ زێڕین میری ناوچەکانی تەرگەوەڕو مەرگەوەڕو ئورمێو شنۆ بوو لە کوردستانی ئێراندا، و سەرۆکی هۆزەکانی برادۆستیش بوو. خانی لەپ زێڕین لە جێگەی پاشماوەی قەڵا هەرە کۆنەکەی دەوروبەری ساسانییان کە ناوی دمدم بوو قەڵاییێکی سەختی تازەی دروست کرد، بۆ زیاتر بەهێزکردنی قەڵای دمدم، لە ناوەوە قەڵاییێکی بچووکی تری دروست کردو ناوی نا ((نارین)).

بەهێزکردنو پتەوکردنی قەڵای دمدم کارێکی گەورەی کردە سەر میرنشینەکانی هاوسێی خانی لەپ زێڕین، ئەمانە کەوتنە هاندانی شای ئێران لە دژی خان بۆ ئەوەی هێزی خان زیاتر پەرەنەسێنێتو لە دوارۆژێکی نزیکدا جاڕی سەربەخۆیی نەدا.

هەر لەو کاتەدا بوو بیست هەزار کەس لە هۆزی جەلالی لە کوردستانی عوسمانی یەوە کۆچیان کردە کوردستانی ئێران. ئەمە هەلێکی بەنرخ بوو بۆ شا، بڕیاری دا کە هەزار کەسیان لە ناوچەی برادۆست جێنشین بن. بەڵام خانی لەپ زێڕین بە تیژی لە دژی ئەم بڕیارەی شا وەستا. شا عەباس لە

شکرێکی قورس‌و بەهێزی نارده سەرخان، بەڵام کوردەکان بڕیاریاندا کە تا تاقە کەسێك لە جەنگاوەری کورد بمێنێت قەڵاکە بەدەستەوە نەدەن. بەم جۆرە کوردەکان بۆ ماوەی چوار مانگ بەرگری قەڵا خۆشەویستەکەیان کرد. دوژمن لەتوانایدا نەبوو بەسەر کوردەکاندا زاڵ بێت، بەڵام وەکو قسەی نەستەقی کورد دەڵێت ((دار پوازی لە خۆی نەبێت ناقڵیشێت))، یەکێ لە کوردەکان تاوانێکی گەورەی کرد بەوەی سەرچاوەی کانیاوەکەی قەڵای دمدمی بە لە شکری دوژمن پیشاندا، ئەمە بوو بە هۆی قڕبوونی هەموو جەنگاوەرانی قەڵای دمدم، بەڵام دەبێت ئەوەش بزانرێت کە کوردەکان قەڵایان بۆ دوژمن بەجێ نەهێشت تا دوا جەنگاوەریان شەهید بوو. لە سەرەتای سەدەی حەڤدەهەمەوە تا ئەمڕۆ پاڵەوانیەتی جەنگاوەرانی قەڵای دمدم لەسەر دەمی گۆرانی بێژو حەقایەت خوانی کوردەوەیە، لە هەموو ناوچەکانی کوردستان‌و بە هەموو شێوەکانی زمانی کوردی.

ئەو ئەدەبە فۆلکلۆرییەی کە لە ئەنجامی جەنگی قەڵای دمدمەوە کەوتە ناوەوە گەلێ زۆرە، هەندێکی بڵاوکراوەتەوە، بەشێکیشی تا ئێستا هەر لەسەر زاری خەڵکی ماوەتەوە. لەلاییەکی ترەوە ئەگەر بەراوردێك لە نێوانی هەوڵ‌و تەقەلای خۆمان‌و ڕۆژهەلاتناسەکان بکەین، بۆ ئەم کارە دەبینین کە ڕۆژهەڵاتناسەکان لە ئێمە زیاتر بایەخیان بە حەقایەت‌و بەیتەکانی قەڵای دمدم داوە، نەوەکو تەنیا بڵاوکردنەوەیان بە کوردی بەڵکو گۆڕینیشیان بۆ زمانی روسی‌و ئەڵمانی‌و فەرەنسی‌و ئەرمەنی.

جەنگی قەڵای دمدم تەنیا ڕەنگی لە فۆلکلۆری کوردی نەداوەتەوە: بەڵکو بووە بەسەرچاوە بۆ دانانی چیرۆك‌و ڕۆمانی کوردیش، بۆ بەڵگە نووسەری کوردی سۆڤیەتی بەناوبانگ عەرەب شەمۆ (عەرەب شامیلۆڤ) لەبەر ڕۆشایی

رووداوە مێژووییەکانی قەڵای دمدم ڕۆمانێکی نووسیوەتەوە. ئەم ڕۆمانە ساڵی ١٩٦٦ بە زمانی کوردیو تیپی روسی (سلاڤی) لە شاری یەریڤانی پایتەختی ئەرمەنستانی سۆڤیەت بڵاوکراوەتەوە. لە پاشاندا تەرجەمەی زمانی روسی کراو ساڵی ١٩٦٩ لە مۆسکۆ بڵاوکرایەوە.

عەرەب شەمۆ لە ڕۆمانەکەیدا هەوڵی ئەوەی داوە پێوەندی دۆستایەتی کوردو نەتەوە هاوسێکانی روون بکاتەوە، بەتایبەتی خەباتی ئەم میللەتانە لە دژی داگیرکەرە ئێرانیو عوسمانی یەکان. هەروەها وێنەی نایابی ژیانی کۆمەڵایەتیو ئابووری کوردستانی کێشاوە لە سەرەتای سەدەی حەڤدەهەمدا.

رووداوەکانی جەنگی قەڵای دمدم سەرچاوەییێکی بەکەڵکە بۆ دروست کردنی گەلێ بابەتی نووسینو هونەر، وەکو چیرۆکو پیەسی پەخشانیو شیعری، هەروەها کەرەستەییێکی بێ هاوتای شانۆو سینەمایە، بەڵام لەبەر دەست کورتی نەتەوەکەمان تا ئێستا هەلێکی وامان بۆ هەڵنەکەوتووە کە ئەم ئامانجە بهێنێنەدی. دەبێت ئەوەش بڵێین کە ساڵی ١٩٣٨ تیپی تەمسیلی ئاشوورییەکانی سوریا بە زمانی عەرەبی قەڵای دمدمیان خستبووە سەر شانۆییێکی گەرۆکو لە هەندێ لە شارەکانی سوریا پێشکەشیان کردبوو.

ئەفلاتونی فەیلەسوف، فەلسەفەکەی خۆی لە پەرتووکە بەناوبانگەکەیدا دارِشتووە بەم پەرتووکەش ئەوترێ ((كۆماری ئەفلاتون))و بریتییە لە دە پەرتووكو کراوە بە پێنج بەشەوە: بەشی یەکەم، پەرتووکی یەکەمەو پێشەکی باسەکەیەتی‌و بەشی دووەم بریتییە لە پەرتووکی دووەمو سێیەم چوارەم بریتین لە روکنەکانی دەوڵەتێکی میثالی. بەشی سێهەمیش بریتییە لە پەرتووکی پێنجەمو شەشەم و حەوتەم، بەڵام بەشی چوارەم کە بریتییە لە پەرتووکی هەشتەمو نۆهەم باسی لە ناوچوونی ئەو دەوڵەتە میثالییە ئەکات، بەشی پێنجەمیش کە پەرتووکی دەهەمە، لەسەر نەمری نەفسی ئینسانو دەربارەی رۆژی قیامەت ئەدوێ.

ئەفلاتون ئەڵێ: ((دادپەروەری باشترە لە دەس درێژیو شەرِ فرۆشتن.
چاکترین نموونەی دەوڵەتی ئەفلاتوون، ئەو دەوڵەتەیە کە چینێکی ئۆرستکراتی لە رۆشنبیرو فەیلەسوفی وەك خۆی دەستەلاتی تیا وەربگرنو هەریەکە بە گوێرەی پلەی زانایی خۆی هەڵبـژێررێت، ئەمانە پێویستە بۆ ئامانجەکانی دەوڵەتو پاراستنی راستی‌و چون یەکی، لەسەر بناغەیەکی هاوبەشی تێ بکۆشن.

دوای ئەمان چینی لەشکرەکە ئەرکی پارێزگاری ئەمنو ئاسایشی وڵات ئەکەنو ئینجا چینی پیشەسازو کرێکارانە کە بەروبوومی وڵات بەرهەم دێنن، بەم جۆرە، دەوڵەتی ئەفلاتون بە کوێرەی (پیشە) بەش کراوە.

وادیارە ئەم بەش بەش کردنەش، بە گوێرەی بەشەکانی لەشی ئادەمیزاد کە بەگوێرەی رای ئەفلاتون کراوە بەسێ بەشەوە" بەشی هۆش (عقل)و بەشی خرۆش (حماس)و بەشی ئارەزوو (الشهوة)، لەمانە پێك هاتووە.

باشترین چاکەی ئادەمیزاد، سێ جۆرە دەستە پیاوان ئەنوێنن.

بەم جۆرە فەرمان ڕەوای دەوڵەت کە فەیلەسوفو بە هۆشە جێگای بەشی هۆش ئەگرێتەوە لە نەفسی ئادەمیزاداو، سەربازیش کە پیاوی خاوەن خرۆشە جێگای بەشی خرۆشی نەفسی ئادەمیزاد ئەگرێتەوە لە پەیکەری دەوڵەتا، هەروەهاش پیاوی پیشەساز کە نوێنەری بەشی ئارەزوو جێگای بەشی ئارەزووی نەفسی ئادەمیزاد ئەگرێتەوە لە لەشی دەوڵەتا.

ڕاستیو دادپەروەری لە دەوڵەتا بەجۆرێ پێك دێت کە هەرکەسە ئەو ئیشە هەڵسووڕێنێ کە لەگەڵ سوروشتو ڕەوشتیا بگونجێ. فەرمان ڕەوا فەرمان ئەداو جڵەوکێشی دەوڵەتەو سەرباز پارێزگاری دەوڵەت ئەکاتو زەحمەتکێشو پیشەسازیش بەروبوومی وڵات بەرهەم دێنن، واتە دادپەروەری نەفسی ئادەمیزاد ئەوەیە کە هەر بەشەی کاری تایبەتی خۆی هەڵئەسووڕێنێ.

هۆش جڵەوکێشی ئارەزوو ئەکات، هەستیش پاڵ بە هۆشەوە ئەنێ کە پالپشتی هەستەپاکەکان بکات، وەك تووڕەیی بەرامبەر بە ئیشی نزمو کەم نرخو ڕووزەردی لە درۆ. دادپەروەری کۆمەڵایەتی تەنانەت بریتی یە لە ڕواڵەتێکی دەرەوەی فراوانتری دادپەروەری دڵو دەروونی ئادەمیزاد.

سەرچاوەکان (المصادر)

١- دیوانی شاعیرە کوردەکان.

٢- گۆڤاری گەلاوێژ، ڕۆژی نوێ ، هیوا ، نووسەری کورد ، گۆڤاری کۆڕی زانیاری ، گۆڤاری (المعلم الجدید)، ئەوانیتر.....

٣- نووسینەکانی سوجادی ، خاڵ ، شاکر فتاح ، گۆران.

٤- کتێبی خوێندنەوەی عەرەبی بۆ پۆلەکانی قوتابخانە ناوەندیو ئامادەییەکان.

٥- مختصری صرف نحوی سعید صدقی.

٦- دەستووری زمانی کوردی تۆفیق وەهبی.

٧- ڕێزمانەکانی نوری عەلی ئەمین.

٨- زاراوەکانی کۆڕی زانیاری.

٩- الواقعیه فی الادب الکردی لمؤلفه الدکتور عزالدین مصطفی رسول.

١٠- دوکتور مارف خەزنەدار سەرەتای مێژووی ئەدەبی کوردی (بەڕووسی).

ناوەرۆك

ژمارەی سپاردن (١٦٩) سالی ٢٠١١
نرخی یەك دانە (١٠٠٠) دینار
تیراژ(٩٧٢٥٠)دانە

چاپی‌شەشەم ٢٧١١کوردی ٢٠١١زایینی
چاپخانەی المستقبل - لوبنان